

วิเคราะห์ระบบการศึกษาไทยจากวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
ในสมัยรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3

บทคัดย่อ

ของ

นางสุกัญญา เจียมวิเศษ

๕๕.๕๕. ๕๕๕

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย
มีนาคม ๕๕๕

สุกัญญา เจียมวิเศษ. (2548). *วิเคราะห์ระบบการศึกษาไทยจากวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในสมัยรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3*. สารนิพนธ์ กศ.ม. (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ : รองศาสตราจารย์ สุนันทา ไสร์จจ.

การศึกษาวิจัยครั้งนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาวิเคราะห์ระบบการศึกษาไทยจากวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สมัยรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3 ในด้านปรัชญาการศึกษา ผู้สอนและผู้เรียน สถานศึกษา หลักสูตร แบบเรียนและวิธีสอนจากวรรณคดีไทย 7 เรื่อง คือ ขุนช้างขุนแผน พระอภัยมณี กฤษณาสมาน้องคำจันทร์ กาพย์พระไชยสุริยา เพลงยาวถวายโอวาท สวัสดิรักษาและสุภาสิดสอนหญิง เสนอผลการศึกษาค้นคว้าแบบพรรณนาวิเคราะห์

ผลการศึกษาค้นคว้า พบว่า

1. ด้านปรัชญาการศึกษา พบว่ามีปรัชญาที่เป็นแนวทางในการจัดการศึกษาของไทย 3 ประเภท ได้แก่ พุทธปรัชญาการศึกษา ปรัชญาพิพัฒนานิยมและปรัชญาสารัตถนิยม พุทธปรัชญาการศึกษาเป็นปรัชญาการศึกษาที่ใช้มากที่สุด แนวทางนี้เน้นศักยภาพของผู้เรียน ฝึกให้พึ่งตนเองได้ และดำรงชีวิตอยู่ในสังคมได้ รองลงมาคือปรัชญาพิพัฒนานิยม เป็นแนวทางที่ผู้สอนเป็นผู้วางแผนการศึกษาตามความเหมาะสมของผู้เรียน ให้ผู้เรียนแสวงหาความรู้ตามความถนัดและความสนใจของตนเอง ส่วนปรัชญาการศึกษาที่พบน้อยที่สุดคือปรัชญาสารัตถนิยม เน้นเนื้อหาวิชาเป็นหลัก ผู้สอนเป็นแบบอย่างที่ดีที่ผู้เรียนต้องปฏิบัติตาม

2. ด้านผู้สอนและผู้เรียน พบว่าผู้สอนที่เป็นผู้ใหญ่ในครอบครัวจะสอนวิชาพื้นฐานการอ่านออกเขียนได้และปลูกฝังคุณสมบัติต่างๆให้ลูกหลานเพื่อใช้เป็นแนวทางในการศึกษาวิชาชั้นสูงต่อไป ผู้ชายให้บวชเรียนแล้วเข้ารับราชการ ส่วนผู้หญิงให้เรียนรู้งานบ้านงานเรือน ผู้สอนมีทั้งที่เป็นครูในราชสำนักและนักบวชซึ่งมีทั้งพระสงฆ์ ฤาษีและบาทหลวง ทำหน้าที่สอนศีลธรรม จริยธรรมและคาถาอาคม ส่วนผู้เรียนพบว่า ผู้เรียนที่เป็นโอรสกษัตริย์เรียนวิชาการรบ การปกครอง จริยวัตรราชสวัสดิ์และทศพิธราชธรรม ส่วนผู้เรียนที่เป็นพระราชธิดาเรียนรู้ราชประเพณี การปกครองงานฝีมือ กิริยามารยาท การวางตัวและการครองเรือน สำหรับผู้เรียนที่เป็นสามัญชนเรียนรู้หลักปฏิบัติราชการ ธรรมเนียมการเข้าเฝ้า การถวายตัวเป็นมหาดเล็ก การฝึกเพลงอาวุธ การจัดทัพตามตำราพิชัยสงคราม ไสยศาสตร์และโหราศาสตร์ ส่วนหญิงสามัญชนเรียนการบ้านการเรือน อบรม กิริยามารยาท การปฏิบัติตัวเป็นภรรยาที่ดี เป็นลูกที่ดีของบิดามารดา

3. ด้านสถานศึกษา พบว่ามีการจัดการเรียนการสอนที่บ้าน วัด วังและตามสำนักของผู้ริษยาต่างๆ สถานศึกษาที่บ้านมีผู้ใหญ่เป็นผู้สอนวิชาพื้นฐานต่างๆให้ลูกหลานที่เป็นชาย สถานศึกษาที่วัด

มีพระสงฆ์เป็นผู้สอนธรรมะ อบรมจริยธรรมและไสยศาสตร์เวท สถานศึกษาที่วังและสำนักผู้มีวิชา เป็นที่ที่ผู้เรียนเรียนวิชาเฉพาะจากผู้สอนโดยตรง

4. ด้านหลักสูตร พบประมวลได้ว่ามีลักษณะเป็นหลักสูตรพื้นฐาน เช่น สอนอักขรวิธีและวิชา มารยาทในสังคม หลักสูตรวิชาชีพ เช่น วิชาหมอดู วิชาแพทย์แผนโบราณและแผนปัจจุบัน วิชา เสนมียน วิชาศิลปะการต่อสู้และวิชาต่างๆ หลักสูตรเพิ่มเติม เช่น วิชาดนตรี ดาราศาสตร์ ไสย ศาสตร์และภาษาต่างประเทศ

5. ด้านแบบเรียน พบหนังสือที่ใช้ในการสอน เช่น กาพย์พระไชยสุริยา คัมภีร์ไตรเพท ตำรา ขอมดำดิน ตำราพิชัยสงคราม ตำราโหราศาสตร์ ตำราไสยศาสตร์ และหนังสืออ่านเพิ่มเติม เช่น สุภาสิตพระร่วงและโคลงเพชรพวง เป็นต้น

6. ด้านวิธีสอน พบว่ามีวิธีสอน 3 รูปแบบ คือ การสอนให้ท่องจำ การสอนให้ลงมือปฏิบัติ จริงและการสอนให้นำไปประยุกต์ใช้

AN ANALYSIS OF THAI EDUCATIONAL SYSTEM FROM LITERATURES
DURING THE EARLY TIME OF RATTANAKOSIN IN THE REIGN
OF KING RAMA 1 - 3

AN ABSTRACT
BY
SUKANYA JIAMVISET

Presented in Partial Fulfillment of the Requirements
For the Master of Education Degree in Thai
at Srinakharinwirot University
March 2005

Sukunya Jiamviset. (2005). *An Analysis of Thai Educational System from Literatures during the Early Time of Rattanakosin in the Reign of King Rama 1 – 3*. Master's Project, M.Ed.(Thai). Bangkok : Graduate School, Srinakharinwirot University. Project Advisor : Assoc. Prof. Sunanta Sorach.

The purpose of this research was to study and analyze the Thai educational system drawn from the 7 Thai literatures : Khun Charng Khun Phaen, Pra - Apaimanee, Kritsana Saunnong Kamchan, Karp Prachaisuriya, Plengyao Tawai Owart, Sawasdiragsa, and Supasit Saunying in the early time of Rattanakosin during the reign of King Rama 1-3 in terms of the philosophies of education, teachers and students, schools or educational institutions, curriculums, textbooks, and teaching methodologies.

The study which was carried out in an analytical descriptive approach revealed the following findings:

As for the educational philosophy, there were 3 kinds of philosophy used as guidelines on education in Thailand : Buddhism philosophy. Progressivism philosophy and Essentialism philosophy. Among these 3 philosophies of education , the Buddhism was most widely used. This philosophy emphasized the learners' potential, self-reliance, and survival in Thai society, whereas the Progressivism is centered on the teachers who made a lesson plan suitable for the learners. The learners are allowed to gain knowledge in accordance with their own abilities and interests. But the emphasized on subject-contents. The teachers would be good models for their learners to follow.

Concerning the teacher and the learner, most of the teachers were usually the fully-grown persons in the family. They would teach their children the basic reading and writing skills and guide them for further education. For young men, they had to be a monk before becoming the civil servants while young women were taught home economics. Normally, the ones who gave lessons or instructions to young men were teachers in the royal house, monks, and priests. All of them always taught morality, ethics, and mantra or magic. On the learners' part, the princes would learn how to fight in a war or battle, govern or rule the country with the 10 Tossapitrajatham (the 10 rules for being the good King), and behave in the royal manner. But the princesses would study the royal traditions or customs,

governing principles, home economics, manners, code of conduct, and their family lives management. For ordinary people especially men, they learned about the principles, customs or ways of being the royal servants and officials, weapons training (i.e. how to fight with or attack someone with war weapons), army organisation according to the war superstition textbook, occult powers or magic art, and horoscope. By contrast, women knew more about home economics, manners and being a good daughter as well as good wife.

Regarding the educational institution, the process of learning and teaching took place in their home, temple, royal house or noble institution. The elders often homeschooled their sons and grandsons. The monks would teach the learners Dharma or the Buddhist doctrines, ethics, and magic art. Apart from these, the learners could study other specific subjects directly from the teachers at the royal court and noble institution.

For the curriculum, it was an introduction to the fundamentals of principles; for instance, orthography and social manners. Besides, the vocational curriculum e.g. horoscope, traditional and modern medicine, clerical studies, fighting arts, or other craftsmanship, and the additional curriculum such as music, astrology, magic art as well as foreign languages were an essential part of the curriculum.

Relating to the textbook used in learning and teaching, there were: Garp Prachaisuriya, Kampee Tripetch, Tamra Khomdumdin, Tamra Pichaisongkram or the war superstition textbook, Tamra Horasart or the horoscope textbook, Tamra Saiyasart or magic art textbook, and supplementary reading textbooks; for example, Supasit Praruang and Klong Petch Puang.

With regard to the teaching method, there existed 3 types of them: memorizing or by heart learning method, practising method and applying method.

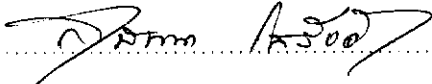
วิเคราะห์ระบบการศึกษาไทยจากวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
ในสมัยรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3

สารนิพนธ์
ของ
นางสุกัญญา เจียมวิเศษ

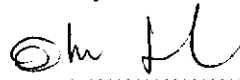
เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย
มีนาคม 2548
ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ ประธานคณะกรรมการบริหารหลักสูตร และคณะกรรมการสอบ
ได้พิจารณาสารนิพนธ์เรื่อง วิเคราะห์ระบบการศึกษาไทยจากวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในสมัย
รัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3 ของ สุกัญญา เจริญวิเศษ ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการ
ศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ของมหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒได้

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

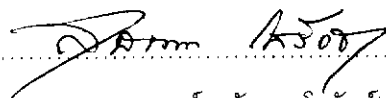

(รองศาสตราจารย์ สุนันทา ไสรัจจ์)

ประธานคณะกรรมการบริหารหลักสูตร

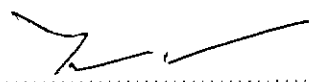

(รองศาสตราจารย์ อัครา บุญทิพย์)

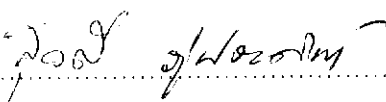
คณะกรรมการสอบ

(รองศาสตราจารย์ สุนันทา ไสรัจจ์)

ประธาน

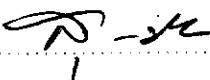

(รองศาสตราจารย์ ไพบุลย์ ดวงจันทร์)

กรรมการสอบสารนิพนธ์

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ สุวดี ภูประดิษฐ์)

กรรมการสอบการนิพนธ์

อนุมัติให้รับสารนิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

(รองศาสตราจารย์ ปณฯ ปานเจริญ)

คณบดีคณะมนุษยศาสตร์

วันที่ 10 เดือน สิงหาคม พ.ศ. 2548

ประกาศคุณูปการ

สารนิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงได้ด้วยความอนุเคราะห์เป็นอย่างยิ่งจากรองศาสตราจารย์
สุนันทา ไสร์จักษ์ อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ รองศาสตราจารย์ไพบุลย์ ดวงจันทร์ และผู้ช่วย
ศาสตราจารย์สุวดี ภูประดิษฐ์ กรรมการสอบสารนิพนธ์ที่ได้กรุณาให้คำปรึกษา แนะนำและตรวจ
แก้ไขข้อบกพร่องต่างๆ จนสารนิพนธ์ฉบับนี้เสร็จสมบูรณ์ ผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งในความกรุณา
ของท่านเป็นอย่างยิ่ง จึงขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูงไว้ ณ โอกาสนี้

ขอกราบขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ชวนพิศ อธิฐรัตน์ อาจารย์ที่ปรึกษานิสิต
ปริญญาโท สาขาวิชาภาษาไทย รวมทั้งคณาจารย์ทุกท่านที่ได้ให้คำปรึกษา คำแนะนำและให้
กำลังใจในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้

ขอขอบคุณ คุณอรัญญา แสนสระ เป็นอย่างยิ่งที่สละเวลาอันมีค่า หุ่่มเททั้งกำลังกาย
และกำลังใจ ให้ความช่วยเหลือผู้วิจัยในทุกเรื่องมาโดยตลอด

ขอขอบคุณ คุณอัญชลี วรรณบุญบริรักษ์ ที่ช่วยตรวจแก้ไขและจัดรูปแบบสารนิพนธ์ให้
ถูกต้องสมบูรณ์ยิ่งขึ้น รวมทั้งเพื่อนๆ ทุกคนที่ได้ให้กำลังใจตลอดมา

ขอขอบคุณทุนสนับสนุนการศึกษาของสถาบันเทคโนโลยีราชมงคล ที่ช่วยให้การวิจัย
ครั้งนี้สำเร็จลงได้ด้วยความสะดวก

คุณค่าและประโยชน์ของสารนิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอน้อมบูชาแด่พระคุณของบิดามารดา
และบูรพคณาจารย์ทุกท่าน ที่ให้ความรัก ความรู้ กำลังใจและให้ความช่วยเหลือในทุกๆ ด้าน
อย่างดียิ่ง ส่งผลให้การทําวิจัยในครั้งนี้สำเร็จลุล่วงตามที่มุ่งหวังไว้ทุกประการ

สุกัญญา เจียมวิเศษ

สารบัญ

บทที่	หน้า
1 บทนำ.....	1
/ ภูมิหลัง.....	1
/ ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า.....	3
/ ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า.....	3
/ นิยามศัพท์เฉพาะ.....	3
/ ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า.....	3
/ วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า.....	4
2 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาค้นคว้า.....	5
เอกสารเกี่ยวกับการศึกษาของไทย.....	5
งานวิจัยเกี่ยวกับการศึกษาและสังคมในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น.....	16
3 ระบบการศึกษาไทยในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	
สมัยรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3.....	18
ปรัชญาการศึกษา.....	18
พุทธปรัชญาการศึกษา.....	18
ปรัชญาพิพัฒนานิยม.....	24
ปรัชญาสารัตถนิยม.....	28
ผู้สอนและผู้เรียน.....	31
การศึกษาจากผู้ใหญ่ในครอบครัว.....	31
การศึกษาจากนักบวช.....	47
การศึกษาจากครูในราชสำนัก.....	60
การศึกษาจากข้าราชการในวัง.....	63
การศึกษาจากผู้มีวิชาตามสำนักต่างๆ.....	66
สถานศึกษา.....	68
บ้าน.....	68
วัด.....	80

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
3 (ต่อ)	
วัง.....	83
สำนักผู้มีวิชา.....	88
หลักสูตร.....	91
หลักสูตรพื้นฐาน.....	91
หลักสูตรวิชาชีพ.....	104
หลักสูตรเพิ่มเติม.....	126
แบบเรียน.....	131
ภาพย์พระไชยสุริยา.....	132
คำสอน.....	132
ตำรา.....	134
หนังสืออ่านเพิ่มเติม.....	137
วิธีสอน.....	138
การสอนให้ท่องจำ.....	138
การสอนให้ลงมือปฏิบัติจริง.....	139
การสอนให้นำไปประยุกต์ใช้.....	141
4 สรุปผลการศึกษา อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ.....	150
สรุปผลการศึกษา.....	150
อภิปรายผล.....	152
ข้อเสนอแนะ.....	153
บรรณานุกรม.....	154
ประวัติย่อผู้วิจัย.....	158

บทที่ 1

บทนำ

ภูมิหลัง

ในสมัยโบราณการจัดการศึกษาของไทยยังไม่มีระบบที่ชัดเจนนัก ส่วนใหญ่การเรียนรู้ของบุตรหลานมักได้รับการถ่ายทอดประสบการณ์และวิชาชีพจากครอบครัวหรือจากสถาบันของสังคม เช่น วัดและวัง เป็นต้น

การจัดการศึกษาของไทยมีความสัมพันธ์กับสถาบันศาสนา คือ วัดและพระสงฆ์มาโดยตลอด วัดเป็นศูนย์กลางของการศึกษา พ่อแม่นำลูกมาฝากตัวเป็นลูกศิษย์ หรือมาบวช เพื่อให้พระสอนวิชาความรู้ต่างๆ ให้สามารถอ่านออกเขียนได้ คิดคำนวณได้ เรียนรู้ภาษาบาลี ภาษาไทย ผูกเพลงอาวธ คาถาอาคม ไสยศาสตร์ต่างๆ ทั้งอบรมจริยธรรมและสอนคุณธรรมพร้อมกันไปด้วย ดังที่พระยาอนุมานราชธน (2510 : 144) ได้กล่าวถึงการศึกษาขั้นพื้นฐานในสมัยโบราณของไทยไว้ว่า “การเล่าเรียนผูกฝนและอบรม เพื่อให้ผู้ศึกษามีความรู้ความชำนาญสามารถไปประกอบกิจการ อันเป็นอาชีพของตนได้ มีอนามัยสมบุรณ์ และมีจรรยาความประพฤติ อันจะเป็นประโยชน์แก่ตนเอง ครอบครัว และส่วนรวม ในการดำเนินชีวิต และทำให้สบายใจ”

ส่วนการศึกษาในวังซึ่งมีนักปราชญ์ราชบัณฑิตเป็นผู้สอน เป็นการศึกษาสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์ บุตรขุนนาง ข้าราชการบริวาร เรียนรู้ภาษาไทย ตำราชั้นสูง เรียนรู้หลักการบริหารราชการบ้านเมือง เรียนรู้กฎอัยการศึก ธรรมเนียมการเข้าเฝ้า การถวายตัวรับราชการ ตำราพิชัยสงคราม การใช้อาวธ การจัดทัพ การตั้งค่าย ฯลฯ (200 ปีของการศึกษาไทย, 2525 : 13 – 14) การศึกษาวิชาทั้งหมดนี้ก็เพื่อจะได้มีโอกาสเข้ารับราชการ มียศถาบรรดาศักดิ์ เป็นเกียรติแก่วงศ์ตระกูล และได้รับใช้ใกล้ชิดพระมหากษัตริย์

ด้านการศึกษาของสตรีสามัญในสมัยโบราณนั้น พระยาอนุมานราชธน (2510 : 147) กล่าวไว้ว่า

“เมื่อโตมีอายุพอสมควรก็ช่วยพ่อแม่ทำงานบ้าน เช่น ตักน้ำ ต้มน้ำ แกะผัก หักฟืน หนองข้าว ทอดผ้า และเย็บปักถักร้อย สิ่งต่างๆ ตลอดจนเลี้ยงน้อง ที่จะมีโอกาสเรียนรู้หนังสือนั้นหายาก นอกจากจะเป็นลูกสาวผู้ร่ำมากดีมีอันจะกิน แม้กระนั้นยังไม่ยากให้ลูกผู้หญิงเรียนรู้หนังสือเพราะกลัวจะเล่นเพลงยาวแต่งกลอนได้ตอบกับผู้ชาย ดีมีดีอาจทำให้ใจแตกง่าย เด็กหญิงบางคนซึ่งเป็นลูกผู้หญิงของผู้มีอันจะกินอาจมีความรู้เย็บปักถักร้อยและเย็บปักสิ่งที่ดีๆ งามๆ ถึงขนาดด้วยก็ได้”

ส่วนสตรีในราชสำนักสนใจศึกษาสิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อการบริหารราชการฝ่ายใน เช่น ราชประเพณี พิธีการระเบียบวินัยของฝ่ายใน ผูกมัดกิจกรรมารยาทของกุลสตรีชั้นสูง เช่น ผูกมัดงานฝีมือร้อยดอกไม้สด ปักสะดึง ผูกมัดการบันทึกลง เช่น ฟ้อนรำ มโหรี ผูกมัดการรักษาพยาบาล สำหรับสตรีฐานันดรศักดิ์หม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ และสตรีสามัญ ซึ่งถวายตัวเข้ามาต้องฝึกหัดหน้าที่นางพนักงานหรือนางอยู่งาน เช่น พนักงานภูษา พนักงานพระศรี พนักงานเชิญเครื่องพระราชูปโภค พนักงานผลิตเวรประจำบนพระมณเฑียร เป็นต้น (200 ปีของการศึกษาไทย. 2525 : 13)

การศึกษาไทยเริ่มมีหลักฐานปรากฏชัดเจนในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแห่งกรุงศรีอยุธยา มีแบบเรียนจินตามณีที่พระโหราธิบดีแต่งขึ้นใช้เป็นแบบเรียนเล่มแรกของไทย แบบเรียนเล่มนี้มีเนื้อหาเกี่ยวกับ อักษรวิธี จันทรลักษณ์ และวิธีอ่านกลโคลงต่างๆ

เมื่อถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เริ่มตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 การศึกษาของคนไทยยังคงเป็นแบบเดิมอยู่ ในสมัยรัชกาลที่ 1 ทรงฟื้นฟูการศึกษาของคณะสงฆ์ โดยจัดให้มีสังคายนาพระไตรปิฎก และโปรดให้ราชบัณฑิตมาสอนพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณรที่หอพระมณเฑียรธรรม วัดพระศรีศาสดาราม นอกจากนี้ยังทรงออกกฎหมายพระสงฆ์อีกหลายฉบับ ทั้งนี้ก็เพื่อให้ พระสงฆ์เคร่งครัดในพระธรรมวินัยมากขึ้น และเป็นการจูงใจให้ประชาชนได้สนใจศึกษาและปฏิบัติธรรมอย่างแท้จริง ต่อมาสมัยรัชกาลที่ 2 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยังโปรดให้สร้างโรงทานหลวงขึ้นในพระบรมมหาราชวังเพื่อใช้ แสดงธรรมและสอนหนังสือแก่ประชาชนอีกด้วย จนมาถึงสมัยรัชกาลที่ 3 การจัดการศึกษาให้แก่ประชาชนทำได้กว้างขวางขึ้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตจกรีสรรพวิชา อาทิ ตำราฉันท ตำราโหรา ตำรายาสมุนไพร ตำราหมอนวดแผนโบราณ ตำราช่างฝีมือ ลงในแผ่นศิลาประดับไว้รอบพระที่นั่งวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) เพราะเหตุว่าต้องการให้วัดโพธิ์เป็นศูนย์รวมแห่งสรรพวิชาที่ประชาชนมาศึกษาหาความรู้ได้ด้วยตนเอง วัดโพธิ์จึงนับว่าเป็นมหาวิทยาลัยแห่งแรกของไทย นอกจากนี้ยังมีหนังสือเรียนเพิ่มขึ้น 5 เล่มคือ ประถม ก.กา ประถม ก.กา หัดอ่าน สุนันทกุมาร ประถมมาลา และจินตามณี เล่ม 2 ของกรมหลวงวงศาธิราชสนิทที่ทรงปรับปรุงจากจินตามณีของพระโหราธิบดี เพื่อช่วยให้ผู้เรียนเข้าใจง่ายขึ้น

จะเห็นได้ว่าการจัดการศึกษาของไทยตั้งแต่โบราณมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นช่วงที่ไทยจัดการศึกษาแบบเดิม กล่าวคือ ไม่มีโรงเรียน หลักสูตร แบบเรียน และผู้สอนอย่างเป็นมาตรฐานเดียวกันทั้งประเทศเช่นในปัจจุบันนี้ แต่การจัดการศึกษาแบบนั้นก็มีประสิทธิภาพ ทำให้คนไทยสามารถอ่านออกเขียนได้ และแต่งคำประพันธ์ได้ ดังที่มีวรรณคดีสำคัญและตำราหลายเล่มที่แต่งขึ้นในยุคดังกล่าวได้สะท้อนเกี่ยวกับการศึกษาของไทยไว้ เช่น จินตามณี

เรื่อง ขุนช้างขุนแผน พระอภัยมณี ภาพพระไชยสุริยา สวัสดิรักษา เพลงยาวถวายโอวาท และ สุภาสิตสอนหญิง เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาวิเคราะห์ระบบการศึกษาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ช่วงรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3 จากวรรณคดีที่สะท้อนภาพของไทยไว้เกี่ยวกับระบบการศึกษาค้นคว้า ชัดเจน ได้แก่ เรื่องขุนช้างขุนแผน พระอภัยมณี กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ ภาพพระไชยสุริยา เพลงยาวถวายโอวาท สวัสดิรักษา และสุภาสิตสอนหญิง เพื่อช่วยให้เข้าใจระบบการศึกษาไทยใน สมัยนั้น

ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

เพื่อวิเคราะห์ระบบการศึกษาไทยที่สะท้อนจากวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในสมัย รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

ทำให้เข้าใจความสัมพันธ์ของระบบการศึกษากับสภาพสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ช่วงรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3 ตลอดจนทำให้ทราบทิศทางการศึกษาของกวีที่สะท้อนผ่าน วรรณคดี อันจะเป็นแนวทางในการวางระบบการศึกษาที่มีประสิทธิภาพ สอดคล้องกับสภาพสังคมและ ความต้องการของผู้เรียน

นิยามศัพท์เฉพาะ

ระบบการศึกษา หมายถึง กระบวนการจัดการเรียนการสอน อันประกอบด้วย ปรักฎา การศึกษา ผู้สอนและผู้เรียน สถานศึกษา หลักสูตร แบบเรียน และวิธีสอน

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ผู้วิจัยได้คัดเลือกวรรณคดีไทยในสมัยรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2325 - 2394) ที่มีข้อมูลด้านระบบการศึกษาและสภาพสังคมค้นคว้าชัดเจน จำนวน 7 เรื่อง ได้แก่

1. ขุนช้างขุนแผน	ฉบับหอสมุดแห่งชาติ
2. พระอภัยมณี	ฉบับหอสมุดแห่งชาติ
3. กฤษณาสอนน้องคำฉันท์	ฉบับพระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส
4. ภาพพระไชยสุริยา	ฉบับสนุทรวุฑ
5. เพลงยาวถวายโอวาท	ฉบับสนุทรวุฑ
6. สวัสดิรักษา	ฉบับสนุทรวุฑ
7. สุภาสิตสอนหญิง	ฉบับสนุทรวุฑ

วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า

1. ศึกษาข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับประวัติการศึกษาของไทยสมัยต่างๆ และวรรณคดีตามที่ระบุไว้ในขอบเขตของการวิจัย

2. วิเคราะห์ระบบการศึกษาของไทยในประเด็นต่างๆ ดังต่อไปนี้

2.1 ปรัชญาการศึกษา

2.2 ผู้สอนและผู้เรียน

2.3 สถานที่ศึกษา

2.4 หลักสูตร

2.5 แบบเรียน

2.6 วิธีสอน

3. เสนอผลการศึกษาค้นคว้าแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาค้นคว้า

ในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ มีเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาค้นคว้า ประกอบด้วย เอกสารเกี่ยวกับการศึกษาของไทย ได้แก่ ประวัติการศึกษาไทย การจัดการศึกษาของไทย ปรัชญาการศึกษา ผู้สอนและผู้เรียน สถานศึกษา หลักสูตร แบบเรียน วิธีสอน และการศึกษาในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และงานวิจัยเกี่ยวกับการศึกษาและสังคมในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

1. เอกสารเกี่ยวกับการศึกษาของไทย

1.1 เอกสารเกี่ยวกับประวัติการศึกษาไทย

พนัส หันนาคินทร์. (2521 : 112-118) กล่าวถึงประวัติการศึกษาไทย ไว้ว่า ได้มีวิวัฒนาการมาตั้งแต่โบราณจนถึงปัจจุบัน โดยจะให้รายละเอียดเกี่ยวกับการศึกษาสมัยต่างๆ นับตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นต้นมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1 – 3) มีลักษณะการจัดการศึกษาแบบโบราณยังไม่มีหนังสือเรียน ยังคงเรียนที่วัดมีพระเป็นผู้สอน และถ่ายทอดความรู้กันภายในครอบครัว ต่อมาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มีหนังสือจินตามณีที่พระโหราธิบดีแต่งขึ้น ใช้เป็นแบบเรียนเป็นเล่มแรกของไทย แล้วมีการปรับปรุงจินตามณีเล่ม 2 ของกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ในสมัยรัชกาลที่ 3 แต่สถานที่เรียนก็ยังคงเป็นวัดตามเดิม

จิตรกร ตั้งเกษมสุข (2525 : 102 – 104) กล่าวถึงความเป็นมาของการศึกษาไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ สรุปได้ว่า การศึกษาเล่าเรียนของเด็กไทยในสมัยนั้น ผู้เรียนต้องไปฝากตัวเป็นศิษย์เรียนหนังสือกับพระสงฆ์ที่วัด พระสงฆ์รับเฉพาะเด็กชายเท่านั้น ส่วนเด็กหญิงไม่มีโอกาสได้เรียนหนังสือ แต่เรียนรู้การบ้านการเรือนอยู่ที่บ้าน อุปกรณ์การเรียนมีเพียงกระดานชนวนสำหรับเขียน ไม้บรรทัด และดินสอหิน หนังสือนั้นหายากที่สุดเพราะต้องคัดลอกด้วยมือ จะมีก็แต่พระสงฆ์เท่านั้น และเท่าที่พระยาปริยัติธรรมธาดาสืบค้นได้นั้น พบว่าในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์มีหนังสือเรียนใช้กันอยู่ 5 เล่ม ได้แก่ ประถม ก กา สุบินทุมมาร ประถมมาลา ประถมจินตามณี เล่ม 1 และ ประถมจินตามณี เล่ม 2

สมบุญ พรหมภาพ (2525 : 85 – 86) กล่าวถึงสภาพทั่วไปของการศึกษาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 – 2411) ว่ามีลักษณะการจัดการศึกษาล้ายคลึงกันกับสมัยอยุธยา โดยกำหนดให้วัดและบ้านเป็นสถานศึกษา มีพระเป็นผู้สอน ผู้เรียนเรียนตามความสมัครใจ วิชาที่เรียนส่วนมากเป็นวิชาหนังสือ คือ การอ่าน การเขียนภาษาไทย บาลี และวิชาเลข เป็นวิชาพื้นฐาน แล้วต่อยอดด้วยวิชาชีพต่างๆ เช่น วิชาแพทย์แผนโบราณ วิชาหมอดู วิชาเสมียน วิชาช่างทอง เป็นต้น

ส่วนในราชสำนักควบคุมและอุปถัมภ์ด้านการศึกษาแก่พระสงฆ์ เช่น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้โปรดเกล้าฯ ให้ราชบัณฑิตทำหน้าที่บอกหนังสือพระเณรที่หอพระมณเฑียรธรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และให้มีการสอบไล่พระปริยัติธรรมทุก 3 ปี

1.2 เอกสารเกี่ยวกับการจัดการศึกษาของไทย

กระทรวงศึกษาธิการ (2507 : 9) กล่าวถึงการจัดการศึกษาไทยในอดีตเป็นลักษณะของการสืบทอดค่านิยม ประเพณี และการดำรงชีวิต ไว้ว่า การศึกษาแผนโบราณหนักทางวิชาอักษรศาสตร์ เป็นการศึกษาที่อนุโลมตามแบบแผนและประเพณี ไม่มีการค้นคว้าทางธรรมชาติหรือวิทยาศาสตร์ ส่วนวิชาชีพ เช่น วิชาช่างฝีมือต่างๆ มีช่างถม ช่างทอง ช่างแกะ ช่างปั้น วิชาแพทย์แผนโบราณ และวิชาอาชีพอื่นๆ นั้นเรียนกันในวงศ์สกุลและตามท้องถิ่น เป็นการศึกษาแบบสืบตระกูล เป็นมรดกตกทอด กันมา

สุนทร ศรีรักษา และสมัย รื่นสุข (2520 : 74 – 76) กล่าวถึงแนวความคิดที่สำคัญของการศึกษาแบบโบราณ ไว้ดังนี้

1. เป็นการศึกษาทางด้านศาสนา ศีลธรรม วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี เพื่อกล่อมเกลাজิตใจให้ประพฤติปฏิบัติดี ดังนั้นการฝากบุตรหลานให้เป็นศิษย์วัด บวชเณร หรือบวชพระ ได้ศึกษาหลักธรรมของพระพุทธศาสนา ถือเป็นสิ่งสำคัญมากสำหรับกุลบุตรทั้งหลาย ส่วนหญิงนั้นฝากฝังไว้ในวังกับขุนนางหรือผู้ที่เคารพนับถือ ให้ช่วยอบรมจรรยา มารยาทสมเป็นกุลสตรี

2. เป็นการศึกษาเพื่อประกอบอาชีพ ฝึกหัดวิชาชีพได้ในวัดในหมู่บ้านและสำนักต่างๆ เช่น ช่างไม้ ช่างโลหะ ช่างปั้น แพทย์แผนโบราณ เป็นต้น แต่วิชาเหล่านี้ไม่ได้มีการสอนกันจริงจัง เพราะมักจะปิดบัง "หวงวิชา" กลัวว่าคนอื่นจะล่วงรู้และแข่งขัน ทำให้วิชาการไม่ก้าวหน้า วิชาการแบบเดิมของไทยต้องใช้ความรู้ และเทคนิคสูงมาก เช่น งานก่อสร้าง สถาปัตยกรรม ศิลปกรรมของไทย วิชาช่างมีสอนและฝึกกันในกองทหาร ส่วนหญิงไทยสมัยโบราณไม่ค่อยมีโอกาสดำเนินการศึกษา เพราะผู้หญิงจะไปเรียนที่วัดกับพระไม่สะดวกประกอบกับประเพณีไทยเดิมถือว่าการที่ผู้หญิงออกนอกบ้านเป็นเรื่องเสียหาย ดังนั้นจึงเรียนรู้จากมารดาเกี่ยวกับการบ้านการเรือน จริยศึกษา เป็นต้น

3. เป็นการศึกษาเพื่อ "มีวิชา" หมายถึงการมีความรู้เฉพาะด้านไสยศาสตร์ เวทมนตร์คาถา โหราศาสตร์ หรือการ "มีฝีมือ" ทางใดทางหนึ่ง เช่น การรบ งานศิลปะ งานช่าง การมีวิชาความรู้เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับชายไทยเพราะจะได้รับการยกย่องนับถือ มีโอกาสได้รับตำแหน่งหน้าที่ราชการ

4. เป็นการศึกษาเพื่อความรู้ทางภาษาหนังสือ การศึกษาของไทยสมัยก่อน เป็นการศึกษาวิชาพื้นฐาน คือ อ่าน เขียน และเลข มุ่งให้ผู้เรียนอ่านออกเขียนได้คิดเลขเป็น การอ่านออกเขียนได้เป็น

ทางนำไปสู่การศึกษาคำสอนของพระพุทธเจ้า หรือคัมภีร์ทางพุทธศาสนา และทำให้สามารถเรียนวิชาขั้นสูงได้ เช่น แพทย์ศาสตร์ โหราศาสตร์

5. เป็นการศึกษาโดยใช้วิธีสอนแบบท่องจำ โดยการบอกเป็นรายบุคคล การสอนด้วยวิธีนี้ทำให้เด็กขาดความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ เพราะมุ่งแต่จำเท่าที่ครูบอก สิ่งใดที่ครูไม่บอกก็ไม่รู้ ไม่สามารถแสวงหาความรู้ด้วยตนเองได้

6. รักษาวินัยอย่างเคร่งครัด นักเรียนต้องเคารพครูอย่างเข้มงวด เช่น กราบครู 3 หน เมื่อเข้าเรียนและเลิกเรียน กราบกระดานดำและดินสอสำหรับเขียน ต้องสำรวมกิริยามารยาทเมื่อประพฤติ ผิดจะมีการโบยตี ดังนั้นครูสมัยก่อนดุกว่าครูปัจจุบัน ครูปัจจุบันมุ่งเน้นให้เด็กมีวินัยในตนเองมากกว่าวินัยโดยครูบังคับ

7. เป็นการศึกษาในวัง วังเป็นศูนย์กลางศึกษาของเชื้อพระวงศ์ บุตรหลานเจ้านายชั้นสูง จะเห็นได้ว่าอักษรศาสตร์และวรรณคดี เจริญในวังเกือบทั้งสิ้น เช่น ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ สมัยรัชกาลที่ 2 เป็นต้น

สุพัตรา ชุมเกตุ (2523 : 6) กล่าวถึงลักษณะการจัดการศึกษาไทยแบบโบราณ สรุปได้ ดังนี้

1. การจัดการศึกษาเป็นเรื่องของเอกชนจัดกันเอง รัฐยังไม่มียุทธศาสตร์ที่จะจัดการศึกษาให้แก่ประชาชน

2. การศึกษาของประชาชนเป็นลักษณะการศึกษาตามประเพณี ไม่จริงจังมากนักคล้ายกับเป็นงานอดิเรก

3. สถานศึกษาได้แก่ วัด วังหรือราชสำนัก และการศึกษาในครอบครัว หรือศึกษาตามบ้านบุคคลชั้นสูง

4. ผู้หญิงศึกษาเฉพาะงานบ้าน งานฝีมือในบ้าน

5. วัตถุประสงค์ในการศึกษา ต้องการให้เรียน อ่าน เขียน เรียนเลข มีศีลธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา

6. การเรียนการสอนขึ้นอยู่กับเวลาว่างของครู และสอนตามความสามารถของเด็กไม่ได้แบ่งชั้นเรียน และครูเป็นผู้ตรวจสอบประเมินเองว่าใครมีความสามารถถึงขั้นไหน ควรจะสอนอะไรต่อไป

7. การศึกษากับศาสนามีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันอย่างใกล้ชิด

ไพฑูรย์ สินลารัตน์ (2523 : 134 – 135) กล่าวถึงแนวทางในการศึกษาอบรมของไทยในอดีตสรุปได้ 3 แนว ดังนี้

1. การศึกษาอบรมในเรื่องของการเป็นคนดีในสังคม เช่น การอบรมศีลธรรม จรรยา ระเบียบ ประเพณี ค่านิยมต่างๆ พร้อมทั้งให้ปฏิบัติตามผู้ใหญ่ การศึกษาจึงสัมพันธ์กับชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อมรอบตัวเด็ก

2. การศึกษาอบรมในทางอาชีพ เป็นการศึกษาที่มีสำนัก อาชีพส่วนใหญ่เป็นหมอ ครู ช่างฝีมือ เกษตรกรรม ค้าขาย และรับราชการ เรียนรู้ไปพร้อมกับการปฏิบัติ เมื่อเรียนจบแล้วจะทำงานกับครูหรือไปตั้งแหล่งใหม่ก็ได้

3. การเรียนหนังสือ สมัยก่อนยังมีอยู่น้อยและไม่มีความหมายมากนักเนื่องจากความจำเป็นน้อย หนังสือก็ไม่มีให้อ่านมากนัก การเรียนหนังสือจะมีเฉพาะในราชสำนัก ซึ่งจะทำงานรับใช้พระเจ้าอยู่หัวเป็นเสมียน หรืองานอื่นๆ อันเกี่ยวกับราชการ โดยทั่วไปจะเรียนกันที่วัดที่เรียกว่า "ต่อนหนังสือ" ซึ่งก็มีไม่มากนัก เพราะพระบางรูปก็ไมู้หนังสือ

1.3 เอกสารเกี่ยวกับปรัชญาการศึกษา

บรรจง จันทรสา (2522 : 24) อธิบายความหมายของปรัชญาการศึกษาไว้ว่า ปรัชญาการศึกษาเป็นความพยายามคิดอย่างถี่ถ้วน อย่างพินิจพิเคราะห์ และอย่างมีระบบที่จะมองหรือพิจารณาองค์ประกอบต่างๆ ส่วนของการศึกษาโดยรวม ในฐานะที่เป็นส่วนสำคัญ และจำเป็นต่อสังคม และวัฒนธรรมของมวลมนุษย์ แนวคิดหรือความคิดเห็นเกี่ยวกับการศึกษานี้จะใช้เป็นเครื่องนำทางหรือเป็นหลักยึดในการดำเนินการทางการศึกษาหรือเป็นหลักในการพิจารณาปัญหาต่างๆ ทางการศึกษา โดยส่วนรวม นับตั้งแต่การกำหนดจุดมุ่งหมาย การปฏิบัติ ผลผลิตทางการศึกษา ปัญหาเกี่ยวกับธรรมชาติของเด็ก ตลอดจนความต้องการทางสังคมและอื่นๆ ที่เข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องกับการศึกษาในการที่จะได้แนวคิดอันเป็นภาพรวม (Totality) ของการศึกษา

ศิริกุล ผลศักดิ์ (2523 : 62-63) กล่าวถึงความหมายของปรัชญาการศึกษาว่า ปรัชญาการศึกษา คือ แนวความคิดที่นำมาประยุกต์ใช้ในการจัดการศึกษาเพื่อเป็นรากฐานในการกำหนดนโยบาย จุดมุ่งหมาย แนวทางปฏิบัติและประเมินผลการศึกษา โดยคำนึงถึงจิตวิทยาหลักการสอน และองค์ประกอบอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ทั้งนี้ปรัชญาการศึกษาของแต่ละสังคม แต่ละยุคสมัยนั้นย่อมมีความแตกต่างกันไปตามแนวความคิด ความเชื่อของมนุษย์ในยุคสมัยนั้นๆ

สมบุรณ์ พรธนาภพ (2525 : 42) กล่าวถึงปรัชญาการศึกษาไทยสมัยสุโขทัยจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นว่า แนวคิดในการจัดการศึกษาของไทยสัมพันธ์กับพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก ดังนั้นจึงต้องมีพุทธศาสนาเป็นพื้นฐานหรือเป็นแกนหลักสำคัญ ปรัชญาการศึกษาไทยในช่วงนี้น่าจะเป็นพุทธปรัชญาการศึกษา

ทองปลิว ชมชื่น (2528 : 26) กล่าวถึงปรัชญาการศึกษาของสังคมไทยในอดีต มุ่งให้เด็กและเยาวชนได้รับการถ่ายทอดความรู้ต่างๆ ที่ผู้ใหญ่คิดว่าจะเป็นประโยชน์ในวันข้างหน้าเท่าที่ตนเองมีความรู้และประสบการณ์อยู่ ถ้าทำตัวดีจะถ่ายทอดให้หมด ผู้ใหญ่ถือว่าเด็กจะรู้ดีไปว่าผู้ใหญ่ไม่ได้ จึงเป็นการถ่ายทอดความรู้เก่า ไม่ค่อยห่วงใยในการสร้างสรรค์ความรู้ใหม่ ไม่สอนให้รู้จักคิด รู้จักโต้แย้ง เพราะถ้าคิดหรือโต้แย้งขึ้นมาก็คลายเป็นศิษย์คิดล้างครู

ยุทธพงษ์ ไกยวรรณ (2541 : 17) กล่าวถึงความหมายของปรัชญาการศึกษาว่า ปรัชญาการศึกษาเป็นแนวความคิดในการจัดการศึกษา ซึ่งในแต่ละยุคสมัยจะมีแนวความคิดแตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับสภาพสังคม เศรษฐกิจ วิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี ตลอดจนการปกครอง ซึ่งทั้งหมดนั้นเป็นสิ่งที่จะนำมาประมวลเข้าด้วยกันเพื่อหาคำตอบว่าจะจัดการศึกษาอย่างไร

จากความหมายดังกล่าวสามารถสรุปได้ว่า ปรัชญาการศึกษา หมายถึง แนวทางในการจัดการศึกษา ตั้งแต่จุดมุ่งหมาย การปฏิบัติ ผลผลิต และการวัดผลทางการศึกษา ซึ่งพิจารณาจากสภาพสังคม เศรษฐกิจ และแนวความคิดของคนในแต่ละยุคสมัย เพื่อนำมาจัดการศึกษาให้เกิดประโยชน์สูงสุด สอดคล้องกับสภาพและความต้องการของสังคม

ปรัชญาการศึกษาแบ่งออกเป็น 5 ประเภท ดังนี้

1. พุทธปรัชญาการศึกษา (Buddhistic Philosophy of Education)

พุทธปรัชญาการศึกษาเป็นแนวการจัดการศึกษาตามหลักของพุทธศาสนา ดังที่มีนักวิชาการอธิบายไว้ ดังนี้

ประสาร ทองภักดี (2520 : 1 – 78) กล่าวถึงปรัชญาการศึกษาของไทยตามระบบการศึกษาของพระพุทธเจ้าว่ามีจุดมุ่งหมายของการศึกษาเพื่อให้ทุกคนเป็นครูของตัวเอง สอนตัวเองได้เพื่อการพ้นทุกข์ทั้งปวง ทำให้ตนเองฉลาดขึ้นและรู้จักแก้ปัญหาชีวิตได้ โดยยึดหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา พร้อมทั้งหลักการศึกษาตามพุทธวิธี 3 ประการคือ ปรียติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ ไว้ดังนี้

1. ปรียติ ได้แก่ หลักทฤษฎี ที่จะต้องให้มีความรู้เป็นพื้นฐานเพื่อให้การปฏิบัติเป็นไปโดยถูกต้อง ในการสอนธรรมะนั้นมุ่งเพื่อให้คนนำไปปฏิบัติจึงจำเป็นต้องเข้าใจก่อนว่าธรรมะเรื่องนั้นๆ ว่าด้วยเรื่องอะไร วิธีปฏิบัติทำอย่างไร

2. ปฏิบัติ หมายถึง การลงมือปฏิบัติตามที่ได้ศึกษามาแล้วแม้คำสอนจะอย่างไร ถ้ามิได้ปฏิบัติแล้วก็ไม่มีความหมาย ความสำคัญจึงอยู่ที่รู้แล้วปฏิบัติตาม

3. ปฏิเวธ เป็นหลักที่แสดงถึงผลของการปฏิบัติว่า เมื่อปฏิบัติถูกต้องแล้วจะต้องได้รับผลดีแน่นอน เปรียบได้กับการวัดผล หรือประเมินผล

สาโรช บัวศรี (2528 :7) กล่าวถึงการจัดการศึกษาของไทยยึดหลักพุทธปรัชญาเป็นปรัชญาแม่บท และได้กำหนดจุดมุ่งหมายของการศึกษาไว้ ดังนี้

1. เพื่อให้รู้จักตนเอง นั่นคือรู้จักขั้น 5 และรู้จักทุกข์ คือปัญหาของตนเองอันสืบเนื่องมาจากอกุศลมูล และเพื่อให้ นำตนหลุดพ้นจากทุกข์หรือปัญหานั้นๆ
2. เพื่อให้เกิดความรู้และความสามารถที่จะคิดเป็น นั่นคือปัญญาธรรม ตลอดจนทั้งความรับผิดชอบและสมรรถภาพทั้งปวง อันเป็นเครื่องมือในการดับทุกข์หรือแก้ปัญหาและปรับปรุงสภาพของสังคมและของตัวมนุษย์เอง
3. เพื่อให้เกิดคุณธรรม และศีลธรรมขึ้นในใจ สำหรับช่วยสร้างสัมพันธ์ภาพอันดีในหมู่มนุษย์ก่อให้เกิดสันติสุขในสังคม

จากคำอธิบายดังกล่าว สามารถสรุปได้ว่า พุทธปรัชญาการศึกษาเป็นปรัชญาที่มุ่งพัฒนาจิตใจให้สูงขึ้น โดยการปฏิบัติตามหลักธรรมพระพุทธศาสนา เป็นการขัดเกลาจิตใจเพื่อให้หลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งต่างๆ ดับทุกข์ ดับกิเลสได้ แล้วปลูกฝังอบรมสิ่งที่พึงงามตามหลักไตรสิกขานั้นคือ ศีล สมาธิ และปัญญา เพื่อให้เป็น ผู้มีคุณธรรมจริยธรรม มีสติคิดใคร่ครวญด้วยเหตุผล เข้าใจถึงกฎแห่งกรรม และความจริงของชีวิตที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ต้องปรับตัวปรับใจให้พร้อมที่จะแก้ปัญหาต่างๆ ให้สำเร็จ ทำให้ชีวิตมีความสุขและเป็นประโยชน์ต่อสังคม

2. ปรัชญานิรันตรนิยม (Perennialism)

ปรัชญานิรันตรนิยมเป็นปรัชญาการศึกษาที่มีแนวคิดว่า ความจริงหรือความรู้ในอดีตย่อมสามารถนำมาใช้ได้ในปัจจุบัน ศีลธรรมและความรู้ต่างๆ จะมาจากวัดและที่อื่นๆ การศึกษาจะพัฒนาความสามารถของคนให้สูงขึ้นได้ การจัดการศึกษาจะแบ่งออกเป็นกลุ่มพัฒนาสติปัญญาและกลุ่มพัฒนาจิตใจ ผู้สอนเป็นผู้ควบคุมดูแลรักษาหลักการ ระเบียบวินัย ความประพฤติของผู้เรียนไว้อย่างมั่นคง ผู้เรียนจะต้องได้รับการพัฒนาให้มีเหตุผล มีความจำดี ตั้งใจทำสิ่งต่างๆ และปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ต่างๆ อย่างเคร่งครัด เพื่อให้กระทำการสิ่งต่างๆ และวางตัวได้อย่างถูกต้องเหมาะสม

3. ปรัชญาพิพัฒนานิยม (Progressivism)

ปรัชญาพิพัฒนานิยมเป็นปรัชญาการศึกษาที่นำแนวคิดทางจิตวิทยามาใช้ประกอบการเรียนการสอน โดยคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคล การสอนมุ่งให้นักเรียนเรียนรู้จากการปฏิบัติด้วยตนเอง โดยครูเป็นผู้ชี้แนะแนวทางหรือจัดสถานการณ์ สามารถแนะนำแหล่งวิชาให้แก่ผู้เรียนได้ มีการจัดกิจกรรมสนองความต้องการและสร้างความสัมพันธ์กับผู้เรียนให้เรียนรู้ร่วมกัน วิเคราะห์ปัญหา

ร่วมกัน ซึ่งผู้สอนจะต้องรู้ปัญหาสังคมและสิ่งแวดล้อมเพื่อเป็นข้อมูลในการจัดการเรียนการสอนให้ผู้เรียนได้มีโอกาสเรียนตามความถนัด และความสนใจของตนเองมากที่สุด

4. ปรัชญาภาวะนิยม (Existentialism)

ปรัชญาภาวะนิยมเป็นปรัชญาการศึกษาที่มุ่งเน้นความพึงพอใจของผู้เรียนเป็นรายบุคคล เป็นการจัดการศึกษาระบบเปิด และไม่มีชั้นเรียน มีการจัดการศึกษาตามความสามารถของผู้เรียน โดยผู้เรียนจะเป็นผู้ปกครองตนเอง จัดว่าเป็นการศึกษาตามอัธยาศัย

5. ปรัชญาสารัตถนิยม (Essentialism)

ปรัชญาสารัตถนิยมเป็นปรัชญาการศึกษาที่มุ่งเน้นการถ่ายทอดเนื้อหาวิชาที่เป็นแกนหลักของความรู้ และยังสะสมมรดกสืบทอดวัฒนธรรมในสังคมไปสู่ชนรุ่นหลัง ให้เกิดความภาคภูมิใจในศิลปวัฒนธรรมประจำชาติ ผู้สอนเป็นแบบอย่างที่ดีให้ผู้เรียนได้ปฏิบัติตาม และถือว่าผู้เรียนเป็นผู้ที่มีศักยภาพในการคิด หากได้รับการอบรมสั่งสอนที่เหมาะสมแล้ว เขาจะเป็นผู้ที่มีอุดมการณ์ตามที่ต้องการ วิธีสอนที่จะทำให้การถ่ายทอดวิชาการเป็นไปอย่างมีระบบ การวัดผลจะวัดตามความสามารถทางวิชาการเป็นสำคัญ

1.4 เอกสารเกี่ยวกับผู้สอนและผู้เรียน

พระยาอนุমানราชธน (2510 : 135 – 136) กล่าวถึงผู้สอนและผู้เรียนในสมัยโบราณว่า พ่อแม่มักจะนำลูกชายไปฝากเป็นลูกศิษย์พระ เพื่อจะได้มีโอกาสเล่าเรียนเขียนอ่านหนังสือ และศึกษาพระธรรมวินัยเบื้องต้น การเรียนหนังสือของเด็กขึ้นอยู่กับความรู้ความสามารถของพระสงฆ์ผู้เป็นอาจารย์ และความเอาใจใส่การเรียนของเด็กเอง บางครั้งพ่อแม่ติดธุระเรื่องทำมาหากินก็นำลูกไปฝากพระตั้งแต่เล็ก พระก็เอาใจใส่เลี้ยงดูและให้การศึกษา เมื่อเด็กโตขึ้นต้องกลับบ้านไปช่วยพ่อแม่ทำงาน ซึ่งเป็นการฝึกฝนวิชาชีพในสกุลของตน ถ้าหากไม่ต้องออกไปช่วยพ่อแม่ก็บวชเป็นเณรศึกษาพระธรรมวินัยต่อไป เมื่ออายุครบ 20 ปีบริบูรณ์แล้ว ก็อุปสมบทเป็นพระภิกษุสงฆ์เพื่อสืบต่อพระศาสนา ถ้าบวชอยู่นานหน่อยต้องช่วยงานของวัด เช่น ซ่อมแซมเสนาสนะของวัดบ้าง การเสมียนบ้าง การหมอบ้าง ทำจนมีความชำนาญ เมื่อสึกออกมาาก็กลายเป็นอาชีพติดตัวไปด้วยก็มี

วิชาญ สว่างพงศ์ (2520 : 39) กล่าวถึงผู้สอนและผู้เรียนในสมัยโบราณว่า ผู้สอนคือพระสงฆ์ มีสมภารเจ้าวัดเป็นครูใหญ่ พระลูกวัดหรือชวว์เป็นครูรอง บางวัดก็มีครูที่มีความรู้เชี่ยวชาญเฉพาะวิชา ผู้เรียนคนใดต้องการเรียนวิชาให้รู้แตกฉานเป็นพิเศษก็ต้องฝากตัวเรียนกับครูที่เชี่ยวชาญเฉพาะวิชานั้น ส่วนเวลาเรียนไม่แน่นอนแล้วแต่ครูผู้สอนจะมีเวลาว่าง โดยปกติผู้เรียนที่เป็นพระภิกษุจะมีเวลาเรียนมากน้อย คือตั้งแต่ตอนย่ำรุ่ง ตอนนี้เป็นการเรียนส่วนตัว มีการทอ้งทบทวนวิชาที่เรียนมาแล้ว พอรุ่ง

ตามที่คุณเรียนถนัดและสนใจ ผู้เรียนจะได้รับประสบการณ์ตรง คือได้ลงมือปฏิบัติกิจกรรม และเกิดการเรียนรู้จากกิจกรรม หรือการกระทำของตนเอง ซึ่งผลการเรียนจะเป็นประโยชน์ต่อผู้เรียนโดยตรง

เป็รื่อง กิจรัตน์ (2532 : 13) กล่าวถึงความหมายของหลักสูตร ไว้สองลักษณะ ดังนี้

1. ความหมายอย่างแคบ หลักสูตรหมายถึงรายวิชาต่างๆ ที่เด็กจะต้องเรียนไปตามลำดับขั้นระหว่างอยู่ในโรงเรียน
2. ความหมายอย่างกว้าง หลักสูตรคือมวลประสบการณ์ที่โรงเรียนจัดให้แก่ผู้เรียน รวมถึงกิจกรรมการเรียนรู้ กิจกรรมนอกหลักสูตร สิ่งที่สังคมมุ่งหวังให้เด็กได้รับวิถีทางต่างๆ เพื่อนำเด็กไปสู่เป้าหมายทางการจัดการศึกษา

1.7 เอกสารเกี่ยวกับแบบเรียน

ดวงเดือน พิศาลบุตร (2512 : 10) กล่าวถึง ตำราและวิชาที่เรียนในสมัยรัตนโกสินทร์ว่า เมื่อกล่าวโดยรวมๆ ก็มีตำราเกิดใหม่หลายเล่ม แต่วิชาหนังสือที่ได้ศึกษาเล่าเรียนกันมีปรากฏแน่ชัด 5 เล่ม คือ ประถม ก กา ประถมมาลา สุบินทกumar ประถมจินตามณีเล่มหนึ่ง ประถมจินตามณีเล่มสอง และหนังสืออ่านประกอบอื่นๆ อีก ได้แก่ เสือโค จันทโครพ อนิรุทธ สมุทรโฆษ เพชรมงกุฎ สังข์ทอง กากี พระยาจักร์ทนต์ และสวัสดิรักษา เป็นต้น

นอกจากวิชาหนังสือแล้ว ยังปรากฏหลักฐานการเรียนวิชาอื่นๆ เป็นพิเศษอีก ซึ่งมีอ้างใน ประถม ก กา ได้แก่ ตำราไหรหมอดู (วิชาโหราศาสตร์) วิชาตำราหมอยา (แพทยศาสตร์) ตำราวิชาเลขโจทยค์ค้าขาย (เลขคณิต) ตำราวิชาช่างทอง และวิชาเสมียน

เบญจวรรณ สุนทรากุล (2518 : 5 - 40) กล่าวถึงพัฒนาการของแบบเรียนไว้ว่าแบบเรียนของไทยปรากฏครั้งแรกในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้แก่ จินตามณี ซึ่งใช้สอนเรื่องอักษรศัพท์ที่มาจากภาษาต่างๆ คำพ้อง การใช้ ศ, ซ, ส ไม้ม้วน ไม้มลาย อักษรสามหมู่ การผันอักษรวรรณยุกต์ เครื่องหมายฝนทอง ฟองมัน ฯลฯ การแต่งคำประพันธ์และกลบทชนิดต่างๆ เป็นแบบเรียนที่ใช้กันแพร่หลายมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ และเป็นแบบอย่างในการเขียนแบบเรียนรุ่นต่อมา เช่น ประถมมาลา และมูลบทบรรพกิจ เป็นต้น

ในสมัยรัชกาลที่ 3 พระองค์ทรงสนับสนุนทั้งในด้านการศึกษเล่าเรียนทางศาสนาและวิชาการโดยทั่วไปเป็นพิเศษ เช่น ในทางการศึกษาฝ่ายศาสนา ก็โปรดเกล้าฯ ให้มีการสอบไล่พระปริยัติธรรมในพระบรมมหาราชวัง ทรงเกื้อกูลเลี้ยงดูตลอดจนบิดามารดาของพระสงฆ์ที่สอบได้เป็นเปรียญและราชาคณะ ส่วนในด้านการศึกษาวិชาการอื่นๆ นั้นพระองค์ทรงโปรดให้ปฏิสังขรณ์และจารึก

วิชาการด้านต่างๆ ที่วัดพระเชตุพนฯ จึงเปรียบเสมือนทรงจัดให้มีสถานศึกษาขึ้นมหาวิทยาลัยเป็นแห่งแรก เพราะมีตำราหลายสาขาร่วมกัน เช่น

1. วิชาหนังสือ มี กาพย์ กลอน โคลง ฉันท์ มีเนื้อเรื่องประกอบด้วยสุภาษิตต่างๆ
2. วิชาแพทย์ มีตำรายาแก้โรคต่างๆ ตำราหมอนวด มีภาพตลอดจนพันธุ์ไม้เครื่องยาต่างๆ ปลุกไว้เป็นตัวอย่าง
3. วิชาช่าง คือช่างเขียนภาพและจาร ช่างหล่อ ช่างปั้น ช่างแกะสลัก และช่างประดับ ซึ่งเป็นฝีมือสำหรับใช้เป็นแบบอย่างที่ดี

การที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้จารึกสรรพวิชาการต่าง ๆ ไว้เช่นนี้ นับว่าเป็นแนวความคิดริเริ่มในการจัดการศึกษา และมีคุณค่าต่อการศึกษามาก เพราะเป็นการเปิดโอกาสและช่วยให้ผู้ที่รักเรียนได้ศึกษาหาความรู้ด้วยตนเองได้

ในรัชกาลนี้ปรากฏว่ามีการสร้างโรงพิมพ์ภาษาไทยแห่งแรกขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหาร แต่การพิมพ์ส่วนใหญ่เป็นการพิมพ์เพื่อสอนหนังสือศาสนาของพวกมิชชันนารี มีการพิมพ์หนังสือใช้ในราชการเพียงครั้งเดียวคือ พิมพ์ใบปลิวห้ามสูบฝิ่น เมื่อ พ.ศ. 2382 แต่อย่างไรก็ตามก็ยังนับว่าการพิมพ์หนังสือในสมัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา

ธวัช ปุณโณทก (2542 : 14-114) กล่าวถึงการพัฒนาการศึกษาและวิวัฒนาการแบบเรียนไทย ไว้ว่า สภาพการศึกษาของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นไม่ต่างไปจากสมัยอยุธยามากนัก วัดยังมีบทบาทในการจัดการศึกษาแก่ประชาชนอย่างแท้จริง ส่วนหนังสือเรียนมีเพิ่มขึ้นจากสมัยอยุธยา ตามที่ปรากฏเป็นหลักฐานอยู่ในหนังสือโบราณศึกษา มี 5 เล่มคือ

1. ประถม ก.กา และประถม ก.กา หัดอ่าน (ไม่ทราบชื่อผู้แต่ง)
2. สุนันทกุมาร (ไม่ทราบชื่อผู้แต่ง)
3. ประถมมาลา ของพระเทพโมลี (ฝิ่งหรือฟิ่ง) วัดราชบูรณะ
4. ประถมจินตามณี เล่ม 1 ของพระโหราธิบดี
5. ประถมจินตามณี เล่ม 2 ของกรมหลวงวงศาธิราชสนิท

นอกจากนี้ยังมีหนังสือที่ใช้อ่านประกอบอื่นๆ อีก เพื่อใช้ฝึกหัดอ่านให้คล่องและสอนจริยธรรมแก่เด็กไปด้วย ได้แก่ เรื่องจันทโครพ (ฉบับที่เป็นกาพย์) กาพย์พระไชยสุริยา สวัสดิรักษา เป็นต้น

ประถม ก.กา และประถม ก.กา หัดอ่าน เป็นหนังสือใช้คู่กัน แต่งเป็นกาพย์ มีเนื้อหาเกี่ยวกับอักษรวิธี จันทรลักษณ์ วิธีการเรียน กริยามารยาท การปฏิบัติต่อครู ขยันหมั่นเพียร ตั้งใจทำมาหากิน ระเบียบวินัย เชื้อฟ้าบิดามารดา มีจริยธรรม และสอนการนับวันเดือนปี ตามแบบจันทรคติและ สุริยคติ

สุบินทกุมาร เป็นหนังสืออ่านประเภทนิทานชาดก แต่งเป็นภาพหรือเรียกว่ากลอนสวด คือ ภาพยานี ภาพยสุรางคนางค์ และภาพยอบังประสมกัน เนื้อเรื่องเกี่ยวกับฉันทลักษณ์ หลักธรรม ค่านิยมต่างๆ เพื่อให้เด็กเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา และอยากบวชเป็นสามเณรเช่นเดียวกับ สุบินทกุมาร

ประถมมालา เป็นหนังสือเรียนสำหรับเด็กเริ่มอ่าน แต่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 แต่งเป็นภาพหรือเรียกว่ากลอนสวด มีเนื้อหาเกี่ยวกับอักษรวิธี ฉันทลักษณ์ หลักการแปลบาลีเป็นไทย ไวยากรณ์ บาลี ความตั้งใจเรียน และจริยธรรม

ประถมจินตามณี เล่ม 2 เป็นหนังสือเรียนที่ปรับปรุงมาจากจินตามณี เล่ม 1 ของ พระโหราธิบดีเพื่อให้อ่านเข้าใจง่ายขึ้น มีเนื้อหาเกี่ยวกับอักษรวิธี ฉันทลักษณ์ ชมกวี ชมเมืองหลวง ชมวัด ชมพระแก้วมรกต พระภิกษุจริยวัตรงาม และยกพระเกียรติยศตริยและราชวงศ์

1.8 เอกสารเกี่ยวกับวิธีสอน

กिल्ลี วรรณกิจ และคณะ (2537 : 99) กล่าวถึงวิธีการสอนที่ครูนำไปใช้ในการเรียนการสอน ในแบบต่าง ๆ โดยแบ่งลักษณะเป็น 4 วิธีดังนี้

1. วิธีสอนที่นำมาใช้ต้องเลือกให้เหมาะกับเนื้อหาวิชา และความรู้ความสามารถของผู้สอน รวมไปถึงความถนัดของผู้สอนแต่ละคน
2. วิธีสอนที่นำมาใช้ต้องเหมาะกับวัยของผู้เรียน วิธีสอนบางวิธีเหมาะกับเด็กเล็กๆ เช่น การเรียนแบบปนเล่น บางวิชาเหมาะกับเด็กโต เช่น การทดลองวิทยาศาสตร์ และการเขียนโครงงาน เป็นต้น
3. วิธีการสอนต้องเลือกให้เหมาะกับจุดประสงค์ มีความสอดคล้องกัน เช่น ตั้งจุดประสงค์ ให้เด็กได้ร่วมกันแสดงความคิดเห็น อาจให้เด็กอภิปราย ระดมสมองแล้วคิดหาวิธีแก้ไขปัญหานั้น เป็นต้น
4. วิธีสอนควรเลือกให้เหมาะกับอุปกรณ์และสภาพแวดล้อม เช่น วิชาเกษตรควรให้เด็ก ปลูกต้นไม้ หากมีพื้นที่ดินว่างพอ ไม่ใช่เรียนอยู่แต่ในห้องเรียนเท่านั้น

1.9 เอกสารเกี่ยวกับการศึกษาในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ปัญญา บริสุทธิ์ (2534 : 13 – 15) กล่าวถึงวรรณคดีเรื่องกฤษณาสอนน้องคำฉันท์ ฉบับ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสว่า เนื้อหาเป็นเรื่องคำสอนและ คำแนะนำหญิงที่มีตระกูลมิได้หมายถึงหญิงทั่วไป คำสอนแบ่งออกเป็น 3 ตอน ในตอนแรกว่าด้วย ลักษณะของหญิงชั่ว ตอนที่สองว่าด้วยการปรนนิบัติสามี และตอนท้ายจบด้วยข้อแนะนำในการ ประพฤติปฏิบัติตน และการกินอยู่ของหญิงผู้ดีที่ได้ให้ทุกยุคสมัย

น้อมนิจ วรศสุทธิธรรม (2543 : 196 – 214) กล่าวถึงวรรณคดีเรื่องภุมมาสนนึ่งคำฉันท์ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ไว้ว่า มาจากคัมภีร์มหาภารตะ มีจุดมุ่งหมายเพื่อเป็นสุภาษิตสอนใจสตรีที่พึงปฏิบัติต่อสามีด้วยความภักดี รู้หลักการครองรัก ครองเรือน มีกิริยามารยาทดี ตลอดจนความรู้ด้านขนบธรรมเนียมไทยบางประการ

2. งานวิจัยเกี่ยวกับการศึกษาและสังคมในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

บุญยงค์ เกศเทศ (2517) ศึกษาสถานภาพของสตรีไทยในวรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ ช่วง พ.ศ. 2325 – 2394 พบว่า สิ่งที่สำคัญในการกำหนดสถานภาพของสตรี ได้แก่ ลักษณะสังคม วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม จารีตประเพณี ทศนคติและค่านิยม และยังกล่าวถึงสถานภาพของสตรี ในด้านการศึกษาสตรีให้เรียนหนังสือ และวิชาทั่วไปน้อยมาก แต่จะเน้นให้ศึกษาเฉพาะวิชาคหกรรม ศาสตร์เพื่อทำหน้าที่กุลสตรีเท่านั้น ในด้านกฎหมายส่วนใหญ่สตรีได้รับสิทธิไม่เท่าเทียมกับบุรุษ เช่น เรื่องการทำนิติกรรม การจัดการเรื่องมรดกและทรัพย์สิน การกำหนดโทษก็ทำนองเดียวกัน กล่าวคือสตรีต้องได้รับโทษหนักกว่าชายทั้งที่เป็นความผิดเดียวกัน ส่วนสถานภาพด้านครอบครัว สังคม และอาชีพ สตรีตกอยู่ในฐานะจำยอม และเป็นผู้ตามเสมอไป

พัชนี อัยราชวงศ์ (2521) ศึกษาเรื่องจริยศึกษาของสตรีไทยในสุภาษิตสอนหญิงคำกลอน พบว่า สุภาษิตสอนหญิงมุ่งสอนหลักปฏิบัติตนของสตรีตามคตินิยมโบราณ บทบาทและฐานะทางสังคมของสตรีอยู่ในกรอบจำกัด มีหน้าที่อบรมเลี้ยงดูบุตร เป็นแม่บ้านแม่เรือน ปราบนิตินิยม และเคารพสามี ส่วนบุรุษเป็นผู้มีความรู้ความสามารถเลี้ยงครอบครัวให้มีความสุข มีอาชีพรับราชการ และเป็นผู้ปกครองประเทศชาติในยามศึกสงครามด้วย ดังนั้นสตรีจึงต้องยกย่องบุรุษว่าเป็นผู้นำและมีความรับผิดชอบสูง และยังพบว่าคำสอนบางเรื่องในสุภาษิตสอนหญิงน่าจะนำมาปรับใช้ได้ในปัจจุบัน

ถนอมวงศ์ กฤษณ์เพชร (2525) ศึกษาพัฒนาการพลศึกษาในประเทศไทย ระหว่าง พ.ศ. 2325 – 2525 พบว่า ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ประเทศไทยยังคงมีสงครามกับประเทศข้างเคียงอยู่เสมอ จึงมีการฝึกซ้อมเพลงอาวุธและศิลปะการป้องกันตัวต่างๆ เพื่อให้เกิดความพร้อมทางด้านร่างกายให้มีความแข็งแรงอดทนและทางด้านจิตใจให้มีความกล้าหาญ รักใคร่สามัคคี เพื่อเตรียมพร้อมในการป้องกันประเทศ ส่วนชายไทยทุกคนก็ต้องฝึกซ้อมกำลังกายอยู่เสมอเพื่อเข้ารับราชการทหาร เมื่อยามว่างจากการสงครามก็มีการละเล่นต่างๆ และการแสดงหรือการแข่งขันในเชิงศิลปะการป้องกันตัวอยู่เสมอ เช่น กระบี่กระบอง ดาบ มวยไทย เพื่อเป็นการเตรียมพร้อมร่างกายและความสามารถในการต่อสู้

ประจักษ์ ประภาพิทยากร (2525) ศึกษาพระเอกในวรรณคดีคลาสสิกของไทย เรื่อง ขุนแผน : พระเอกแบบนักรบ ได้กล่าวถึงระบบการศึกษามาก่อนว่ายังไม่เจริญอย่างในปัจจุบัน โดยเห็นได้จากการศึกษาของพลายแก้ว ซึ่งเริ่มต้นด้วยการบวชเป็นสามเณร เรียนวิชากับท่านสมภาร

วิชาที่เรียนได้แก่ หนังสือไทย หนังสือขอม ไสยศาสตร์ ผู้เรียนมีความประสงค์ที่จะรับราชการเป็นทหาร ต้องออกรบทำสงครามอยู่เสมอ การรบจึงเป็นลักษณะประชิดตัว ฉะนั้นการศึกษาจึงเน้นหนักไปในทางไสยศาสตร์ เวทมนตร์คาถา อยู่ยงคงกระพัน เป็นเรื่องสำคัญ

ปราณี สุรสิทธิ์ (2527) ศึกษาเรื่องคำสอนสตรีไทยจากวรรณกรรมช่วงก่อนได้รับอิทธิพลตะวันตก พบว่า เนื้อหาคำสอนมีลักษณะที่ไม่แตกต่างกันนัก เนื่องจากสภาพสังคมช่วงนั้นมีการเปลี่ยนแปลงน้อยและเป็นการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมมากกว่าจิตใจ หลักคำสอนสำคัญ มี 5 หมวด ได้แก่ หมวดที่ 1 สอนให้สตรีเป็นลูกที่ดี เชื่อฟังบิดามารดา หมวดที่ 2 สอนให้ปฏิบัติต่อตัวเองด้วยการครองตนอย่างไม่ประมาท รักนวลสงวนตัว หมวดที่ 3 สอนให้เป็นภรรยาที่ดีของสามี ซื่อสัตย์และปรนนิบัติสามี หมวดที่ 4 สอนให้เป็นแม่บ้านที่ดี ดูแลทรัพย์สินและบริวาร หมวดที่ 5 สอนให้เป็นมารดาที่ดีด้วยการอบรมเลี้ยงดูบุตร ส่งเสริมให้บุตรเล่าเรียน สอนบุตรให้มีคุณธรรม กตัญญูต่อบิดามารดา และผู้มีพระคุณ

นันทา ชุนภักดี (2530) ศึกษาเรื่องการวิเคราะห์ความเชื่อของชาวไทยในสวัสดิรักษา พบว่า สวัสดิรักษาทั้ง 5 ฉบับ เป็นวรรณกรรมคำสอนที่แต่งขึ้นเพื่อสอนชายโดยเฉพาะ มีโครงเรื่องเหมือนกันทุกฉบับ เนื้อหาเกี่ยวกับการปฏิบัติตนในการดำเนินชีวิตประจำวัน ที่มีทั้งข้อห้ามและข้อปฏิบัติตามความเชื่อโบราณ คำสอนของศาสนาลัทธิประเพณี ค่านิยม และการศึกษา สวัสดิรักษาฉบับที่แพร่หลายมากที่สุดคือสวัสดิรักษาฉบับสุนทรภู่ เป็นคำสอนที่มีประโยชน์มาก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การศึกษาหาความรู้ และความขยันหมั่นเพียร อันเป็นคุณสมบัติของนักปราชญ์

จำปีง ศิลาแสง (2530) ศึกษาวรรณคดีคำสอน ประเภทร้อยกรองช่วงก่อนได้รับอิทธิพลจากตะวันตกในเชิงจริยธรรม พบว่า จริยธรรมในกฤษณาสอนน้องคำฉันท์ฉบับพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส มาจากคัมภีร์มหาภารตะ กล่าวถึง กิรียามารยาท การปฏิบัติตนของภรรยาที่ดีต้องทดแทนพระคุณบิดามารดา ต้องดูแลสามีและบริวารให้สุขสบาย ซึ่งสอดคล้องกับจริยธรรมในพุทธศาสนา ดังตัวอย่างคำสอนของนางกฤษณาที่สอนนางจิรประภา ให้ปฏิบัติตนเป็นภรรยาที่ดี รู้จักหน้าที่ ซื่อสัตย์ต่อสามี พุดจาอ่อนหวาน สำรวมกิริยาทุกอย่าง ให้สมเป็นกุลสตรี เป็นต้น

จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยจะได้นำมาใช้เป็นแนวทางในการวิเคราะห์เรื่อง วิเคราะห์ระบบการศึกษาไทยจากวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในสมัยรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3 ในด้าน ปรชญาการศึกษา ผู้สอนและผู้เรียน สถานศึกษา หลักสูตรแบบเรียน และวิธีสอน ต่อไป

บทที่ 3

ระบบการศึกษาไทยในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สมัยรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3

การจัดการศึกษาของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ ช่วงรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3 เป็นช่วงที่ไทยจัดการศึกษาแบบโบราณ กล่าวคือ ไม่มีโรงเรียน หลักสูตร แบบเรียน และผู้สอน เป็นระบบเดียวกันทั้งประเทศ วัดและพระสงฆ์ยังมีบทบาทสำคัญในการให้การศึกษาอบรมกุลบุตรโดยการบวชเรียน หลักสูตรที่ใช้ก็แล้วแต่ผู้สอนจะกำหนด การเรียนวิชาสี่ก็เรียนจากครอบครัว หรือไปฝึกอาชีพที่ตนสนใจตามสำนักต่างๆ โดยฝากตนเป็นลูกศิษย์ของผู้มีวิชา ดังปรากฏในวรรณคดีเรื่องต่างๆ ในยุคนี้

ในบทนี้จะวิเคราะห์วรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ช่วงรัชกาลที่ 1 – 3 ที่สะท้อนระบบการศึกษาไทยในด้านต่างๆ ได้แก่ ปรัชญาการศึกษา ผู้สอนและผู้เรียน สถานศึกษา หลักสูตร แบบเรียน และวิธีสอน ดังนี้

1. ด้านปรัชญาการศึกษา

ปรัชญาการศึกษา เป็นแนวคิดในการจัดการศึกษาโดยรวม นับตั้งแต่การกำหนดจุดมุ่งหมาย การปฏิบัติ ผลผลิต และการวัดผลทางการศึกษา ซึ่งพิจารณาจากสภาพสังคม เศรษฐกิจ และแนวความคิดของคนในแต่ละยุคสมัย เพื่อนำมาจัดการศึกษาให้เกิดประโยชน์สูงสุด สอดคล้องกับสภาพและความต้องการของสังคม

วรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สมัยรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3 ได้สะท้อนปรัชญาการศึกษาของสมัยนั้นว่า การจัดการศึกษาจะต้องมุ่งให้คนมีความรู้เพื่อนำไปใช้ในการดำเนินชีวิตได้อย่างมีความสุข มีความรู้พื้นฐานทางวิชาการ มีคุณธรรมจริยธรรม และมีโอกาสได้ศึกษาวิชาที่ตนสนใจ เพื่อเป็นแนวทางในการประกอบอาชีพ

จากการศึกษาปรัชญาการศึกษาที่ปรากฏในวรรณคดีไทย ช่วงรัชกาลที่ 1 – 3 พบว่ามีพุทธปรัชญา ปรัชญาพิพัฒนานิยม และปรัชญาสารัตถนิยม ดังนี้

1. พุทธปรัชญาการศึกษา (Buddhistic philosophy of education)

พุทธปรัชญาการศึกษา หรือ ปรัชญาการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ เชื่อว่า การศึกษา คือ ความเจริญงอกงาม (Education is growth) สำคัญอยู่ที่การสร้างและการเสริมความรู้เพื่อพัฒนาชีวิตหรือยกระดับชีวิตจิตใจให้สูงขึ้นโดยลำดับ ทั้งด้านปัญญาและพฤติกรรมที่แสดงออก โดยปฏิบัติตามหลักธรรมพระพุทธศาสนา เป็นการขัดเกลาจิตใจเพื่อให้หลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งต่าง ๆ ดับทุกข์ดับกิเลสได้ แล้วปลูกฝังอบรมสิ่งที่พึงงามตามหลักไตรสิกขา นั่นคือ ศีล สมาธิ และ

ปัญญา ผู้เรียนต้องเรียนรู้ด้วยตนเอง เพื่อให้เป็นผู้มีคุณธรรมจริยธรรม มีสติคิดใคร่ครวญด้วยเหตุผล เข้าใจถึงกฎแห่งกรรม และความจริงของชีวิตที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ต้องปรับตัวปรับใจให้พร้อม ที่แก้ปัญหาต่าง ๆ ให้สำเร็จ ทำให้ชีวิตมีความสุขและเป็นประโยชน์ต่อสังคม โดยที่การศึกษามัยก่อน มุ่งพัฒนาชีวิตภายในคือ มุ่งยกระดับจิตใจให้สูงขึ้น ดังรายละเอียดที่วิเคราะห์ต่อไป

ในเรื่องพระอภัยมณี ตอนที่พระฤๅษีสอนสุดสาครตามแนวพุทธศาสตร์ กล่าวคือ สอนให้รู้จัก ความจริงของชีวิต ในเรื่องน้ำใจคนว่าไม่อาจหยิ่งใจได้ ดังความว่า

แล้วสอนว่าอย่าไว้ใจมนุษย์
ถึงเถาวัลย์พันเกี่ยวที่เลี้ยวลด

มันแสนสุดลึกล้ำเหลือกำหนด
ก็ไม่คิดเหมือนหนึ่งในน้ำใจคน

(พระอภัยมณี : 319)

ในเรื่องความจริงของชีวิต อีกประการหนึ่ง ชีวิตของคนเราจะต้องมีทั้งทุกข์และสุขละคร่ละคู่กัน ดังที่สามพราหมณ์ พุดปลอบใจศรีสุวรรณให้คลายทุกข์ เมื่อทราบว่พระอภัยมณีถูกนางผีเสื้อสมุทรลักพาตัวไปว่า คนเราเกิดมาไขว่จะมีสุขอย่างเดียวเสมอไป ดังความว่า

อันกำเนิดเกิดมาในหล้าโลก

สุขกับโศกมิได้สิ้นอย่างสงสัย

(พระอภัยมณี : 21)

นอกจากนี้พระพุทธศาสนายังสอนให้รู้จักการใช้ปัญญาคิดใคร่ครวญด้วยเหตุผล อย่างลงเชื้อ ดังเช่น ความรักของคนอื่นอาจส่งผลร้าย แต่ความรักของบิดามารดาเป็นความรักที่บริสุทธิ์ มันคงจะนั้นจึงควรใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรองให้รอบคอบเสียก่อน ดังความว่า

มนุษย์นี้มีที่รักอยู่สองสถาน
ที่พึงหนึ่งพึงได้แต่กายตน
แม้ใครรักรักมั่งชั่งชังตอบ

บิดามารดารักมักเป็นผล

เกิดเป็นคนคิดเห็นจึงเจรจา

ให้รอบคอบคิดอ่านนะหลานหนา

(พระอภัยมณี : 319)

ในพระพุทธศาสนาสอนเรื่อง กฎแห่งกรรมว่า กรรมเกิดจากการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา ดีหรือความชั่วก็ตาม นับเป็นกรรมทั้งสิ้น ถ้าเป็นกรรมดีที่หญิงชายเคยร่วมทำกันมาก่อน จะทำให้ทั้งคู่ครองรักครองเรือนด้วยความราบรื่น แต่ถ้าเป็นกรรมชั่วจะทำให้ต้องพลัดพรากจากกัน ดังคำกล่าว

ของพระฤาษีที่สอนนางผีเสื้อสมุทรให้นางตัดใจ อย่าอาลัยอาวรณ์สามีและลูก ที่เป็นเช่นนี้เพราะเป็นไปตามกฎแห่งกรรม ใครทำกรรมอะไรไว้ก็ได้รับผลกรรมนั้น ดังความว่า

จงตัดบ่วงห้วงโยอาลัยลาญ	อย่าปองผลาญลูกผัวของตัวเอง
ทั้งนี้เพราะเคราะห์กรรมทำให้วุ่น	จึงสิ้นบุญวาสนาสีกาเอ๋ย
เห็นมิได้ไปอยู่เป็นคู่เซย	ด้วยสองเคยปลุกเลี้ยงกันเพียงนั้น
อย่าคบคิดติดตามด้วยความโกรธ	จะเป็นโทษกับสีกาเมื่ออาสัญ
จงยับยั้งฟังคำอุปราพัน	ไปสวรรค์นฤพาน สำนางใจ

(พระอภัยมณี : 203)

คนเราเกิดมามีหูตาจมูกเหมือนกัน แต่บุญวาสนาต่างกัน ขึ้นอยู่กับบุญกรรมของแต่ละคน ผู้ใดไม่ตัดนหาราคะจะไม่พบทางสวรรค์ ขอให้ใช้ธรรมะ และใช้สติปัญญา พิจารณาให้เห็นสัจธรรม ดังที่พระฤาษีเกาะแก้วพิสดารให้โอวาท สิบห้ากษัตริย์ หลังสงครามเก้าทัพสงบ เพื่อให้เกิดความสามัคคี และดำเนินชีวิตอย่างเป็นสุข ดังความว่า

ว่าทุกข์สุขชั่วดีทั้งสี่สิ่ง	ให้ชายหญิงยังคิดเป็นปริศนา
กับข้อหนึ่งซึ่งเกิดกำเนิดมา	มีหูตาปากจมูกลิ้นทุกคน
ที่ต้องใจนัยนาก็พาขึ้น	ดูอื่นอื่นเห็นแจ้งทุกแห่งหน
ที่ควัดาน้ำผากปากของตน	ถ้าแม้คนใดเห็นจะเป็นบุญ
แม้ไม่เห็นเป็นกระปือทั้งคู่	มูทะลุเลโลโมโหล
ไม่เห็นผลประโยชน์ที่โทษคุณ	ย่อมหมกมุ่นเมาเมาว่าตัวดี
เมื่อใครไม่เห็นหน้าหากระจก	จะช่วยยกเงาส่องให้ผ่องศรี
อนึ่งนั้นต้นหาตาไม่มี	ไม่เห็นที่ทางสวรรค์เป็นสันดาน
อนึ่งว่าตาบอดสอดตาเห็น	ให้คิดเป็นทางธรรมพระกรรมฐาน
สืบกุศลผลผลาปรีชาชาญ	ตามโบราณรักษาสัจจาใจ

(พระอภัยมณี : 888)

ในพุทธศาสนาได้กล่าวถึงไตรลักษณ์ หมายถึง ลักษณะสามัญทั่วไป เป็นสภาวะธรรมชาติของชีวิตและสิ่งต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในโลกนี้ ได้แก่ อนิจจัง คือ ความไม่เที่ยง ทุกขัง คือ ความเป็นทุกข์ อนัตตา คือ ความไม่มีตัวตน ทุกคนหวังที่จะได้ถึงพระนิพพาน ดังที่พระอภัยมณีออกบวชเป็นฤาษีก็เพื่อหวังที่จะได้บรรลุพระนิพพานเช่นกัน ดังความว่า

อันกำเนิดเกิดกายทั้งชายหญิง
จงนึกในไตรลักษณ์มรรคญาณ

ไม่เป็นสิ่งแน่นแฟ้นทั้งแก่นสาร
พระนิพพานนั้นแหละนะแสนสบาย ฯ
(พระอภัยมณี : 831)

พระไตรลักษณ์นักประหารการรำพึง
หวังประโยชน์โพธิญาณการกุศล

คิดตัดซึ่งห่วงใยในสันดาน
จะได้พ้นกองทุกข์สลุกสนาน
(พระอภัยมณี : 834)

ทุกสิ่งในโลกนี้มีความไม่เที่ยงแท้เป็นธรรมดา มีสุขก็ต้องมีทุกข์ เมื่อหมดทุกข์สุขก็ตามมา ดังภาษิตที่ว่า " ชั่วเจ็ดที ดีเจ็ดหน " ดังที่นางทองประศรีพาพลายงามไปหาพ่อขุนแผนในคุก แล้วเล่าเรื่องที่ขุนช้างลงไปฆ่า เพราะทราบว่าจะพลายงามมิใช่ลูกของตน ขุนแผนได้ฟังรู้สึกโกรธแค้นจนอยากตามไปฆ่าขุนช้าง นางทองประศรีได้เตือนสติ ขุนแผนระงับความโกรธแค้น ดังความว่า

โบราณท่านสมมุติมนุษย์นี้
ที่ทุกข์โศกโรคครั่นครั่นผ่อนปรน

ยากแล้วมีไหมสำเร็จถึงเจ็ดหน
คงจะพ้นโทษทัณฑ์ไม่บรรลัย
(ขุนช้างขุนแผน : 536)

หลักธรรมในพุทธศาสนาที่พระฤๅษีสอนนางผีเสื้อสมุทรให้นางสงบสติอารมณ์ ดับกิเลส (โลก โกรธ หลง) ในรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ล้วนเป็นความไม่เที่ยงแท้แน่นอน การดับกิเลส ก็ควรรู้วิธีดับขั้น ซึ่งหมายถึง รูป (ร่างกาย) เวทนา (ความรู้สึก) สัญญา (ความจำได้หมายรู้) สังขาร (ความคิด) และวิญญาณ (การรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น สัมผัสและใจ) รวมเรียกว่า เบญจขันธ์ (ขันธ์ห้า) ดังนั้นการรักษาศีลจะช่วยให้พ้นทุกข์ได้ ดังความว่า

จงฟังธรรมค่านับดับโมโห
แล้วทรงเดชเทศนาภาษาไทย
คือรูปรสกลิ่นเสียงเคียงสัมผัส
ครั้นระงับดับขันธสันดาน
อย่าลุ่มหลงจงอุทิศสำหรับรักษาศีล
อย่าฆ่าสัตว์ตัดชีวิตคิดอบาย

ให้โทษสร้างเสื่อมค้อยเลื่อมใส
ด้วยความในโลภียี่สิบประการ
ที่คุฤหัสถ์หวงแหนไม่แก่นสาร
ย่อมสาธารณ์เปื่อยเน่าเปล่าดาย
ให้เพิ่มปัญญาไปตั้งใจหมาย
จะจำตายตกนรกอเวจี
(พระอภัยมณี : 203)

เช่นเดียวกับตอนที่พระฤาษีเกาะแก้วพิสดารเทศนาธรรม เตือนสติสิบห้ากษัตริย์ เพื่อยุติศึกสงครามแก้ทัพ ระหว่างกองทัพเมืองลังกากับกองทัพเมืองผลึก โดยให้เห็นถึงความไม่เที่ยงแท้ของชีวิต รูป รส กลิ่น เสียง เกิด แก่ เจ็บ ตาย เหล่านี้ไม่คงอยู่ถาวร สิ่งที่แน่นอนคือนิพพาน ในยามที่บ้านเมืองเกิดยุคเข็ญพึงปฏิบัติศีลห้า เพื่อยุติความโกรธแค้น พยาบาท อย่าได้โทษใครให้ถือว่าเป็นกรรมเก่า จึงไม่ควรเบียดเบียนซึ่งกันและกัน ดังความว่า

คือรูปรสกลิ่นเสียงไม่เที่ยงแท้	ย่อมเฒ่าแก่เกิดโรคโศกสงสาร
ความตายหนึ่งพึงเห็นเป็นประธาน	หวังนิพพานพ้นทุกข์ذنูกสบาย
ซึ่งบ้านเมืองเคืองเข็ญถึงเช่นนี้	เพราะโลกีย์ดันทหาพาฉิบหาย
อันศีลห้าว่าอย่าทำให้จำตาย	จะตกอบายภูมิขุมนรก
หนึ่งว่าอย่าลักเอาของเขาสู้คนอื่น	มาชมชื่นฉ้อฉลคนโกหก
หนึ่งทำรู้คู่เขาเล่าลามก	จะตายตกกะทะอเวจี
หนึ่งสูบฝิ่นกินสุรามุสาวาท	ใครทำขาดศีลห้าสิ้นราศี
ใครสัตย์ซื่อถือมั่นในขันติ	จะถึงที่นิพพานล้ำราญใจ
อย่าโกรธซึ่งหึงสาพยาบาท	นึกว่าชาติก่อนกรรมจะทำไฉน
เหมือนดุมเกวียนกงเกวียนวนเวียนไป	จะโทษใครนี้เพราะกรรมจึงจำเป็น
ประการหนึ่งซึ่งขาดพระศาสนา	ทั้งโลกเกิดทุกข์ถึงยุคเข็ญ
ซึ่งจะกลับดับร้อนให้ผ่อนเย็น	ก็ต้องเป็นไมตรีปรานีกัน
จงฟังคำจำจำศีลจนสิ้นชาติ	ไม่แคล้วคลาดจะได้ผ่านพิमानสวรรค์

(พระอภัยมณี : 883)

พุทธศาสนาสอนให้รู้จักบาปบุญคุณโทษ มีความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณเหมือนในเรื่องพระอภัยมณี ตอนที่พระอภัยมณีสอนสินสมุทรให้ระลึกถึงพระคุณของอุตุเรนที่เราได้โดยสารเรือของเขามา ก็ถือเป็นบุญคุณอย่างยิ่ง ดังความว่า

อันรักษาศีลสัตย์กัตเวติ	ย่อมเป็นที่สรรเสริญเจริญคน
ทวลักษณะอันกตัญญูตาเขา	เทพเจ้าก็แข่งทุกแห่งหน
ให้ทุกข์ร้อนงอนหง่อทรพล	พระเวทมนตร์เสื่อมคลายทำลายยศ

(พระอภัยมณี : 295)

ในเรื่องกฤษณาสอนน้องคำฉันท์ กล่าวถึง ความกตัญญูของนางกฤษณาที่แสดงถึงความจงรักภักดีต่อพระสวามี ดังความว่า

พึงเพียรบำเพ็ญพิพิธวัตร	ประวัติดิภรรดา
สุจิตเจริญสวัสดิสวา	มีภักดีแต่โบราณ
โดยกิจกตัญญูกตเว-	ทิบุพเพภิปรายสาร
เป็นอย่างแต่ปางอดีตกาล	ประกาศเกียรติในโลกา
	(กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ : 59)

ในเรื่องกาพย์พระไชยสุริยา ได้กล่าวถึงความกตัญญูของศิษย์คิดล้างครู ลูกไม่รู้จักบุญคุณพ่อแม่ ขาดความเคารพนับถือผู้มีพระคุณ แสดงให้เห็นว่าเป็นคนที่ไม่มีธรรมะ ดังความว่า

ลูกศิษย์คิดล้างครู	ลูกไม่รู้คุณพ่อแม่
ส่อเสียดเบียดเบียนกัน	ลอบฆ่าฟันคือตณหา
	(กาพย์พระไชยสุริยา : 521)

ในเรื่องกาพย์พระไชยสุริยา มีคำสอนทางพุทธศาสนาสอนให้คนมีความเมตตากรุณาตามคำสอนของสมเด็จพระจอมอารย (พระอินทร์) สอนพระไชยสุริยาและนางสุมาลีปฏิบัติธรรม เพื่อให้มีความสุขกายสุขใจ ดังความว่า

เบียดเบียนเบียดส่อซ่อจล	บาปกรรมนำตน
ไปทนทุกข์นับกับกาลปี	
เมตตากรุณาสามัญ	จะได้ไปสวรรค์
เป็นสุขทุกวันพรษา	
.....	
เดชะพระกุศลหนุนหลัง	สิ่งใดใจหวัง
ได้ดั่งมุ่งมาตปรารภนา	
จริงนะประสกลีลา	สวดมนต์ภาวนา
เบื่องหน้าจะได้ไปสวรรค์	
	(กาพย์พระไชยสุริยา : 525)

จากการศึกษาสามารถสรุปได้ว่าพุทธปรัชญาการศึกษาที่ใช้จัดการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ 1 – 3 เป็นการสอนให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ เข้าใจถึงความจริงของชีวิต เกิดแก่เจ็บตาย ตามกฎแห่งกรรม ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน มองเห็นมูลเหตุแห่งทุกข์ การดับทุกข์ รู้จักแก้ปัญหาด้วยการใช้สติปัญญาพิจารณาไตร่ตรอง เพื่อให้การดำเนินชีวิตเป็นไปตามแนวพุทธศาสตร์ อันได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ฯลฯ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่มุ่งพัฒนาชีวิตและยกระดับจิตใจให้สูงขึ้น มีความสุข ความเจริญก้าวหน้า ทั้งในกิจการงานส่วนตัวและส่วนรวม

1.2 ปรัชญาพัฒนานิยม (Progressivism)

ปรัชญาพัฒนานิยมเป็นปรัชญาการศึกษาที่นำแนวคิดทางจิตวิทยามาใช้ประกอบการเรียนการสอน โดยคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคล การสอนมุ่งให้นักเรียนเรียนรู้จากการปฏิบัติด้วยตนเอง โดยครูเป็นผู้ชี้แนะแนวทางหรือจัดสถานการณ์ สามารถแนะนำแหล่งวิชาให้แก่ผู้เรียนได้ มีการจัดกิจกรรมสนองความต้องการและสร้างความสัมพันธ์กับผู้เรียนให้เรียนรู้ร่วมกัน วิเคราะห์ปัญหาร่วมกัน ซึ่งผู้สอนจะต้องรู้ปัญหาสังคมและสิ่งแวดล้อมเพื่อเป็นข้อมูลในการจัดการเรียนการสอนให้ผู้เรียนได้มีโอกาสเรียนตามความถนัด และความสนใจของตนเองมากที่สุด

ในเรื่องขุนช้างขุนแผน นางวันทองชี้แนะให้แก่พลายงามได้บวชเรียน หมั่นศึกษาหาความรู้ไว้รับราชการสืบไป ซึ่งเป็นเป้าหมายที่แท้จริงของการศึกษา ดังความว่า

พอไปดีศรีสวัสดิ์กำจัดภัย
ลูกผู้ชายลายมือนั้นคือยศ

จนเติบโตใหญ่ยังยวดได้บวชเรียน
เจ้าจงอดส่ำห้ำส่ำน้ำเสมียน
(ขุนช้างขุนแผน : 522)

ขุนแผนผู้เป็นบิดาได้วางแผนการศึกษาให้พลายงามโดยได้ฝากฝังให้พลายงามเรียนวิชาการต่างๆ กับยาทองประศรี ดังความว่า

อันตำรับตำราสารพัด
ถ้าลืมหองตรงไหนไขออกดู
แล้วลูปหลังสั่งความเจ้าพลายน้อย
รู้สิ่งไรก็ไม่สู้รู้วิชา

ลูกเก็บจัดแจงไว้ที่ในตู้
ทั้งของครูของพ่อต่อกันมา
เจ้าจงค่อยรำเรียนเขียนคาถา
ไปเบื้องหน้าเติบโตใหญ่จะให้คุณ
(ขุนช้างขุนแผน : 530)

ส่วนยาของประศรีก็มีความคิดว่าเมื่อหลานมีความรู้แล้วจะได้ไปถวายตัวเป็นมหาดเล็ก
ดังความว่า

ถ้าแน่นเจ้าเล่าเรียนความรู้ได้
ถวายตัวพระองค์ทรงธรรณี

จะพาไปพึ่งพระหมื่นศรี
จะได้มีเกียรติยศปรากฏไป
(ขุนช้างขุนแผน : 532)

ในเรื่องพระอภัยมณี ผลจากการเรียนการสอนที่ผู้เรียนนำไปใช้ในชีวิตจริงได้ ในเรื่องพระอภัย
มณีจะเห็นได้จากตอนที่พระฤาษีสอนสุดสาคร ให้เรียนวิชาความรู้ซึ่งมีเป้าหมายเพื่อเอาตัวรอดใน
สังคม ดังความว่า

รู้สิ่งใดไม่รู้วิชา

รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี
(พระอภัยมณี : 319)

เมื่อพลายงามได้เรียนวิชาแล้วก็พยายามฝึกและลองวิชาอยู่ยงคงกระพัน สะเดาะไซ้ตรวน
คาถาอาคม ธรรมเนียม การเรียกญาติ และการผูกพยนต์ นับว่าเป็นการทบทวนความรู้และนำไปใช้ได้
จริง ดังความว่า

เข้าห้องลองวิชาประสาเด็ก

แทงเหล็กจนแหลมลู่ช้วน

มหาทะมึนยืนยงคงกระพัน

ทั้งเลขยันต์ลากเหมือนไม่เคลื่อนคลาย

แล้วทำตัวหัวใจดีปิไล

สะเดาะไซ้ตรวนได้ดังใจหมาย

สะกดมนต์จิ้งจกกำบังกาย

เมฆฉายสุริยจันทร์ขยับดี

ทั้งเรียนธรรมกรรมฐานนิพพานสูตร

ร้องเรียกญาติพรายปราบกำหราบผี

ผูกพยนต์หุ่นหน้าเข้าราวี

ทองประศรีสอนหลานชำนาญดี

(ขุนช้างขุนแผน : 532)

ในเรื่องพระอภัยมณี เป้าหมายของการศึกษาที่แท้จริง คือ การศึกษาเบื้องต้นของเด็กผู้ชาย
ผู้สอนเห็นว่าจะต้องจัดให้สอดคล้องกับสภาพการดำเนินชีวิตเพื่อความอยู่รอด เห็นได้จากตอนที่พระ
ฤาษีสอนสุดสาครให้เรียนวิชาอ่านเขียน ล่องหน อยู่ยง คงกระพัน ดังความว่า

สอนให้หลานอ่านเขียนรำเรียนไป
รู้ล่องหนทนคงเข้ายังยุทธ์

แล้วก็ให้วิทยาวิชาการ
เหมือนสินสมุทรพียาทังกล้าหาญ
(พระอภัยมณี : 372)

ในเรื่องพระอภัยมณี พระอภัยมณีและศรีสุวรรณเลือกเรียนวิชาตามความสนใจของตน กล่าวคือ พระอภัยมณีเลือกเรียนวิชาเป่าปี่ ส่วนศรีสุวรรณเลือกเรียนวิชากระบี่กระบอง ดังความว่า

อนุชาว่าการกลศึก
ถ้าเรียนรู้รำกระบองได้ว่องไว
พระเชษฐาว่าจริงแล้วเจ้าพี่
แต่ใจพี่นี้รักทางนักเลง
ถึงการเล่นเป็นที่ประโลมโลก

น้องนี้นึกรักมาแต่ไหนไหน
จะชิงชัยข้าศึกไม่นึกเกรง
วิชามีแล้วใครไม่ชมเหง
หมายว่าเพลงดนตรีนี้ดีจริง
ได้ดับโศกสูญหายทั้งชายหญิง
(พระอภัยมณี : 4)

พินทพราหมณ์รามราช พาพระอภัยมณีไปฝึกวิชาเป่าปี่บนยอดเขา จนสามารถเป่าปี่ให้ทั้งคน และสัตว์ลุ่มหลงจนลืมสติไปชั่วขณะหนึ่ง นับเป็นการทดสอบ เพื่อผู้เรียนจะได้นำไปใช้กับสถานการณ์จริงได้ ดังความว่า

“แล้วพาไปยอดเขาให้เป่าปี่
แต่เสื่อข้างกลางไพรถ้าได้ยิน
ประมาณเสร็จเจ็ดเดือนโดยวิธการ
สิ้นความรู้ครุประสิทธิ์ไม่ปิดบัง
เอาปี่เป่าเล่าโลมน้ำใจคน
คือรูปสลกลิ้นเสียงเคียงสัณธ
ให้ใจอ่อนนอนหลับดังวายปราน

ก็อย่างดีสิ่งใดก็ได้สิ้น
ก็ลิมกินน้ำหญ้าเข้ามาฟัง
พระกุมารได้สมอารมณ์หวัง
จึงสอนสั่งอุปเท่ห์เล่ห์กล
ด้วยเล่ห์กลโลกาห้าประการ
เกิดกำหนดลุ่มหลงในสงสาร
จึงคิดอ่านเอาชัยเหมือนใจจง”
(พระอภัยมณี : 7)

หลังจากที่พระอภัยมณีและศรีสุวรรณได้ไปเรียนวิชาเป่าปี่และกระบี่กระบองแล้ว แต่ไม่เป็นที่พอใจของพระบิดา จึงถูกขับไล่เพราะเรียนวิชาไม่เหมาะสมกับฐานะโอรสกษัตริย์ ทำให้พระอภัยมณีเสียใจ ศรีสุวรรณจึงเตือนสติว่าถ้ามีวิชาความรู้แล้วก็จะสามารถดำรงชีวิตและเอาตัวได้ ดังความว่า

มีความรู้อยู่กับตัวกลัวอะไร

ชีวิตไม่ปลดปล่อยคงได้ดี

(พระอภัยมณี : 9)

การศึกษาตามที่คุณเรียนถนัดเห็นได้ชัดเจนจากการศึกษาของพระอภัยมณีและศรีสุวรรณ ซึ่งทั้งสองพระองค์เลือกเรียนวิชาตามที่ต้องการจากพรหมณ์ เมื่อเรียนรู้แล้วก็สามารถใช้งานได้จริงและเป็นประโยชน์ต่อบ้านเมืองในเวลาต่อมาได้ใช้วิชาความรู้ของตนต่อสู้กับข้าศึกจนได้รับชัยชนะ พระอภัยมณีเลือกเรียนวิชาเป่าปี่ โดยอาจารย์ได้สอนกลโลกเพื่อใช้ในการต่อสู้ให้ ดังความว่า

ถ้าแม้ว่าข้าศึกมันใจจับ
เอาปี่เป่าเล่าโลมน้ำใจคน
คือรูปรสถลนเสียงเคียงสัมผัส
ให้ใจอ่อนนอนหลับดังวายุปราณ

จะรบบัรสารพัดให้ขัดสน
ด้วยเล่ห์กลโลกาห้ำประการ
เกิดกำหนดลุ่มหลงในสงสาร
จึงคิดอ่านเอาชัยเหมือนใจจง

(พระอภัยมณี : 6 - 7)

ส่วนศรีสุวรรณได้เรียนวิชากระบี่กระบอง เพลงอาวุธ และกลศึกต่างๆ ในเวลากลางคืน ดังความว่า

ถึงยามดึกฝึกสอนในการยุทธ์
กระบองกระบี่ถึถ้วนทุกวิชา

เพลงอาวุธดาบตั้งให้ตั้งท่า
ค่อยศึกษาตั้งใจจะให้ดี

.....
ฝ่ายว่านฤบดีศรีสุวรรณ

.....
ก็เข้มข้นกลศึกที่ฝึกฝน

ทั้งโล่เขนเจนจัดหัดประจัญ

ในการกลอาวุธสุดทำนอง

(พระอภัยมณี : 5 - 6)

จะเห็นได้ว่าปรัชญาพัฒนานิยมเป็นแนวทางในการจัดการศึกษา โดยผู้สอนเป็นผู้วางแผน การศึกษาให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ในสิ่งที่ดีและเหมาะสมกับการดำรงชีวิต และการทำงาน เมื่อจบการสอน ผู้สอนได้มีการทดสอบผู้เรียนเพื่อเป็นการทบทวนความรู้และนำไปใช้ประโยชน์ในสถานการณ์จริงได้ สำหรับผู้เรียนสามารถเลือกเรียนได้ตามความถนัดของตนเอง

1.3 ปรัชญาสารัตถนิยม (Essentialism)

ปรัชญาสารัตถนิยมเป็นปรัชญาการศึกษาที่มุ่งเน้นการถ่ายทอดเนื้อหาวิชาที่เป็นแกนหลักของความรู้ และยังสะสมมรดกสืบทอดวัฒนธรรมในสังคมไปสู่ชนรุ่นหลัง ให้เกิดความภาคภูมิใจในศิลปวัฒนธรรมประจำชาติ ผู้สอนเป็นแบบอย่าง

อย่างที่ดีให้ผู้เรียนได้ปฏิบัติตาม และถือว่าผู้เรียนเป็นผู้ที่มีศักยภาพในการคิด หากได้รับการอบรมสั่งสอนที่เหมาะสมแล้ว เขาจะเป็นผู้ที่มีอุดมการณ์ตามที่ต้องการ วิธีสอนที่จะทำให้การถ่ายทอดวิชาการเป็นไปอย่างมีระบบ การวัดผลจะวัดตามความสามารถทางวิชาการเป็นสำคัญ

ในเรื่องขุนช้างขุนแผน กล่าวถึง การจัดการศึกษาตามแนวสารัตถนิยมจะเน้นเนื้อหาสาระของวิชาที่เรียนเป็นสำคัญ เพื่อให้ผู้เรียนไปประกอบอาชีพ ตามความประสงค์ของผู้สอน ดังตอนที่ขุนแผนจะไปฝึกหัดราชการ นางทองประศรีผู้เป็นมารดาได้ให้อิโหวาทว่าผู้ที่เข้ารับราชการใกล้ชิดพระเจ้าอยู่หัวนั้นย่อมประกอบด้วยคุณสมบัติประการ ได้แก่ เป็นผู้อยู่ในตระกูลดี มีวิชาความรู้ มีอายุพอสมควร และมีปัญญารู้จักความดีความชั่ว นอกจากนี้ยังต้องมีความระมัดระวัง อย่าได้มีความประมาท ดังความว่า

.....
ถ้าได้ดีมียศปรากฏไป
แต่ทว่าราชการงานเมือง
โบราณท่านจึงตั้งคตินา
หนึ่งเป็นผู้ดีมีเชื้อชาติ
หนึ่งได้ศึกษาวิชาชาญ
หนึ่งว่าอายุเจริญวัย
หนึ่งปัญญาว่องไวไม่มึนเมา
ท่านว่าผู้เป็นข้าฝ่าธุลี
เจ้านี้ดูก็มีทุกประการ
แต่ทว่าอย่าทะนงองอาจ
ถ้าประมาทราชภัยมักไม่แคล้ว

ฝึกหัดราชการให้จงได้
เหมือนแทนคุณขุนไกรผู้บิดา
จะสามารถปราบเปรี๊ยะยากหนักหนา
ว่าวุฒิมีสี่ประการ
กิริยามารยาทส่งสัญญาณ
เป็นแก่นสารคือคุณอุทหนุนตัว
เข้าใจผิดชอบประกอบทั่ว
จึงจะรู้ดีชั่วในทางงาน
วุฒิต้องมีทั้งสี่สถาน
จะสุโขธิสมภารก็ควรแล้ว
โดยประมาทถือว่าข้ากล้าแกแล้ว
ลูกแก้วจงจำคำมารดา

(ขุนช้างขุนแผน : 317)

หลักการรับราชการอีกอย่างหนึ่งที่ผู้เรียนควรจะได้เรียนรู้ คือ ราชสวัสดิ์ นางทองประศรีสอนขุนแผนให้ตระหนักว่าข้าราชการพึงบำเพ็ญตนตามหลักของราชสวัสดิ์ ได้แก่ ตนมีวิชาเก่งกล้าในทางใด

ก็กราบทูลให้ทรงทราบ ไม่ปิดบังอำพราง ต้องมีความกล้าหาญ พากเพียรทำการถวายให้สำเร็จตามพระราชประสงค์ ต้องไม่ประมาทในการทำงาน พยายามศึกษาหาความรู้เพิ่มเติม ต้องถือสัตย์ธรรมและสมาทานศีล ต้องเสวยมัจฉิมตัว ไม่กำเริบทะนงตน เมื่อได้รับพระกรุณามากก็ไม่เห่อเหิมยกตนเทียมพระองค์ท่าน ต้องเฝ้าสังเกตข้อราชการ ต้องไม่คบหาเชิงผู้สาวกับนางใน ต้องมีใจสวามิภักดิ์มั่นคงถึงพระเจ้าอยู่หัวจะโกรธก็ไม่โกรธตอบ และที่สำคัญยิ่งกว่าข้ออื่นๆ ก็คือ ความซื่อสัตย์ ผู้ที่จะรับราชการใกล้พระราชอาจะถึงซึ่งความเจริญรุ่งเรืองได้ก็เพราะปฏิบัติตามหลักราชสวัสดิ์ ดังความว่า

โบราณว่าเป็นข้าจอมกษัตริย์
ท่านกำหนดจุดไว้ในตำรา
หนึ่งวิชาสามารถมีอย่างไร
หนึ่งกล้าหาญทำการถวายนั้น
หนึ่งมิได้ประมาทราชกิจ
หนึ่งสัตย์ซื่อถือธรรมจรรยา
หนึ่งเสวยมัจฉิมตัวไม่กำเริบ
หนึ่งอยู่ใกล้ชิดติดพระองค์
หนึ่งไซ้ไม่ร่วมราชาอาสน์
หนึ่งเข้าเฝ้าสังเกตซึ่งกิจจา
หนึ่งผู้หญิงภายในไม่พันพัว
หนึ่งสามภักดิ์รักใคร่ในภูบาล
ราชสวัสดิ์จัดจบครบสิบข้อ
สัตย์ซื่อและสำคัญนั้นเป็นแดน

ราชสวัสดิ์ต้องเพียรเรียนรักษา
มีมาแต่โบราณช้านานครั้น
ไม่ปิดไว้ให้ท่านทราบทุกสิ่งสรรพ
มุ่งมันจนสำเร็จเจตนา
ชอบผิดดริตริกหมั่นศึกษา
เหมือนสมาทานศีลไว้มั่นคง
เอื้อมเอิบหยิ่งเยอเพื่อหลง
ไม่ทำเทียมด้วยทะนงพระกรุณา
ด้วยอุบาทว์จัญไรเป็นหนักหนา
ไม่ใกล้ไกลไปกว่าสมควรการ
เล่นหัวผูกรักสมัครสมาน
ถึงถูกกริ้วทันทานไม่ตอบแทน
พอจงจำไว้ให้หนักแน่น
พอแผนของแม่จงใส่ใจ
(ขุนช้างขุนแผน : 317 - 318)

ในเรื่องพระอภัยมณี ท้าวสุทัศน์กษัตริย์แห่งกรุงรัตนาได้ตรัสสอนพระอภัยมณีและศรีสุวรรณพระราชโอรสทั้งสองพระองค์ว่าก่อนขึ้นครองราชย์ควรได้ศึกษาวิชาไสยศาสตร์ไว้สำหรับป้องกันพระนครตามโบราณราชประเพณี ดังความว่า

พอจะแจ้งเจ้าจงจำคำโบราณ
ย่อมพากเพียรเรียนไสยศาสตร์เวท
ได้ป้องกันอันตรายนักครา

อันชายชาญเชือกษัตริย์ขัตติยา
สิ่งวิเศษสืบเสาะแสวงหา
ตามกษัตริย์ขัตติยาอย่างโบราณ
(พระอภัยมณี : 1)

ในเรื่องพระอภัยมณีกล่าวถึง เนื้อหาหลักของวิชาการปกครองสำหรับผู้เป็นแม่ทัพ หรือผู้ปกครองบ้านเมือง ว่าในการทำศึกสงคราม มีข้อปฏิบัติสี่ประการ ได้แก่ ไม่โกรธ ให้สังเกต ให้หมั่นฝึกฝนทหาร ให้ตรึงตรองอย่าไว้ว่างใจใคร ดังความว่า

อันแนบยลกลศึกสี่ประการ	เป็นประธานในกายของนายทัพ
ประการหนึ่งถึงจะโกรธพิโรธร้าย	หักให้หายเหือดไปเหมือนไฟดับ
ค่อยคิดอ่านการศึกษาให้ลึกกลับ	แม่นยำจับก็ให้มันคั่นให้ตาย
อเนิงว่าข้าศึกยังอีกอัก	จะโหมหักเหินไม่ได้ตั้งใจหมาย
สืบสังเกตเหตุผลกลอุบาย	ดูแนบคายคาดทั้งกำลังพล
อเนิงให้รู้รบที่หลบไล่	ทหารไม่เคยศึกต้องฝึกฝน
ทั้งถ้อยคำสำหรับบังคับคน	อย่าเวียนวนวาทาเหมือนนาข้าว
ประการหนึ่งซึ่งจะชนะศึก	ต้องตรองตรึงยักย้ายให้หลายอย่าง
ดูท่วงทีกิริยาในท่าทาง	อย่าละวางไว้ใจแก่ไพร่
	(พระอภัยมณี : 282)

ในเรื่องสวัสดิรักษา กล่าวถึงความสำคัญของการเรียนคาถาอาคมเพราะจำเป็นมากสำหรับผู้ชายในสมัยนั้น เพราะจะได้นำไปใช้ป้องกันตัว ป้องกันประเทศ ทำให้เพิ่มยศศักดิ์ต่อไป ดังความว่า

อเนิงวิชาอาคมถมนำ	เวลาควรคิดเป็นนิจศีล
จึงศักดิ์สิทธิ์ฤทธิรณพันไพริน	ให้เพิ่มบุญญยศปรากฏไป ฯ
	(ชีวิตและงานของสุนทรภู่ : 349)

จะเห็นได้ว่าการจัดการศึกษาที่นำปรัชญาสารัตถนิยมาใช้เป็นแนวทางนั้น ผู้สอนต้องมีความรู้ดี ความประพฤติดี เป็นแบบอย่างที่ดี สำหรับผู้เรียนนั้นเป็นผู้รับฟังการถ่ายทอดวิชาด้วยความขยัน อุตุน เชื่อฟังและยึดมั่นในระเบียบวินัยอย่างเคร่งครัด

จากการศึกษาข้างต้นสรุปได้ว่าปรัชญาการศึกษาที่ปรากฏในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น ช่วงรัชกาลที่ 1 – 3 ได้แก่ พุทธปรัชญาการศึกษา ปรัชญาพัฒนานิยม และปรัชญาสารัตถนิย ซึ่งมีแนวทางการจัดการศึกษาที่แตกต่างกันแต่ก็สามารถใช้ร่วมกันได้ กล่าวคือ พุทธปรัชญา

การศึกษาถือว่าผู้เรียนมีศักยภาพในการเรียนรู้ด้วยตนเอง การจัดการศึกษาจึงเน้นการสอนให้ผู้เรียนเรียนรู้ด้วยตนเอง พึ่งพาตนเอง และใช้สติปัญญาในการแก้ไขปัญหาต่างๆ ได้ เช่น พระอภัยมณี ศรีสุวรรณ เรียนเพลงปี เพลงดาบจากอาจารย์จนเชี่ยวชาญ และใช้ความรู้แก้ปัญหาต่างๆ ได้ ด้านปรัชญาพิพัฒนานิยมนั้น ผู้สอนเป็นผู้วางแผนการศึกษาให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ในสิ่งที่ดีที่สุดในสิ่งที่ได้ให้สามารถนำไปใช้ในการดำรงชีวิตและการทำงานได้ และตรงตามความถนัดของผู้เรียนมากที่สุดเช่น ขุนแผน และนางทองประศรีวางแผนการศึกษาให้พละงามตั้งแต่เริ่มเรียนจนทำงานรับราชการได้ ส่วนปรัชญาสารัตถนิยมนิยมนั้นผู้เรียนต้องเป็นผู้รับฟังการถ่ายทอดวิชาต่างๆ จากผู้สอนด้วยความพากเพียรมานะอดทน ปฏิบัติตามกฎระเบียบ เช่น ขุนแผน พละงาม พระอภัยมณี ศรีสุวรรณ เป็นต้น

2. ผู้สอนและผู้เรียน

ผู้สอนเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการจัดการศึกษา และส่งเสริมโอกาสทางการศึกษาให้แก่ผู้เรียน ซึ่งส่วนมากจะเป็นการศึกษาของผู้ชาย และผู้สอนเป็นพระสงฆ์ ดังที่ วิชาญ สว่างวงศ์ (2520 : 39) ได้กล่าวถึงความเป็นมาของการศึกษาไทยไว้ว่า ในสมัยโบราณเป็นต้นมาผู้สอนก็คือพระสงฆ์ บรรดาวิชาเกือบทุกแขนงที่พระจะพึงสอนได้โดยไม่ขัดต่อการปฏิบัติทางศาสนาแล้วย่อมมีศูนย์กลางอยู่ที่วัดทั้งนั้น ครูพระสงฆ์ในสมัยก่อนนี้มีชั้นอาวุโสเช่นเดียวกับครูตามโรงเรียนในปัจจุบันนี้ คือสมภาร เจ้าวัดเป็นครูใหญ่ พระลูกวัดหรือขรรค์เป็นครูรอง บางวัดก็มีครูที่มีความรู้เชี่ยวชาญเฉพาะวิชา ผู้เรียนคนใดต้องการเรียนวิชาให้รู้แตกฉานเป็นพิเศษก็ต้องฝากตัวเรียนกับครูที่เชี่ยวชาญเฉพาะวิชานั้น ส่วนเวลาเรียนไม่มีกำหนดแน่นอนแล้วแต่ครูผู้สอนจะมีเวลารว่าง โดยปกตินักเรียนที่เป็นพระภิกษุจะมีเวลาเรียนมากหน่อย คือตั้งแต่ตอนย่ำรุ่ง ตอนนี้เป็นการเรียนส่วนตัว มีการทบทวนวิชาที่เรียนมาแล้ว พอรุ่งเช้าก็ไปบิณฑบาต ตั้งแต่เวลา 8 นาฬิกา เป็นต้นไป เป็นเวลารว่างที่ผู้เรียนทั้ง 3 กลุ่ม คือ ศิษย์วัด สามเณร และพระ มาประชุมพร้อมกัน ต่างคนต่างเรียน

ส่วนผู้หญิงจะเรียนอยู่ที่บ้าน แม่จะสอนเรื่องงานบ้าน งานฝีมือ กิริยามารยาท เมื่อแต่งงานแม่จะสอนเรื่องการครองเรือน

จากการศึกษาระบบการศึกษาในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สมัยรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 พบว่ามีผู้สอนและผู้เรียนในการจัดการศึกษาแบบต่างๆ ดังนี้

2.1 การศึกษาจากผู้ใหญ่ในครอบครัว

ส่วนมากการศึกษาในครอบครัวจะเป็นการศึกษาวิชาการเบื้องต้นเพื่อนำไปใช้เป็นพื้นฐานการเรียนวิชาขั้นสูงต่อไป ในการศึกษาค้นคว้าผู้สอนออกเป็นผู้ชายและผู้หญิงเพื่อแสดงให้เห็นภาพการเรียนการสอนของผู้ชายและผู้หญิงได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังนี้

2.1.1 การศึกษาจากผู้ใหญ่ในครอบครัวที่เป็นผู้ชาย

ผู้ชายส่วนมากจะเป็นผู้สอนลูกหลานผู้ชายด้วยกัน วิชาที่สอนได้แก่ คาถาอาคมต่างๆ ไสยศาสตร์ การต่อสู้ และการวางตัวให้เหมาะสม ดังจะเห็นได้จากการจัดการเรียนการสอนของตัวละครในวรรณคดีต่อไปนี้

1) ขุนแผน เป็นผู้สอนที่ดีมีความรู้หลายด้าน โดยเฉพาะการรบ รบเก่ง เป็นทหารเอกของพระพันวษา เป็นตัวอย่างของผู้ใหญ่ที่ขยันเรียน เรียนเก่ง มีทักษะในการจำได้แม่นยำ เป็นต้นตำรับเรื่องคาถาอาคม และเป็นผู้รวบรวมตำราวิชาการต่างๆ ไว้ให้พลายงามได้ศึกษา แล้วขุนแผนก็ได้ทดสอบวิชาความรู้สามารถของลูกในวิชาที่เรียน โดยเฉพาะวิชาการสู้รบของทหาร ดังปรากฏในตอนที่ขุนแผนประลองวิชากับพลายงาม เช่น การใช้อาวุธต่อสู้กัน พลายงามถนัดการใช้ทวน ขุนแผนถนัดใช้ดาบสองมือ ทั้งสองฝ่ายต่างแสดงชั้นเชิงการใช้อาวุธอย่างคล่องแคล่ว ดังความว่า

เจ้าพลายงามขอภัยพ่อขุนแผน	แล้วจับทวนทอดแขนดูขบขัน
ขุนแผนดาบสองมือถ้อยยืนยัน	ชักท่าทางวางหันเข้าสู่ทวน
กลองแขกดิ่งหึ่งดังเพลงรำ	ไม่เปลี่ยงพล้ำถ้อยที่ถนัด
ชั้นเชิงกริตรกายหลายขบวน	สับสวนท่าทางสันทัดกัน
ดูช้างพลายงามก็ไวว่อง	ดูทำนองขุนแผนก็แข็งขัน
ได้ทีหนีไล่พัลวัน	กลับแทงแย่งฟันกันคนละที
ถูกจับไม่เข้าเปล่าทั้งนั้น	เจ้าพลายหันเยื้องย่องทำนองหนี

(ขุนช้างขุนแผน : 616)

ต่อจากนั้นเป็นการใช้คาถาอาคมมาต่อสู้กัน พลายงามรำยมนตร์เป็นไฟสู้กับขุนแผนที่แปลงเป็นน้ำมาดับไฟ ขุนแผนเป็นงูใหญ่ พลายงามเป็นนกกดใหญ่เข้าจิกงู พลายงามเสกก้อนดินให้นกหาย กลายเป็นช้าง ขุนแผนยืนขวางเหยียบปลายางขึ้นคร่อมคอ ใช้ขอสับหน้าผากช้างจนหน้าหงาย พลายงามแปลงเป็นควาย ขุนแผนแปลงเป็นเสือโคร่งเข้าสู่กัน แล้วขุนแผนแปลงเป็นนกแก้ว พลายงามเป็นนกสาลิกาบินไปเกาะต้นไม้ ดังความว่า

แต่พอห่างวางทวนกับปักพี	อัญชลีร้ายเวทเป็นไฟกลับ
ลูกโพล่งโผผางกลางสนาม	เปลวฟู่วูวามเสียงสนั่น
ลามไหม้ไล่คนทั้งหลายนั้น	คนผู้อยู่นั้นก็หนีกรู
ตกใจหน้าซีดทุกตัวคน	ขุนแผนอ่านมนต์ฝนตกชุก

เป็นน้ำไหลไฟดับอยู่วิบว
 ชมปรอพอลูกนี้เอาจริง
 ฝ่ายขุนแผนเสกข้าพรำตะบึง
 อ้ายตัวใหญ่มีหงอนเท่าท่อนซุง
 บริวารมากมายมาก่ายเกน
 เทียวเลี้ยวไล่ไซซอนไปทุกแห่ง
 เหล่าผู้หญิงวังหนีเป็นพัลวัน
 ผ่าผ่นล่อนหลดสะดุดล้ม
 พลายงามขว้างตะกรุดไปทันใด
 ดินหยิกปากจิกปีกป้องรับ
 ผุ่งคนกล่นเกลื่อนกันมาดู
 บรรดาบุรवारลั่นทั้งหลาย
 พลายงามตัวเอกเสกก้อนดิน
 ขับมันชันหูซุงวง
 เเงยแขนแปร้นแปร้มาคว้างคว้าง
 เหยียบขึ้นปลายงาชาคร่อมคอ
 ฟันกระชากหน้าผากระย้ายับ
 ข้างนายพลายงามทรมาคะนอง
 บริกรรมลำแดงแปลงกายิน
 ขุนแผนหายกลับกลายเป็นเสือโคร่ง
 ล่อควายปายมาที่ประทับ
 ชูลมนผลุนผลันถลันโลด
 คู่กันฟันเผือจนเหงื่อย้อย
 พ้อเป็นนกแก้วแจ้วส่งเสียง
 บินไปจับต้นไม้อยู่ใกล้กัน
 แต่บรรดาคนผู้ดูจนเพลิน
 เอาช่างคักคี่สิทธิ์ฤทธิ์เวทมนตร์

เสียงคนดูฮาลั่นสนั่นอึง
 วิชาเขยวดยิ่งไม่มีถึง
 ประเดี้ยวหนึ่งเป็นงูชูโพนเพน
 เลื้อยพุ่งตาแดงดังแสงเลน
 แผ่พังพานพ่านพ่นลักสองพัน
 พวกคนดูแอบแฝงเป็นจ่าละหวั่น
 ตัวลั่นหน้าซีกกริดกราดไป
 เหยียบทับกันจมออกเหลวไหล
 เป็นนกกดตัวใหญ่ไล่ตามงู
 งูขยับเลื้อยจนนกจิกสู้
 นกกดคาบงูร่อนบิน
 ก็พลอยหายสาบสูญไปหมดสิ้น
 นกหายกลายปลิ้นไปเป็นช้าง
 งายาวขาวชวงทั้งสองข้าง
 ขุนแผนยืนขวางรำขอรับ
 ข้างร้ายแรงหล่อเอาขอสับ
 จนตาหลับแขนหงายท้ายติดดิน
 มีวิชาสำรองไม่รู้สิ้น
 เปลี่ยนปลิ้นกลับกลายเป็นควายรับ
 เชี่ยวโง้งโดดหลอกกลอกกลับ
 ตบขยับติดฝั่งทะเลล่งลอย
 เสือโดดควายขวิดขิตไม่ถอย
 ต่างปละปล่อยกลายกลับไปจับปล้น
 ลูกเลี้ยงเป็นสาลิกานั่น
 รู้พูดสารพันภาษาคน
 สรรเสริญสองนายทุกแห่งหน
 ข้าศึกไหนจะทนฤทธาเธอ
 (ขุนช้างขุนแผน : 616 – 618)

จะเห็นได้ว่าผู้สอนรู้หลักการสอนเป็นอย่างดี กล่าวคือเมื่อสอนจบแล้วจะต้องทดสอบหลังจากสอนแล้ว เพื่อเป็นการวัดผลที่ผู้สอนพึงกระทำให้ประจักษ์ เพื่อให้ทราบว่าผู้เรียนมีความสามารถในการวิชาที่เรียนไปแล้วมากน้อยเพียงใด

นอกจากนี้ชุมชนยังสอนให้พลายงามเห็นความสำคัญของการศึกษาว่าการเฝ้าหาความรู้จะอำนวยผลประโยชน์ให้ตนและสังคม ดังความว่า

.....

รู้สิ่งไรก็ไม่สู้วิชา

เจ้าจงค่อยรำเรียนเขียนคาถา

ไปเบื้องหน้าเดิบใหญ่จะให้คุณ

(ขุนช้างขุนแผน : 531)

ภาพการสู้รบเคียงป่าเคียงไหล่กับพ่อของพลายงาม แสดงให้เห็นว่าพลายงามมีความสามารถในการสู้รบ ทั้งด้านการใช้กำลังและสติปัญญา และพ่อได้สอนให้รู้จักการต่อสู้ในสนามรบว่าจะต้องมีการวางแผนที่ดี ควรคิดหาทางหนีทีไล่ให้รอบคอบเสียก่อน ดังตอนที่ขุนแผนกับพลายงามปรึกษากันเรื่องเข้าไปตีเมืองเชียงใหม่ว่าจะด่วนเข้าไปรบทันทีไม่ได้ เพราะทางเมืองเชียงใหม่อาจจะจับพระท้าวแสนช้างเสียก่อน ควรลอบเข้าไปในเมือง หาทางพาคนไทยออกมาก่อนดีกว่า และจะต้องปลอมตัวเป็นชาวเมืองเข้าไปหาพวกชาวไทยให้พบ หากมีโอกาสก็ฆ่าพวกลาวเสีย ดังความว่า

เราเกือบถึงเชียงใหม่ใกล้พารา

มันจับพระท้าวแสนช้างเอาไว้

จะคิดลอบเข้าไปในบุรี

แล้วจึงเข้าประชิดติดนคร

พอกับเจ้าเข้าไปแต่สองรา

ต้องปลอมตัวเป็นลาวพวกชาวเมือง

จำจะรีบเข้าไปอย่าได้นาน

เจ้าพลายงามเห็นชอบตอบบิดา

ถ้าเรายกโยธามาเข้าไป

จะระบือลือเลื่องทั้งเมืองใหญ่

อ้ายคนต้องจงจำจะรำคาญ

ถ้าเราลอบเข้าไปให้พบก่อน

เป็นกำลังรบลาวชาวบุรี

ปรึกษากันทั้งสองเห็นต้องใจ

จะด่วนเข้ายุทธนาไม่สู้ดี

เราตรงไปคงหั่นบันเกศ

ดูท่วงที่แก้ไขเอาไทยมา

เราผันผ่อนเช่นนี้จะดีกว่า

ปเทียวหาพวกไทยให้พบพาน

เราหาเครื่องแต่งตัวเอาตามบ้าน

หรือเจ้าจะคิดอ่านประการใด

คุณพ่อว่าต้องจัดหาผิดไม่

มันเห็นไทยพวกลาวจะร้ายราน

มีทันได้คนโทษจะจาวจาน

มันประหารตายสิ้นลิเสียที

จะได้ผ่อนผู้คนให้พ้นที่

ทั้งไทยลาวสักสี่ห้าร้อยคน

แล้วเหลียวไปข้างหลังสั่งพล

จงช่อม่อนนอนนั่งระวังตน

คอยดูผู้คนจะไปมา

(ขุนช้างขุนแผน : 667 – 668)

พลายงามคุยอวดเรื่องความรู้กับแสนตรีเพชรกล้าตอนไปทำศึกที่เมืองเหนือ แสดงให้เห็นว่ามี การสืบทอดความรู้ต่อกันมาในตระกูล ดังนี้

อันตัวเราเป็นทหารอยุธยา

ชื่อว่าพลายงามมาตามวงศ์

มีบิดาชื่อพระยาแผนพิฆาฏ

พระราชทานตั้งนามตามประสงค์

ตัวเราเป็นศิษย์บิดวงศ์

เผ่าพงศ์วงศ์พลายหลายชั่วมา

(ขุนช้างขุนแผน : 701)

การสอนของขุนแผนเป็นการสอนเรื่องการต่อสู้ของลูกผู้ชายที่เป็นทหารรับใช้ชาติ ถึงแม้ว่า จะไม่ได้เริ่มสอนด้วยตนเอง แต่ก็พยายามที่จะส่งเสริมให้ลูกได้มีความรู้จากคนใกล้ชิดและผู้มีความรู้ ต่างๆ ทำให้พลายงามได้รับความรู้มากมายจากบุพการีส่งเสริมให้พลายงามได้ไปฝึกหัดราชการกับ พระเจ้านครเสาวรักษ์ราช จึงกล่าวได้ว่าความมั่งคั่งทางการศึกษาของพลายงามเป็นผลมาจากความ ห่วงใยและเอาใจใส่ของพ่อขุนแผนอย่างแท้จริง

2) พระอภัยมณี เป็นผู้ชำนาญในการเป่าปี่ และเป็นผู้สอนเพลงปี่ให้กับ สินสมุทร เป็นผู้เลื่องลือและให้ความรู้แก่ลูกตามสมควร พอสินสมุทรอายุได้ 8 ปีก็เรียนเป่าปี่จากพระ อภัยมณี ดังความว่า

เฝ้าเลี้ยงลูกผูกเปลแล้วเห่ช้า

จนใหญ่กล้าอายุได้แปดปี

จึงให้นามตามอย่างช้างมนุษย์

ชื่อสินสมุทรกุมารชาญชัยศรี

อำมรงค์ทรงมาค่าบุรี

พระภูมิดอดผูกให้ลูกยา

เจียรระบาศคาคองศ์ก็ทรงเปลื้อง

ให้เป็นเครื่องนุ่งห่มโอรสา

สอนให้เจ้าเป่าปี่มิวิธา

เพลงศาสตราสารพัดหัดชำนาญ

(พระอภัยมณี : 134)

ในตอนที่สินสมุทรพบกับเจ้าเมืองผลึก สินสมุทรได้เล่าเรื่องความเป็นมาของตนให้เจ้าเมือง พัง และได้แสดงความสามารถในการเป่าปี่ให้ดู ทำให้เห็นว่าพระอภัยมณีได้ถ่ายทอดวิชาเป่าปี่ให้ ลูกจนชำนาญ ดังความว่า

กรุงกษัตริย์ตรัสความว่าฉันชอบ
ช่างสนใจได้วิชาบิดาดี
จะบูชาผ้าต้นกำพลรัตน์
สร้อยเสมาปะวะหล้าแลกำไล

.....
ประณตนั่งบัฏคมบรมนาถ
ภาวนาอาคมให้ลมดี
ทำแหวนนครวญว่าสาธิตาแก้ว
หนวนน้ำค้างพรางพรมพรมไพร
กรุงกษัตริย์ฟังปีให้วิเวก
ให้วับวับหลับล้มไม่สมประดี
แกเอนอิงพิงหลับอยู่กับอาสน์
ทั้งพวกไพร่นายเมตราที่สาคร
ด้วยลมปีเป่าดังกระหังโยชน์
ในคงคาปลาร้ายขึ้นว่ายเรียง

แล้วตรัสปลอบสินสมุทรฤาษี
ช่วยเป่าปีให้ฉันฟังบ้างเป็นไร
โหมพัดถ้อยลายทองอันผ่องใส
โยมจะให้งามตามตามจำนง ฯ

.....
อยู่ริมอาสน์อัยกาตาฤาษี
แล้วเป่าปีเปล่งเพลงวังเวงใจ
คำลงแล้วขวัญอ่อนจะนอนไหน
จะหนาวใจสาธิตาทุกราตรี ฯ
เอนเขนกันงหวทังสาวศรี
ทั้งโยคีผู้เฒ่าพลอยหนาวนอน
พวกอำมาตย์หลับกลิ้งริมสิงขร
ระเนนนอนหลับเรียบเรียบสำเนียง
ได้ทราบโสตสิ่งสัตว์สังัดเสียง
ฟังสำเนียงปีแก้วแจ้วจับใจ ฯ

(พระอภัยมณี : 175 - 176)

จากคำประพันธ์ดังกล่าว ทำให้เห็นว่าการสอนของพระอภัยมณีเป็นการถ่ายทอดความรู้
ความสามารถจากพ่อสู่ลูก ในขณะเดียวกันพระอภัยมณียังเป็นผู้เรียนไปพร้อม ๆ กับลูกอีกด้วย

3) **ศรีสุวรรณ** เป็นผู้ชำนาญในการใช้อาวุธ กระบี่กระบองและการทำสงคราม เป็นอา
ของสินสมุทรและเป็นผู้สอนเรื่องการทำสงครามแก่สินสมุทร ดังจะเห็นได้จากตอนศึกเก้าทัพสินสมุทร
กับศรีสุวรรณอยู่ทัพเดียวกัน สินสมุทรได้รับคำแนะนำเรื่องการทำสงครามจากศรีสุวรรณ ดังนี้

ศรีสุวรรณนั้นสั่งสินสมุทร
เหมือนเล่าเรียนเขียนกันไปจนเกษ
ทั้งสามพรหมณ์สามทัพกำกับด้วย
อาจจะตามข้ามทุ่งไปพุงนี้
สินสมุทรกับสามพรหมณ์ค้ำับ
ให้ลั่นลั่นฆ้องทั้งกลองชัย

อย่ายังหยุดอยู่นานเลยหลานเอ๋ย
อย่าละเลยสงครามตามไปตี
จะได้ช่วยรบพุ่งถึงกรุงศรี
ให้พระพี่อยู่ที่ด่านสำราญใจ
มาจัดทัพธงทิวปลิวไสว
ต่างขับไพร่พลหลามไปตามกัน
(พระอภัยมณี : 591)

ถึงแม้ว่าศรีสุวรรณจะไม่ได้สอนเรื่องการใช้อาวุธ หรือทักษะการสงครามต่างๆ แต่ก็ได้ให้แง่คิดและสอนให้หลานรู้ว่าการทำสงครามจะต้องทำอย่างต่อเนื่องและจริงจังจึงจะได้รับชัยชนะ สนิมทรวงจึงได้รับคำแนะนำที่ดีและได้เรียนรู้วิธีการทำสงครามให้ประสบความสำเร็จ

4) **เจ้าเมืองสุโขทัย** เป็นพ่อของนางแก้วกิริยา สอนลูกสาวเรื่องการวางตัว ให้เหมาะสมกับตำแหน่งหน้าที่การงาน เมื่อเจ้าเมืองสุโขทัยขายฝากนางแก้วกิริยาให้ขุนช้าง ได้สอนลูกสาวให้สงบเสงี่ยมเจียมตัว ขยันทำงาน ตื่นแต่เช้า เตรียมหาอาหารไว้ให้พร้อม อย่าทำตัวให้เสื่อมเสีย ดังความว่า

จงเสงี่ยมเจียมตัวเป็นข้าท่าน	การงานเอาใจใส่ให้ถ้วนถี่
สิ่งชั่วอย่าให้ตัวเป็นราศี	ข้าวของท่านมีช่วยปิดงำ
ตัวเป็นข้าอย่าให้ผ่านั้นเหม็นสาบ	จงสุภาพเจียมตนเป็นคนข้า
อย่านอนสายนายมูลจงเกรงยำ	ข้าวน้ำผักปลาหาให้นาย
เสียสินดีกว่าอย่าเสียศักดิ์	ที่ตำหนักกว่านักร้องพักหมาย
สงวนศักดิ์รักษาศจงดอดอาย	สามเดือนปลายแล้วพ่อจะกลับมา

(ขุนช้างขุนแผน : 262 - 263)

จากการศึกษาบทบาทของผู้สอนและผู้เรียน สามารถสรุปได้ว่าผู้ใหญ่ในครอบครัวที่เป็นผู้ชาย จะถ่ายทอดวิชาความรู้ที่ตนมีอยู่ให้ลูกหลาน นอกจากเป็นผู้สอนแล้วยังส่งเสริมให้ลูกหลานได้เรียนรู้จากแหล่งเรียนรู้ที่ดี ช่วยทบทวนความรู้ แนะนำทางสู่ความสำเร็จ สอนให้รู้หน้าที่ของตน บางครั้งเป็นผู้ร่วมเรียน และยังมีการสะสมตำราไว้ให้เป็นสมบัติของตระกูลไว้ให้ลูกหลานได้เรียนอีกด้วย

2.1.2 **การศึกษาจากผู้ใหญ่ในครอบครัวที่เป็นหญิง** ผู้ใหญ่ในครอบครัวที่เป็นหญิง และเป็นผู้สอนลูกหลาน ได้แก่ ย่า และแม่ มีการถ่ายทอดวิชาความรู้ให้ลูกหลานทั้งชายและหญิง ดังนี้

1) **นางทองประศรี** เป็นแม่ของพลายแก้ว และเป็นย่าของพลายงามกับพลายชุมพล เป็นผู้สอนวิชาให้แก่พลายแก้ว พลายงาม และพลายชุมพล นางเป็นผู้มีความรู้ทั้งธรรมเนียมของราชการ และวิชาการต่างๆ เพราะนางเคยเป็นภรรยาของนายทหาร เป็นแบบอย่างของผู้ที่มีความรู้ และได้ถ่ายทอดความรู้ให้ลูกหลานสืบต่อกันมา

ในเรื่องขุนช้างขุนแผน ก่อนที่ขุนไกรผู้เป็นบิดาจะตายได้วางแผนการศึกษาให้พลายแก้วโดยฝากฝังให้นางทองประศรีผู้เป็นภรรยาให้สอนวิชาความรู้เพื่อให้ดำรงตระกูลและรับราชการสืบไป ดังความว่า

ถ้าหากว่าผิดพลั้งจะสั่งสอน

อุตสาห์สอนวิชาบรรดามี

อย่าสละตัดตรอนให้หน่ายหนี

ให้ลูกนี้สืบวงศ์พงศ์พลายไป

(ขุนช้างขุนแผน : 18)

นอกจากการสอนวิชาให้ลูกแล้ว นางทองประศรียังได้ส่งเสริมให้ลูกได้เรียนวิชาต่างๆ ตามความต้องการ ดังจะเห็นได้จากตอนที่พลายแก้วอายุ 15 ปี พลายแก้วสามารถเลือกเรียนวิชาได้ตามความสนใจของตน ดังตอนที่พลายแก้วขอร้องให้แม่พาไปบวชเรียนเพื่อจะได้ศึกษาหาความรู้ตามความต้องการของตน ดังนี้

จะกล่าวถึงพลายแก้วแว่วไว

ไปอาศัยอยู่กาญจนบุรี

อยู่มาจนเจ้าเจริญวัย

ไม่วายคิดถึงพ่อที่มรณา

อยากเป็นทหารชาญชัย

จึงอ้อนวอนมารดาได้ปราณี

พระสงฆ์องค์ใดวิชาดี

ให้เป็นอุปัชฌาจารย์

เมื่อบิดาบรรลัษแม่พาทนี้

กับนางทองประศรีผู้มารดา

อายุนั้นได้ถึงสิบห้า

แต่นึกตรึกตรามากกว่าปี

ให้เหมือนพ่อขุนไกรที่เป็นผี

ลูกนี้จะใคร่รู้วิชาการ

แม่จึงพาลูกนี้ไปฝากท่าน

อธิษฐานบวชลูกเป็นเณรไว้

(ขุนช้างขุนแผน : 45)

นางทองประศรีได้พาพลายแก้วไปบวชเรียน โดยพลายแก้วเริ่มเรียนวิชากับสมภารบุญวัดส้มใหญ่ เมืองกาญจนบุรี ดังนี้

ครานั้นทองประศรีผู้มารดา

อันสมภารที่ชำนาญในทางใน

เจ้าคิดนี้ดีแล้วแก้วแม่อา

จะได้รู้การณรงค์คงกระพัน

ได้ฟังลูกว่าหาช้าไม่

ท่านขรัววัดส้มใหญ่แลดีครัน

แม่จะพาไปฝากขรัวบุญนั้น

ให้เหมือนกันสืบต่อพ่อขุนไกร

.....
แม่พาลายแก้วผู้แววตา

ท่านเจ้าชาฉันพาลูกมาบวช

ด้วยขุนไกรผู้บิดามาถึงกาล

อีกทั้งวิชาการอ่านเขียน

.....
ไปกราบไหว้วันทาท่านสมภาร

ช่วยเสกสวดสอนให้เป็นแก่นสาร

จะได้อิฐฐานให้ส่วนบุญ

เจ้าจะได้รำเรียนเสียแต่รุ่น

(ขุนช้างขุนแผน : 45 - 46)

ส่วนการสอนพलयงามนั้น นางทองประศรีเป็นผู้สอนโดยใช้ตำราคาถาอาคมของขุนแผน นางเป็นผู้จัดการให้หลานได้เรียนรู้วิชาต่างๆ ตามสมควร เช่น ภาษาไทย ภาษาขอม คัมภีร์ เวทมนตร์ และการล่องหน เป็นต้น ดังความว่า

อันเรื่องราวกล่าวความพलयงามน้อย

ทั้งขอมไทยได้สิ้นก็ยินดี

ปัดมั่งตังตัวนะปัดตลอด

หัวใจกริดอิทธิเจเสนห์กล

ค่อยเรียบร้อยเรียนรู้ครูทองประศรี

เรียนคัมภีร์พุทธเทพพระเวทมนตร์

แล้วดอนถอดถูกต้องเป็นล่องหน

แล้วเล้ามนต์เสกขมิ้นกินน้ำมัน

(ขุนช้างขุนแผน : 532)

พलयงามเป็นผู้เรียนที่เฉลียวฉลาดเมื่อได้เรียนรู้ก็พยายามฝึกและลองวิชาอยู่ยงคงกระพัน สะเดาะไซ้ตรวน คาถาอาคม ธรรมเนียม การเรียกภูตผี และการผูกพยนต์ นับว่าเป็นการทบทวนความรู้ และนำไปใช้ได้จริง อันเป็นหัวใจสำคัญของการศึกษา ดังนี้

เข้าห้องลองวิชาประสาเด็ก

มหาทะมึนยืนยงคงกระพัน

แล้วทำตัวหัวใจอิติปิโส

สะกดมนต์จิ้งจังกำบังกาย

ทั้งเรียนธรรมกรรมฐานนิพพานสูตร

ผูกพยนต์หุ่นหญ้าเข้าราวี

แทงเหล็กจนแหลมลู่ช้อยัน

ทั้งเลขยันต์ลากเหมือนไม้เค็ลเลื่อนคลาย

สะเดาะไซ้ตรวนได้ตั้งใจหมาย

เมฆฉายสุริย์จันทร์ขยันดี

ร้องเรียกภูตพรายปราบกำหราบผี

ทองประศรีสอนหลานชำนาญดี

(ขุนช้างขุนแผน : 532)

ส่วนพลายชุมพลก็ได้เรียนวิชาอ่านเขียนจากย่าทองประศรี จากนั้นก็ไปขอเรียนเพิ่มเติมกับ
สังฆราช ดังความที่พลายชุมพลได้เล่าให้สังฆราชฟังว่า

เจ้าพลายว่าอย่าสอนพอลถึงเกย
ท่านอย่าว่าตาช่วยไปฝากวัด

เพียงละเลยเสียก็พียนออกเปื้อนไป
จะให้หัดอ่านเขียนเรียนไปใหม่
(ขุนช้างขุนแผน : 952)

จะเห็นได้ว่านางทองประศรีซึ่งเคยเป็นภรรยาของนายทหาร เป็นผู้มีวิชาความรู้มากมาย
หลายแขนง เป็นผู้ถ่ายทอดความรู้โดยอาศัยพื้นฐานวิชาการอ่านการเขียน และตำราคาถาอาคมอัน
เป็นสมบัติของตระกูล วางแผนการศึกษาให้ลูกหลาน และส่งเสริมให้ลูกหลานได้รับราชการเป็นทหาร
สืบต่อกันมา

2) นางละเวง เป็นผู้มีความรู้เรื่องเวทมนต์คาถา ทำเสน่ห์ รู้เรื่องหลักราชการ
นางเป็นกษัตริย์ครองเมืองลังกาดั้งแต่อายุ 16 ปี นางมีจิตใจเข้มแข็ง เด็ดเดี่ยว และรู้หลักการปกครอง
บ้านเมืองเป็นอย่างดี เมื่อนางยกเมืองลังกาให้พระมังคลาพระราชโอรส นางได้สอนเรื่องการปกครอง
คนแก่ลูกว่า

พ่อเอาใจไพร่พลพลนิกร
พระรับสั่งบังคมก้มศิโรตน์

ให้ถาวรพูนสวัสดิ์กำจัดภัย
สมประโยชน์ยินดีจะมีโทษ
(พระอภัยมณี : 1083)

และเมื่อเห็นว่ามังคลาหมกมุ่นอยู่กับการทำสงครามแย่งชิงเมืองมากเกินไปก็ได้เขียนสาร
เตือนสติโดยกล่าวถึงทศพิธราชธรรมอันเป็นธรรมะสำหรับกษัตริย์ เป็นแนวทางให้ปกครองบ้านเมือง
อย่างสงบร่มเย็น นางละเวงกล่าวว่ากษัตริย์เป็นปิ่นประเทศ มีเกียรติยศปรากฏไกล ให้รักษากันเมือง
ไว้ให้ดี ไม่ควรไปรบราฆ่าฟันศัตรู ผู้ที่เป็นกษัตริย์จะต้องถึงพร้อมด้วยทศพิธราชธรรม คือ มีความเมตตา
กรุณาให้ทานแก่ผู้ยากไร้ อย่ารักคู่ครองของคนอื่น อย่าไฝเอาทรัพย์ของผู้อื่น ไม่พูดโกหก ตัดสินความ
ตามจริง รักษากฎหมาย ใช้ความคิดไตร่ตรองไม่ด่วนตัดสินความ ให้รางวัลแก่ผู้ทำความชอบ มีความ
เที่ยงธรรม และไม่คิดริษยาพยาบาท ดังความว่า

.....

ด้วยพ่อเป็นปิ่นจังหวัดปฐพี

ทั้งโกไคยไศศุรย์พร้อมมูลหมด	พระเกียรติยศเฟื่องฟูทั้งกรุงศรี
สงวนศักดิ์รักษาแต่ธานี	อย่าคิดดีบ้านเมืองให้เคืองกัน
ประเพณีที่อุดมบรมจักร	บำรุงรักษาไชยมไหศวรรย์
เสวยสุขทุกทิวาทิวาวัน	เพราะทรงธรรมทศพิศพิสดาร
ประการหนึ่งซึ่งรักษาเมตตาตั้ง	ให้สัตย์ทั้งปวงเป็นสุขทุกสถาน
ใครยากเย็นเชิญใจจงให้ทาน	อภิบาลบำรุงทั้งกรุงไกร
หนึ่งคู่ครองของเขามีเจ้าของ	อย่าได้ปองเป็นมิตรพิสมัย
หนึ่งสมบัติพิสดของผู้ใด	อย่าอยากได้ไปเอาของเขามา
ประการหนึ่งซึ่งคำจะดำรง	ดำรงสัตย์ชื่อสุทธิไม่มุสา
หนึ่งผู้ผิดมิตรญาติแลอาตมา	จงตรึกตราตัดสิ้นความตามสัจจัง
อนึ่งบทกฎหมายอย่าคลายเคลื่อน	อย่าลดเลือนละอย่างแต่ปางหลัง
หนึ่งใครนำคำเสนอย่าเพอฟัง	เห็นจริงจึงจึ่งค่อยตรัสตามสัตย์ธรรม
หนึ่งเอ็นดูผู้ที่มีความชอบ	รางวัลตอบตามวิสัยเจ้าไอศวรรย์
หนึ่งเลี้ยงเหล่าสาวสุรางค์นางกำนัล	เป็นสัตย์ธรรมเที่ยงธรรมอย่าลำเอียง
หนึ่งอย่าคิดวิษยาพยาบาท	อย่ามุ่งมาดหมายถวิลรูปกลิ่นเสียง
คนสอพลอทรลักษณ์อย่ารักเลี้ยง	ให้แท้เที่ยงทางธรรมจึงจำเริญ
รักษาศฤตสำหรับทรงดำรงจิต	เทวฤทธิ์ทุกชั้นจะสรรเสริญ
อย่าถือผิดคิดอ่านทำการเกิน	อละเมนหมั่นอ่านคำมารดา

(พระอภัยมณี : 1111 – 1112)

จะเห็นได้ว่านางละเวงเป็นผู้สอนที่มีและได้ถ่ายทอดคุณสมบัติของกษัตริย์ที่ดีให้แก่ลูก เพื่อให้ดำรงราชสมบัติอย่างมั่นคง เป็นที่พึ่งของประชาชน

3) นางผีเสื้อสมุทร เป็นยักษ์อาศัยอยู่ในถ้ำ มีเวทมนตร์คาถาแก่กล้า เป็นอมตะที่เป็นเช่นนี้เพราะนางผีเสื้อสมุทรมันเดิมเป็นก่อนหินอยู่ในทะเล มีนางยักษ์ตนหนึ่งได้พรจากพระอิศวร ให้ถอดดวงใจฝากไว้ที่ก่อนหิน แล้วขึ้นไปรบกับพระเพลิงถูกไฟกรดไหม้หมด แต่ดวงใจยังอยู่ที่ก่อนหิน ครั้นต่อมาหินนั้นงอกเป็นต้นเป็นมือจมอยู่ในน้ำได้หมื่นปีจึงกลับกลายมาเป็นนางผีเสื้อสมุทร ครั้นนางได้รับแสงพระอาทิตย์ ก็ยิ่งเกิดอำนาจ พวกผีปีศาจยอมยกตัวนางเป็นใหญ่อยู่ในน่านน้ำอันเวิ้งว้าง ไม่มีผู้ใดสู้นางได้ ดังนั้นเมื่อนางผีเสื้อตายจึงกลายเป็นหิน ธาตุลมในกายไหลออกมาทางปากนางเป็นน้ำวิเศษ ใครกินแล้วจะมีพลังกำลังมาก โรคภัยไม่มี ถ้าใครเอาไฟมาเผานาง นางจะกลับฟื้นขึ้น ไส้กิน

มนุษย์ ชีวิตเป็นอมตะ นางผีเสื้อสมุทรก็ได้ถ่ายทอดวิชาร้ายมนต์สะกดให้สินสมุทรลูกชาย ถึงแม้ว่าในวรรณคดีจะไม่มีการบรรยายภาพการเรียนการสอนของนางผีเสื้อสมุทรกับสินสมุทร แต่ก็มีคำบอกเล่าของสินสมุทรที่พอจะทำให้เห็นว่าได้เรียนวิชามาจากแม่ ดังความว่า

แม่ผีเสื้อเมื่ออยู่ในคุหา
สิ้นทั้งลำกำปั่นไม่พริ้นใคร

ให้มนตร์ข้าที่มนุษย์ยุคไม่ไหว
ลูกจะไปถองทุบให้ยุบยับ
(พระอภัยมณี : 219)

4) นางสุวรรณมาลี เป็นผู้มีความรอบรู้ทางด้านดาราศาสตร์ นางเป็นแม่เลี้ยงของสินสมุทรและมีศักดิ์เป็นป้าของนางอรุณรัศมี นางได้สอนวิชาการดูดาวให้สินสมุทรและอรุณรัศมีดูดาวต่างๆ เช่น ดาวไถ ดาวธง ดาวลูกไก่ ดาวโลง ดาวกา ดาวจระเข้ ฯลฯ แสดงให้เห็นว่านางมีความรู้ทางด้านดาราศาสตร์เป็นอย่างดี ดังนี้

พระชนนีชี้ชวนชมดารา
ดูโน่นแน่แม่อรุณรัศมี
โน่นดาวธงตรงหน้าอาชาไนย
องค์อรุณทูลถามพระเจ้าป้า
นางบอกว่าดาวธงอยู่ตรงนั้น
แม่นดาวกามาใกล้ในมนุษย์
ดาวดวงล่ำล้าภามีเสากระโดง
นั่นแน่แม่ดูดาวจระเข้
ดาวนิตติพิมายับดูบัวขาว
โน่นดาวคันข้างซวงดวงสว่าง

ให้ลูกยาหลานรักรู้จักไว้
ตรงมือชี้ดาวเต้านั้นดาวไถ
ดาวลูกไก่เคียงอยู่เห็นหมุกกัน
ที่ตรงหน้าดาวไถชื่อไร่นัน
ที่เคียงกันเป็นระนาวชื่อดาวโลง
จะม้วยมฤตมรณาเป็นท่าโง
สายระโยงระยางหางเสื่อยาว
ศิระเร่หกทางขึ้นกลางหา
เขาเรียกดาวยอดมหาจุฬามณี
ที่พรั่งพรั่งพรายงามดาวหามณี
(พระอภัยมณี : 276)

5) นางศรีประจัน เป็นแม่ของนางพิมพิลาไลย เมื่อนางพิมจะแต่งงานกับพลายแก้ว ในวันส่งตัวเข้าหอนางศรีประจันได้สอนลูกสาวเรื่องการเป็นแม่บ้านแม่เรือน ให้เคารพนับถือสามี อย่าทำล่วงเกินหรือหึงหวงมากเกินไป ดังความว่า

เนื้อเย็นจะเป็นซึ่งแม่เรือน
 เข้านอกออกในให้ระวัง
 อย่าหึงหวงจ้วงจาบประจานเงิน
 แม้เลี้ยงมาหวังจะให้ได้ดี

ทำให้เหมือนแม่สอนมาแต่หลัง
 ลูกนั่งบนบอบแก่สามี
 อย่าก่อเก็นก่อนผัวไม่พอที่
 จงเป็นศรีสวัสดิ์สุขทุกเวลา
 (ขุนช้างขุนแผน : 164)

6) นางบุษบา เป็นแม่ของนางศรีมาลา เมื่อศรีมาลาจะแต่งงานกับจมีนไวยวรรณ นางบุษบาได้สอนนางศรีมาลาเรื่องการเป็นภรรยาที่ดีให้มีความอดทนอดกลั้น สงบเสงี่ยมเจียมตัว ชื่อสัตย์ รู้จักปรนนิบัติสามี เก็บรักษาทรัพย์ให้ดี ดังความว่า

แม่สอนเจ้ามาแต่น้อยกว่าร้อยพัน
 อย่าทำชั่วเพราะว่าตัวของตัวจน
 ใครจะด่าเจาะจังก้างก็ช่างเขา
 อันคนดีนาคดอกจึงออกตัว
 จงอุตสาห์เสงี่ยมคอยเจียมตน
 จงชื่อตรงต่อผัวรู้จักกลัวเกรง
 ปรนนิบัติอย่าให้ขาดน้ำใจเขา
 ข้าวของสารพันหมั่นเก็บไว้

สุดสำคัญแต่เพียงอดนั้นเป็นต้น
 เขาเปรียบเทียบจงสู้ทนต้องเกรงกลัว
 จงอดเขาอย่าล้ำออยคอยฟุ้งผัว
 ถ้าคนชั่วเขาคงเห็นเป็นไปเอง
 อย่าให้คนทั้งปวงล่วงชมเหง
 อย่าครั้นครั้นด่าว่ากับข้าไท
 การเรือนการเห่เอาใจใส่
 ระวังระไวดูแลอย่าแซ่เขื่อน
 (ขุนช้างขุนแผน : 815)

7) นางอัปสร เป็นแม่ของนางสร้อยฟ้า เมื่อสร้อยฟ้าจะแต่งงานกับพระจมีนไวยวรรณ นางอัปสรได้สอนนางสร้อยฟ้าเรื่องการเป็นภรรยาที่ดีโดยให้เคารพและเชื่อฟังสามี มีกิริยามารยาทงดงาม และมีวาจาอ่อนหวาน ดังความว่า

ธรรมดาสตรีที่มีผัว
 เพราะถ้าผัวตัวนั้นยังคุ่มเกรง
 ถ้าผัวทั้งคนเดียวเปลี่ยวอนาค
 หญิงที่ผัวทั้งขว้างห่างเหไป
 ถึงจะหาลูกผัวแก้ตัวใหม่
 ด้วยสิ้นพรหมจารีที่จำเพาะ
 ด้วยเหตุนี้มีผัวอย่าประมาท

ต้องเกรงยำจำกลัวผัวชมเหง
 ถึงคนอื่นครั้นครั้นไม่เป็นไร
 เหมือนสิ้นชาติสิ้นเชื้อสิ้นเนื้อไข
 จะเข้าไหนเขากระหิ้มมักยืมเยาะ
 ก็ยากนักจักได้ที่มันเหมาะ
 เหมือนไล่กลวงดั่งเงาบังเงา
 ถ้าพลั้งพลาดเพียงชีวาจะอาสัญ

ต้องเอาใจสามีทุกวี่วัน
จงเคารพบนอบต่อสามี

ให้ผัวนั้นเมตตาอย่าจิตจาง
กิริยาพาทีอย่าอวดนาง
(ขุนช้างขุนแผน : 788 - 789)

8) นางเกสร เป็นแม่ของนางสร้อยทอง ก่อนที่นางสร้อยทองจะเดินทางไปถวายตัวเป็นสนมของพระพันวษา นางเกสรได้สอนนางสร้อยทองเรื่องลักษณะของภรรยาว่า ภรรยาที่ไม่ดี จุจริตคิดร้ายต่อสามี โกรธ หลง และเกียจคร้าน ส่วนภรรยาที่ดีต้องห่วงใย ร่วมทุกข์ร่วมสุข เคารพ ยกย่อง และปรนนิบัติรับใช้สามี ดังความว่า

คำบุราณท่านว่ามาแต่ก่อน
ว่าวิสัยภรรยาประพฤติตัว
อย่างหนึ่งจุจริตคิดร้ายผัว
อีกอย่างหนึ่งการงานคร้านทั้งนั้น
อันหญิงดีที่เป็นภรรยา
หนึ่งเลี้ยงดูภักศดาด้วยปรานี
หนึ่งนั้นเคารพบนอบผัว
จึงอยู่เย็นเป็นสุขทุกคืนวัน

สำหรับสอนสตรีที่มีผัว
ดีชั่วเจตอย่างต่างต่างกัน
อีกอย่างมัวโลกโมโหสัน
ทันว่าเมียอุบาทว์ชาติกาลลี
กำหนดไว้ในตำราว่าเป็นสี่
หนึ่งร่วมทุกข์สุขมีเสมอกัน
หนึ่งยอมตัวให้ใช้ไม่เด็ดฉันท
ด้วยผัวนั้นวางใจในตัว
(ขุนช้างขุนแผน : 571)

9) มเหสีท้าวทศวงศ์ สอนนางเกษราเรื่องการครองเรือน ว่าธรรมาของภรณานั้นจะต้องตั้งใจปรนนิบัติรับใช้อย่าให้ขาดใจสามี อย่าถือตัวว่าเป็นเจ้าหญิง ให้นึกว่าตนเป็นทาสของสามี ต้องซื่อตรงและจงรักภักดี กราบเท้าสามีก่อนนอน ถ้าสามีโกรธไม่ควรโกรธตอบ จงค่อยโอนอ่อนผ่อนผัน ส่วนพวกสาวสุรางค์นางกำนัลทั้งหลายก็อย่าไปป้องกันหรือหึงหวงจนเกินไป เพราะว่าผู้หญิงไม่ได้งามที่รูปร่างเพียงอย่างเดียว หากแต่จะดีได้เพราะการรู้จักปรนนิบัติและเป็นเพื่อนร่วมตายของสามี สามียิ่งรักมากเท่าใด ผู้หญิงก็ต้องเกรงกลัวมากเท่านั้น อย่าถือตัวว่าเป็นใหญ่ จะทำให้ผู้ชายเกิดความเบื่อหน่าย ดังความว่า

แล้วลบล้างสั่งสอนประสาหญิง
จะจำไกลไปอยู่ด้วยคู่ครอง
อย่าถือองค์นงลักษณ์ว่าอัคเรศ

แม่งามยิ่งยอดสตรีไม่มีสอง
อย่าให้ช่องเคืองอัชฌาพระสามี
แม่อวดเนตรนี้กว่าเหมือนทาสี

ต้องซื้อตรงจงรักด้วยภักดี
ถ้าเธอกริ้วแม่อย่าโกรธพิโรธตอบ
อนึ่งเหล่าสาวสุรางค์นางกำนัล
เมื่อคราวทุกข์ปลูกให้พระทัยขึ้น
ราชการภารธุระอย่าละเมิน
อันหญิงดีเพราะผลปรนนิบัติ
ผัวยิ่งรักหนักหญิงก็ยิ่งกลัว
คำของแม่แต่เท่านั้นก็ดีนัก

ถึงราตรีกราบบาทอย่าขาดวัน
ประณตนอบโอนอ่อนค่อยผ่อนผัน
อย่าป้องกันหึงหวงให้ล่วงเกิน
อย่าเร่งร้อนเรศร้างทำห่างเหิน
จึงเจริญราศีไม่มีมัว
รักษาสัตย์สู้ม้วยอยู่ด้วยผัว
อย่าถือตัวต่อชายจะหน่ายใจ
บุรุษรักนั้นไม่มีที่สงสัย
(พระอภัยมณี : 130 - 131)

10) นางกฤษณา นางกฤษณาเป็นราชธิดาของพระเจ้าพรหมทัตและพระนางบุษบาแห่งเมืองพาราณสี มีน้องสาวชื่อนางจिरประภา ทั้งคู่อภิเษกแล้ว นางกฤษณาเป็นชายาของกษัตริย์ปาณฑพหาคณ รักใคร่กันดีและครอบครัวมีความสุข ส่วนนางจिरประภามีสามีเพียงคนเดียวแต่มีปัญหาครอบครัว นางจึงไปขอคำปรึกษาเรื่องการผูกใจสามีจากพี่สาว ดังความว่า

ปางองค์อนงค์นุชสุตา
ภรรดานราธิปปดาล
เคียดชุ่นก็ครุ่นฤทัยโทษ
เศร้าทรวงรลงททุกขทวิ
ออกไ้อำภัพดูอัปรัลักษณะ
เอกาสวามิ บ มิควร
พระพี่ ฐ มีวรภรรดา
จิตรท้าวฤาหารมยเพลิน
ฉันใดจึงดาลกมลปริ-
ห่อนห่างและสร้างสุขตระโบม
ควรกูจักสู้อรจักถาม
ยลอย่าง บ ร่างเสนหชม

.....
ร่วมมรณย์บรรทมสุขบสร้าง
เชิญเฉลยในเล่ห์เสนหหวาน

จिरประภาพิมลมาลย์
ประติพัทธเปรมปรีดี
บมิโปรดมิปราณี
ดุรเทวษถวิลครวญ
นิราศรักแต่ให้หวน
กระมลหมางมาห่างเหิน
ประมาณน้ำบำเรอเจริญ
เสนห์น้อมประนอมโฉม
ดิฤดี บ สัมประโลม
บริบาลบรรสานสม
จักขานความที่เกรียมตรม
จักเชยขึ้นทุกคืนวัน

.....
สวาดีร้างฤดีสมาน
วจนารถประสาทสอน
(กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ : 40 - 43)

เมื่อนางกฤษณาได้แนะนำเกี่ยวกับการปฏิบัติตน การปรนนิบัติสามี และหลักการครองเรือน แล้ว นางจิรประภาก็นำไปปฏิบัติและพบกับความสุข แสดงให้เห็นว่าการศึกษาในครอบครัว พี่สาว หรือเครือญาติสามารถแนะนำเกร็ดต่างๆ หรือหลักการดำเนินชีวิตแก่น้องหรือลูกหลาน เพื่อให้สามารถนำไปปรับใช้ในการครองเรือนและอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข

จากการศึกษาสามารถสรุปได้ว่าผู้สอนที่เป็นผู้ใหญ่ในครอบครัวที่เป็นผู้หญิงส่วนมากจะสอนลูกสาวหรือน้องสาวเรื่องการวางตัวให้เหมาะสม และการครองเรือน แต่ก็มีบางครอบครัวที่ผู้หญิงมีความรู้ทางวิชาการอื่น ๆ เช่น การปกครอง เวทมนต์คาถา ซึ่งน่าจะเป็นความรู้ของผู้ชายและใช้สอนลูกหลานจนสามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้

นอกจากนี้ยังมีการศึกษาของนางวาลีในเรื่อง พระอภัยมณี ที่ไม่ได้ระบุว่าใครเป็นผู้สอน แต่เป็นเพราะว่านางวาลีเกิดในตระกูลพราหมณ์อาศัยอยู่กับตายาย และเป็นคนที่มีความรู้มาก น่าจะเป็นการศึกษามาจากคนในครอบครัว และการศึกษาจากตำราของตระกูล ดังนี้

อยู่ภายหลังยังมีสตรีหนึ่ง	อายุถึงสามสิบสี่ไม่มีผัว
ชื่อวาลีสีเนื่อนั้นคล้ำมัว	รูปก็ชั่วช้ายไม่อาลัยแล
ทั้งกายาหางามไม่พบเห็น	หน้านั้นเป็นรอยมีมีแต่แผล
เป็นกำพร้ามาแต่หล่อนยังอ่อนแอ	ได้ฟังแต่ตายายอยู่ปลายนา
เป็นเชื่อพราหมณ์ความรู้ของผู้เฒ่า	แต่ก่อนเก่าเดิมบุราณนานหนักหนา
เป็นมรดกตกต่อดต่อกันมา	นางอุตสาห์เรียนเล่าจนเข้าใจ
รู้ฤกษ์พาฟ้าดินสำแดงเหตุ	ทั้งไตรเพทพิธัมภ์ภิโรไสย
ครั้นเจนแจ้งแก้งเจ้าเข้าเผาไฟ	มิให้ใครพบปะพระคัมภีร์
ถึงหน้านาฟ้าฝนจะชุกแล้ง	ช่วยบอกแจ้งตายายให้ย้ายที่
จนได้ผลคนลือนางวาลี	เป็นหมอดิดูแลแน่สุดใจ
ใครไปมาหาของกำนัลฝาก	พอเลี้ยงปากตามประสาชัณดาลัย
	(พระอภัยมณี : 344)

จากการศึกษาเรื่องผู้สอนและผู้เรียน พอสรุปได้ว่า ผู้สอนที่เป็นผู้ใหญ่ในครอบครัวที่เป็นผู้ชายจะสอนลูกหลานที่เป็นชาย เช่น เวทมนต์คาถา อยู่ยงคงกระพัน ล่องหนหายตัว การเสกเป่า การต่อสู้ เพลงอาวุธต่าง ฯลฯ ส่วนผู้ใหญ่ในครอบครัวที่เป็นผู้หญิงเป็นผู้สอนลูกสาวหรือน้องสาว เช่น การบ้านการเรือน การทำอาหาร กิริยามารยาท การวางตัว การครองเรือน ฯลฯ เพื่อให้สามารถดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมอย่างมีความสุข

2.2 การศึกษาจากนักบวช ผู้เรียนที่เป็นเด็กผู้ชายจะไปเรียนกับพระโดยการบวชเรียน แต่บางคนก็ไปเรียนแบบเข้าไปเฝ้ากลับ พระจะสอนทั้งวิชาการอ่านเขียนเบื้องต้น ธรรมะ และวิชาอาคมต่าง ๆ ตามที่มีความรู้ พระสงฆ์ผู้ทำหน้าที่เป็นผู้สอนที่ปรากฏในวรรณคดีที่ศึกษา มีดังนี้

2.2.1 สมภารบุญ วัดส้มใหญ่ เมืองกาญจนบุรี สมภารบุญเป็นผู้สอนวิชาความรู้ต่าง ๆ เช่น ภาษาบาลี การสวด และให้ตำราคาถาแก่พลายแก้ว ดังนี้

ครานั้นทองประศรีผู้มารดา
อันสมภารที่ชำนาญในทางใน
เจ้าคิดนี้ดีแล้วแก้วแม่อา
จะได้รู้การณรงค์คงกระพัน

.....
แม่พาพลายแก้วผู้แววดา
ท่านเจ้าชาฉันพาลูกมาบวช
ด้วยขุนไกรผู้ติดตามมาถึงกาล
อีกทั้งวิชาการอ่านเขียน

.....
ครานั้นจึงโหมเจ้าเณรแก้ว
ปัญญาไว้องคล่องแคล่วพลัน
จนอาจารย์ขยายฉลาดเฉลียว
จะเปรียบเณรแก้วได้นั้นไม่มี
หนังสือสิ้นกระแสน์แปลสรรพ
ดูหลังดูหน้าแล้วว่าไป
ยังแต่สมุดตำรับใหญ่
ภูจิตแจ่มช่องสุ่มแต่หนุ่มมา
ความรู้นอกนี้ไม่มีแล้ว
อยู่คงปล้นสะดมมีถมไป

ได้ฟังลูกว่าหาช้าไม่
ท่านขรัววัดส้มใหญ่แลดีครั้น
แม่จะพาไปฝากขรัวบุญนั้น
ให้เหมือนกันสืบต่อพ่อขุนไกร

.....
ไปกราบไหว้วันทาท่านสมภาร
ช่วยเสกสวดสอนให้เป็นแก่นสาร
จะได้อิฐฐานให้ส่วนบุญ
เจ้าจะได้รำเรียนเสียแต่รุ่น

.....
บวชแล้วรำเรียนด้วยเพียรหมั่น
เรียนสิ่งใดได้นั้นไม่ช้าที่
เณรเณรออกเกรียวอยู่ที่นี้
บวชยังไม่ถึงปีก็เจนใจ
จนสมภารเจ้าวัดไม่บอกได้
สิ้นไถ่กูแล้วเณรแก้วอา
พินแต่หัวใจพระคาถา
หวงไว้จนราไม่ให้ใคร
กูรักเณรแก้วจะยกให้
เลี้ยงโหงพรายใช้ได้ทุกตา
(ขุนช้างขุนแผน : 45 – 48)

2.2.2 สมภารมี วัดป่าเลไลยก์ เมืองสุพรรณบุรี เมื่อเณรแก้วเรียนวิชาความรู้จากสมภารบุญจนหมดสิ้นแล้ว ได้กราบลาเณรแก้วมาเรียนกับสมภารมีที่วัดป่าเลไลยก์ สุพรรณบุรี เณรแก้วได้เรียนวิชาการต่าง ๆ เช่น ตำราพิชัยสงคราม การดูฤกษ์ยาม การผูกพยนต์ อยู่ยงคงกระพัน การเสกเป่า การล่องหน และคาถาอาคม เป็นต้น ดังความว่า

เจ้าอุตสาห์ศึกษาวิชาการ	เขียนอ่านท่องได้แล้วได้ถาม
ตำรับใหญ่พิชัยสงคราม	สุรยจันทร์ฤกษ์ยามก็รอบรู้
อยู่ยงคงกระพันล่องหน	ภาพยนตร์ผูกให้ให้ต่อสู
รักทั้งเรียนเสกเป่าเป็นเจ้าผู้	ผูกจิตหญิงอยู่ไม่เคลื่อนคลาย
ท่านขรัวหิวร่อว่าออแก้ว	เรื่องเจ้าผู้รู้แล้วต้องมันหมาย
เมียของเขาเจ้าอย่าได้ทำร้าย	สาวแก่แม่หม้ายเอาเถิดว่า
ภูจะให้วิชาสารพัด	ให้ชะจัดเวทย์มนต์พระคาถา
	(ขุนช้างขุนแผน : 50)

ก่อนที่จะเริ่มเรียนวิชาผู้สอนจะเลือกผู้เรียนที่มีความขยัน ปัญญาดี และเรียนรู้เร็ว ก็จะตั้งใจสอนวิชาความรู้ให้แก่ผู้เรียน ผู้เรียนย่อมได้รับความรู้มากขึ้น ดังตอนที่นางทองประศรีพาเณรแก้วไปฝากเรียนวิชากับสมภารมี ดังความว่า

จะเอามาฝากให้ขรัวปู่	โปรดบอกความรู้เ็นดูหลาน
ถ้าไม่เรียนร่ำทำเกียจคร้าน	ทรมานทำโทษโปรดตีบ่อย
สมภารจึงว่าอย่าร้อนใจ	ไม่ฟังสอนเลียงได้หรือยายโหวย
แต่ทว่าข้อก็ไม่ใคร่ทำโทษ	จะสั่งสอนให้โดยปัญญามั่น
ถ้าเด็กดีเด็กก็มีแต่คนชม	ชั่วแล้วเขาก็ถมผู้ใหญ่นั้น
เพื่อนก็เป็นเชื้อผู้ดีมีเผ่าพันธุ์	จะฝ่าเหล่าเสียนั้นเห็นผิดไป
	(ขุนช้างขุนแผน : 49)

ผู้เรียนที่บวชเรียนจะต้องเรียนรู้วิธีการเทศน์โดยเฉพาะการเทศน์มหาชาติ ดังตอนที่เณรแก้วหัดเทศน์มหาชาติจากท่านสมภารมี ดังความว่า

ครานั้นจึงโถมเจ้าเณรแก้ว	ปัญญาคล่องแคล่วใครจะเหมือน
หมั่นหมักหมักดีมิให้เดือน	หัดเทศน์สามเดือนก็ขึ้นใจ

มหาชาติธรรมวัตรสารพัดเพราะ
สูงเสียดเป็นเส้นหนึ่งเดียว
จนขึ้นชื่อลือชาว่าเปรี๊ยะปราชญ์

ถ้อยคำนั้นเหมาะไม่เปรียบได้
เทศน์ที่ไหนคนชมนิยมฟัง
ชาวบ้านร้านตลาดเจียนจะคลั่ง
(ขุนช้างขุนแผน : 49)

การปฏิบัติตัวของผู้เรียน ถ้าปฏิบัติตัวดี ตั้งใจเรียนรู้จักปรนนิบัติพิทักษ์ ทำให้ผู้สอนรักใคร่ ว่าเป็นลูกศิษย์ การแสดงว่ายินดีรับไว้เป็นศิษย์ สืบเนื่องจากการคายขานหมากของครูผู้สอนให้แก่ศิษย์ ดังความว่า

ท่วงทีเอ็งจะดีดังจินดา
เณรแก้วรับแล้วกินขานหมาก
ไม่แตกไม่บุบดังทุบหิน
เจ้าเณรหมั่นปรนนิบัติพิทักษ์
แต่ฝึกสอนทอดลองจนว่องไว

แล้วคายขานหมากมาให้เณรกิน
ขรึมด้วยสากแทบหัวบิ่น
ท่านขรึมหัวเราะดินคากคากไป
ท่านขรึมก็ยิ่งมีความรักใคร่
มีน้ำใจกำเริบทุกวันมา
(ขุนช้างขุนแผน : 50)

2.2.3 สมภารคง วัดแค เมืองสุพรรณบุรี หลังจากที่เรียนวิชากับสมภารบุญและสมภารมีจนหมดสิ้นแล้ว เณรแก้วได้เดินทางไปเรียนวิชาจากสมภารคง เช่น การผูกพยนต์ สะเดาะไขตรวน สะกดทัพ ปลุกผี การเลี้ยงผีพราย การล่องหน การเสกเป่า กับสมภารคงที่วัดแค ดังความว่า

พอลิ้นแสงสุริยาเวลาจวน
โบกพัดพัดวีพระอาจารย์
ปฏิบัติมิให้ขัดข้องเคืองใจ
สะกดทัพจับคนทั้งปลุกผี
ปัดมั่งก้างตันทนทาน
ทั้งพิชัยสงครามล้วนความรู้
ฤกษ์พามาที่ทุกสิ่งไป
ชำนาญทั้งกลศึกลึกลับ
ผู้ศึกได้สิ้นทั้งดินแดน
จึ่งจ้งขลังคะนองล่องหน
ถอนอาถรรพ์กันประกอบประกับมี

อุตสาห์ดวนหมอบมองเข้าห้องใน
ให้สำราญรื่นจิตพิสมัย
สมภารแนะนำให้ไม่ช้าการ
ผูกพยนต์ฤทธิกำแหงหาญ
สะเดาะดาลไขกุญแจประจักษ์ใจ
อาจจะปราบศัตรูไม่สู้ได้
ทั้งเสกใบมะขามเป็นต่อแตน
คุมพลแม่ทัพนับตั้งแสน
มหาละลวยสุดแสนแสนหัตถ์
ฤทธิรณแรงราวกับราชสีห์
เลี้ยงผีพรายกระซิบทุกสิ่งไป
(ขุนช้างขุนแผน : 120 – 122)

2.2.4 พระสังฆราชเมืองสุโขทัย เป็นผู้สอนวิชาและธรรมะให้แก่พลายชุมพล หลังจากที่พลายชุมพลได้เรียนวิชาความรู้เบื้องต้นจากย่าทองประศรี ก็ได้เดินทางไปหาตากับยายที่สุโขทัย ตายายจึงพาไปบวชเรียนกับพระสังฆราชเมืองสุโขทัย ซึ่งเป็นเจ้าอาวาสวัดตระพังทอง พลายชุมพลนำพานธูปเทียนไปบูชาครู เป็นธรรมเนียมการรับศิษย์ก่อนจะเริ่มการเรียนการสอน ดังความว่า

ถึงกฎที่ท่านสังฆราชา	ถามเจ้าเณรบอกว่าอยู่ในห้อง
ท่านยายตาพาหลานถือพานทอง	ค่อยค่อยย่องเข้าไปกราบไหว้ลง
.....	
แล้วผินหน้ามาเรียกให้เจ้าพลาย	เอาธูปเทียนไปถวายแล้วกราบไหว้
ฉันจะเอาหลานยายมาฝากไว้	จงโปรดให้เรียนธรรมให้ชำนาญ
	(ขุนช้างขุนแผน : 953)

พระสังฆราชบอกให้พลายชุมพลตั้งใจเรียนเพื่อจะได้เป็นทหาร เป็นการหวังความก้าวหน้าในอาชีพราชการ ดังความว่า

เองอุตส่าห์ร่ำเรียนทั้งเขียนอ่าน	เป็นทหารเหมือนพ่อเกิดขอลง
	(ขุนช้างขุนแผน : 954)

2.2.5 พระฤาษีเกาะแก้วพิสดาร เป็นผู้สอนพระอภัยมณี สินสมุทร และสุดสาครเมื่อพระอภัยมณีหนีนางผีเสื้อสมุทร เจือได้แนะนำให้พระอภัยมณีไปพึ่งพระฤาษีที่เกาะแก้วพิสดาร จึงจะปลอดภัย พระฤาษีเป็นผู้มีอายุพันกว่าปีจึงมีวิชาอาคมแก่กล้า มีลูกศิษย์มากมาย ทานแต่ผลไม้เผือกมัน ดังความว่า

แต่โยคีมีมนต์อยู่ตนหนึ่ง	อายุถึงพันเศษถือเพศโสด
อยู่เกาะแก้วพิสดารสำราญใจ	กินลูกไม้เผือกมันเป็นพรณผลา
พวกเรือแตกแซกฝรั่งแลอังกฤษ	ขึ้นเป็นศิษย์อยู่สำนักนั้นหนักหนา
ด้วยโยคีมีมนต์ดลวิชา	ปราบบรรดาภูตพราลัยไม่กรายไกล
	(พระอภัยมณี : 137)

พระฤาษีสอนคาถาอาคมให้ลูกศิษย์ที่มาติดอยู่เกาะแก้วพิสดาร โดยลูกศิษย์เหล่านั้นได้ปรนนิบัติรับใช้พระฤาษีเป็นการตอบแทน ดังความว่า

ฝ่ายโยคีที่อยู่บนภูเขา	กับคนเหล่าเหลือตายหลายภาษา
ทั้งจันทราพรหมณ์แขกไทยชวา	วิไลดาฝรั่งพร้อมกัน
เป็นร้อยคนปรนนิบัติอยู่เข้าคำ	บ้างดมน้ำเก็บลูกไม้มาให้ฉัน
เป็นเหล่าล้อมพร้อมหน้าเวลานั้น	บ้างนวดพื้นปรนนิบัตินั่งพัดวิ

(พระอภัยมณี : 151)

เมื่อมาอยู่เกาะแก้วพิสดาร พระอภัยมณีกับสินสมุทรได้บวชเป็นศิษย์พระฤาษีรักษาศิล
ปฏิบัติธรรมอย่างเคร่งครัด ดังความว่า

ผูกฆราวาสนิพพานะ	ประจำขัดสวมมือเหมือนฤาษี
มานั่งเรียงเคียงกันอัญชลี	พระโยคีขัดสมาธิบนอาสน์รัตน
แล้วววยชัยให้ศีลห้าสตามล	ตั้งแต่ต้นปาณาไม่ฆ่าสัตว์
ครั้นจบศีลสิกขาสารพัด	หมั่นนมนัสการเพลิงตะเกิงทอง ฯ
สองสิทธาสาธุแก่ศีล	สำเร็จสิ้นแล้วก็ลามาททั้งสอง
มัธยัสต์ครัดเคร่งไม่ขาดครอง	ตามทำนองสิทธาบูชาเพลิง ฯ

(พระอภัยมณี : 172)

เมื่อพระอภัยมณีกับสินสมุทรลาสิกขาแล้วจะโดยสารเรือนางสุวรรณมาลีไปตามหา
ศรีสุวรรณ พระฤาษีได้เขียนวิชาป้องกันภัยให้พระอภัยมณีและพวกไพร่พลทั้งหลาย ดังความว่า

ฝ่ายอาจารย์ท่านครูผู้วิเศษ	จึงเขียนเวทวิทยาวิชาขยัน
ให้องค์พระอภัยไพร่ทั้งนั้น	ไปป้องกันกายาในสาชล
แล้วสอนสั่งครั้งนี้เป็นที่สุด	ไม้ม้วยมุดก็เห็นจะเป็นผล
ไปข้างหน้าถ้าถึงที่อัปจน	ถือพระมนต์มั่นไว้แล้วไม่ตาย
พระอภัยไพร่พร้อมน้อมประณต	เล่าคาถาตบสบบ้างจดหมาย
ฝรั่งแขกแยกกันนั่งสั่งวิธยาย	บ้างได้ปลายลิ้มต้นบ่นตะบอย ฯ

(พระอภัยมณี : 187)

นอกจากจะสอนวิชาแก่ผู้ที่มาติดเกาะแล้วพระฤาษียังต้องรับหน้าที่เลี้ยงดูสุดสาครลูกของ
พระอภัยมณีกับนางเงือก ตั้งแต่อายุประมาณสิบเดือนถึงสามขวบ และได้สอนวิชาอ่าน เขียน ล่องหน
อยู่ยงคงกระพัน ให้เหมือนกับสินสมุทรลูกของนางผีเสื้อสมุทร ดังความว่า

พระโยคีมิจิตตคตสสาร

ด้วยเหมือนหลานลูกศิษย์สนิทสนม

.....
ได้สิบเดือนเหมือนได้สักสิบขวบ

.....
ดูขาวอวบอ้วนท้วนเป็นนวลฉวี

ออกวิ่งเดินเล่นได้ไกลกู่

เที่ยวไล่ซิวควายสบายใจ

แล้วลงน้ำปล้ำปลาโกลาหล

ดาดบ่นปากเปียกเรียกไม่ไหว

สอนให้หลานอ่านเขียนรำเรียนไป

แล้วก็ให้วิทยาวិชาการ

รู้ล่องหนทนคงเข้ายังยุทธ์

เหมือนสินสมุทรพืят้าทั้งกล้าหาญ

ได้เห็นแต่แม่มีจกกับอาจารย์

จนกุมารอายุได้สามปี ฯ

(พระอภัยมณี : 370 - 372)

หลังจากที่สุตสาครได้เรียนวิชากับพระฤาษีแล้ว พระฤาษีได้สอนเวทมนต์จับม้านิลมังกรให้สุตสาคร เพราะเห็นว่าม้านี้มีฤทธิ์มาก เพื่อเอาไว้ใช้ตามหาพระอภัยมณีผู้เป็นบิดา ดังความว่า

จึงนึกว่าม้านี้มันมีฤทธิ์

จำจะคิดจับไว้ให้พระหลาน

ได้ตามติดบิตุรงค์พวงศวาน

สิทธิอาจารย์ดีใจจึงไขความ

ม้าตัวนี้ดีจ้านเจียวหลานเอ๋ย

เป็นกระเทยเขี้ยวเพชรไม่เข็ดขาม

จับไว้มีสง่ากล้าสงคราม

จะได้ตามบิตุเรศไปเขตคัน

แล้วบอกมนต์กลเล่ให้กระเทห์ให้

จะจับได้ด้วยพระเวทพิเศษขยัน

สุตสาครนอนบนมนต์สำคัญ

ได้แม่นยำเหมือนหนึ่งจิตไม่ผิดเพี้ยน

จึงลงหวายสายเอกเสกประทับ

ไว้สำหรับผูกรั้งเช่นบังเหียน

แล้วนอนบนมนตร์เก่าที่เล่าเรียน

จนสิ้นเทียนเพลิงหลับระงับไป

(พระอภัยมณี : 373)

เมื่อสุตสาครอายุได้สามขวบได้ออกตามหาพระอภัยมณี ตามคำบอกเล่าของพระฤาษี เพื่อเป็นการแสดงความกตัญญูของลูกต่อบิดา พระฤาษีมอบไม้เท้าไว้เป็นอาวุธป้องกันตัว และปั้นทองปิดผมเพื่อแสดงว่าเป็นลูกของกษัตริย์ แสดงให้เห็นว่าพระฤาษีมีความรัก และห่วงใย ของครูที่มีต่อศิษย์ ดังความว่า

แล้วบอกความนามกรทั้งเหล่ากอ

แต่ชื่อพ่อชื่อพระอภัยมณี

เจ้าจงคิดติดตามไต่ตามหา

พบบิดาได้นำรุ่งซึ่งกรุงศรี

สืบตระกูลพุนสวัสดิ์บัณฑิต
 หน่อนรินทรียนคิตรีพระชีเล่า
 เป็นลูกท่านทั้งบิดาก็น่าอาย

อยู่ที่นี้จึงเปล่าไม่เข้าการ
 กำสรดเศร้าโศกน่าสงสาร
 ถึงเป็นตายฉันจะลาเจ้าตาม

.....
 พระดาบสอุทิศสำหรับพลอบว่าชอบอยู่
 แต่แถวทางกลางย่านที่หลานไป
 พระอภัยไปบำรุงกรุงผลึก
 ตรงมือขึ้นนี้เจ้าเอาตำบล
 อันพ่อเจ้าเขาไม่แกไม่หนุ่มนัก
 พระบอกพลางทางประทานไม้เท้าทิพย์
 สำหรับมือถือไว้อย่าให้ห่าง
 ทั้งแคล้วคลาดศาสตราสารพัน
 อันเป็นทองของพระอภัยให้
 บิดาเจ้าเผ่าพงศ์พวงวงศ์วาน
 แล้วจัดแจงแต่งนุ่งห่มเสื้อให้
 ผูกขลุ่ยหนังวัดสะพัดพัน

.....
 กตัญญูยอดดีจะมีไหน
 ไกลกว่าไกลกลัวจะหลงเที่ยววงวน
 จะทำศึกชิงผู้หญิงกับสิงหล
 เป็นมณฑลทิศพายัพอยู่ลับลิบ
 อายุสักยี่สิบเก้าเข้าสามสิบ
 ไปทางนี้ผิติดับมันดุดัน
 เปรียบเหมือนอย่างครุฑแผดพระแสงขรรค์
 ประกอบกันมีสง่างามประจักษ์
 ช่วยแซมใส่เกศีเมาลีหลาน
 ใครพบพานจะได้เห็นเป็นสำคัญ
 ครบเครื่องไตรครองประทานพระหลานขวัญ
 ผ่านแก่นจันทร์เจิมมหาอุณาโลม
 (พระอภัยมณี : 375)

เมื่อสุดสาครไปรบกับทัพนางละเวงที่เมืองลังกา พระฤาษีได้ฝากไม้เท้าไว้ให้สุดสาคร แสดงให้เห็นความเป็นห่วงของครูต่อศิษย์ ดังความว่า

ฝ่ายทิศาปาโมกข์โลกเชษฐ์
 ถือไม้เท้าฤาษีที่ฝากไว้
 แล้วบอกความตามหนังสือพระฤาษี
 แล้วพฤตมาลากลับไปหลั่นอน
 จบพระคุณมุนีเหนือศิโรตม์
 เคยดบร้อนสอนสั่งแต่ยังเยาว์

ผู้วิเศษทราบความตามวิสัย
 มาส่งให้กษัตริย์สุดสาคร
 เขียนไว้ที่แผ่นผาหน้าสิงขร
 สุดสาครดีใจได้ไม้เท้า
 ด้วยมาในชกตัญญูต่อครูเฒ่า
 ยังโปรดเกล้ากรุณาถึงครานี้ ฯ
 (พระอภัยมณี : 887 - 888)

ความห่วงใยและปรารถนาดีของครูที่มีต่อศิษย์ ทำให้พระฤาษีติดตามความเป็นไปของศิษย์ อยู่เสมอ เมื่อเห็นสงครามเกาทัฬหสงบแล้วพระฤาษีก็ได้ให้อโวกาสลึงหาคษัตริย์เกี่ยวกับชีวิตที่เป็นไป ตามบุญกรรมของแต่ละคน ผู้ใดได้ต้นหาคะจะไม่ได้พบทางสวรรค์ ขอให้ใช้ธรรมะและใช้สติปัญญา พิจารณาให้เห็นสังขาร เพื่อให้เกิดความสามัคคีและดำเนินชีวิตอย่างเป็นสุขต่อไป ดังความว่า

ฝ่ายกษัตริย์ชาติตียาสลึงหาคษัตริย์	ใคร่แจ้งอรรถตามหนังสือพระฤาษี
มาที่แท่นแผ่นผาหน้าคิริ	เห็นบาลีลายลักษณ์อักษร
ว่าทุกข์สุขชั่วดีทั้งสี่สิ่ง	ให้ชายหญิงยังคิดเป็นปริศนา
กับข้อหนึ่งซึ่งเกิดกำเนิดมา	มีนุตาปากจุมูกลิ้นทุกคน
ที่ต้องใจนัยนาภิพาขึ้น	คู่อื่นอื่นเห็นแจ้งทุกแห่งหน
ที่ควัดานหน้าผากปากของตน	ถ้าแม้คนใดเห็นจะเป็นบุญ
แม้ไม่เห็นเป็นกระปือทั้งดื้อด	มูทะลุเลโลโมโหน
ไม่เห็นผลประโยชน์ที่โทษคุณ	ย่อมหมกมุ่นเมาเมาว่าดี
เมื่อใครไม่เห็นหน้าหาคะจก	จะช่วยยกเงาส่องให้ผ่องศรี
อนึ่งนั้นต้นหาคะไม่มี	ไม่เห็นที่ทางสวรรค์เป็นสันดาน
อนึ่งว่าตาบอดสอดตาเห็น	ให้คิดเป็นทางธรรมพระกรรมฐาน
สืบกุศลผลผลาปริชาชาญ	ตามโบราณรักษาสัจจาใจ
ไทยฝรั่งพร้อมนั่งล้อมคิด	ต่างแจ้งจิตใจความตามวิสัย
ทั้งเสนาทัพพลกลไก	ต่างเข้าใจตามประสาปัญญา
พวกลังการ่าดีที่สัตย์ซื่อ	พวกไทยถือว่าศีลพระชินศรี
พวกขุนนางต่างว่ายศปรากฏดี	เจ้าว่ามีความสุขสนุกสบาย
	(พระอภัยมณี : 888)

จากบทบาทของพระฤาษี พบว่านอกจากจะสอนวิชาความรู้ เช่น วิชาอ่านเขียนหนังสือ ล่องหน เวทมนตร์คาถาอาคม อยู่ยงคงกระพัน คติข้อคิด และคุณธรรม แล้วยังได้เลี้ยงดูผู้ศรัทธาผู้ เป็นลูกของศิษย์และเป็นศิษย์รุ่นลูก ปลุกฝังนิสัยที่ดี สอนให้รู้ทันโลก คอยช่วยเหลือเมื่อศิษย์มีภัย ช่วย เตือนสติให้ทำแต่สิ่งที่ดีงาม และช่วยให้ศิษย์มีความสุขในชีวิต

2.2.6 พระสังฆราชบาทหลวงเมืองลังกา เป็นผู้มีความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม ล่วงรู้ดินฟ้าอากาศและการทำสงครามเป็นอย่างดี ได้มอบตำราวิชาสู้รบให้นางละเวงไปศึกษาด้วยตนเอง เป็นครูของนางละเวงและมังคลา

เมื่อเจ้าเมืองลังกาและอุศเรนตาย นางละเวงได้ขึ้นครองเมืองลังกาตอนอายุ 16 ปี ซึ่งถือว่ายังเด็กมากสำหรับการปกครองบ้านเมือง จึงปรึกษาเสนาอำมาตย์เรื่องการสู้รบ การใช้อาวุธ ตำราพิชัยสงคราม กลศึก เสนาอำมาตย์แนะนำนางละเวงให้เรียนวิชาจากผู้เชี่ยวชาญ คือ พระสังฆราชบาทหลวง ดังความว่า

อายุเราเล่าฟังได้สิบหกปี	เป็นสตรีไม่ชำนาญการสงคราม
แต่สุดแสนแค้นเคืองเมืองผลึก	จะทำศึกสิ้นชีวิตไม่คิดขาม
ขอปัญญาข้าเฝ้าอย่าเบาความ	จะปราบปรามเมืองผลึกช่วยตริกวรา
ฝ่ายขุนนางต่างคนก็จวนจิต	สุดจะคิดการศึกที่ปรึกษา
จึงทูลความตามธรรมเนียมเยี่ยมปัญญา	ธรรมดาข้าบาทในราชการ
ก็เรียนรู้อยู่คงเข้ายงยุทธ์	เพลงอาวุธป้องปัดประหัตประหาร
กับพิชัยสงครามตามโบราณ	ไม่ทราบการกลศึกที่ลึกลับ
สุดแต่องค์องค์ลักษณะศักดิ์กษัตริย์	จะทรงจัดการสำเร็จได้เสร็จสรรพ
จะชนะจะแพ้เพราะแม่ทัพ	ที่บังคับคิดอ่านการทั้งปวง
อันนักปราชญ์ราชครูผู้สำเร็จ	คือสมเด็จพระสังฆราชพระบาทหลวง
รู้วิสัยไตรยุคทุกกระทรวง	แล้วกล่วงรู้ประมาณการสงคราม
ทั้งดินฟ้าอาเทศเหตุวิบัติ	แม้กษัตริย์สงสัยได้ไต่ถาม
เป็นที่ครูสุริยวงศ์ทรงพระนาม	ได้ปราบปรามบ้านเมืองเรืองเจริญ ฯ
	(พระอภัยมณี : 425)

ดังนั้นนางละเวงจึงได้ขอให้พระสังฆราชบาทหลวงสอนวิชาการทำสงครามเพื่อใช้ในการปกครองบ้านเมืองและแก้แค้นด้วย ดังความว่า

ฝ่ายนางละเวงสุดาสดับ	กิตติศัพท์ซึ่งร่ำพันสรรเสริญ
จึงสั่งเสนาในให้ไปเชิญ	บาทหลวงเดินเข้ามานั่งบัลลังก์รัตน
นางโหมยงทรงรินสุราถวาย	เสนานายหลายคนปรนนิบัติ
เครื่องน้ำชามาตั้งข้างนั่งพิศ	บ้างหยิบยักยากล้องจ้องประเคน

นางละเวงอัชฌาฉลาด
แล้วเล่าเรื่องเมืองผลึกทำศึกเจน
เสียพระชนม์คนตายก็หลายแสน
ขอพึ่งบุญคุณช่วยด้วยสักครั้ง

ค่านับบาทหลวงต่างไม่กางเขน
อุศเรนปิตุราชไปพลาดพลั้ง
จะแก้แค้นคิดหมายไม่วายหวัง
โปรดช่วยสั่งสอนให้เหมือนใจนึก
(พระอภัยมณี : 425)

หลังจากที่พระสังฆราชบาทหลวงได้สอนวิชาการทำสงครามให้นางละเวงแล้ว ได้มอบตำราวิชาสู้รบสำหรับผู้หญิงให้นางละเวงไปศึกษาเองเป็นเวลาสองปี จากนั้นนางละเวงมาขอคำปรึกษาและขอให้พระสังฆราชบาทหลวงไปช่วยรบด้วย ดังความว่า

ฝ่ายโคมยงทรงฟังสั่งอำมาตย์
ทัพผลึกศึกเสียเห็นเหลือลาม
ฝ่ายฝรั่งสังฆราชพระบาทหลวง
จะปราบศึกนึกเห็นไม่เป็นไร

นิมนต์บาทหลวงใหญ่มาไต่ถาม
จะปราบปรามคิดอ่านประการใด ฯ
ฉลาดล่องพูดจาอัชฌาฉลย
กลัวแต่ใจจะไม่ทำเหมือนคำเรา ฯ

.....
ฝ่ายโคมยงองค์ละเวงกริ่งเกรงศึก
แต่หากว่าฆ่าพระอภัยตาย
กับทั้งพราหมณ์สามนายก็ร้ายกาจ
ชำนาญในไตรเพทด้วยเวทมนตร์
จะแค้นนักหักโหมเข้าโรมรุก
จะรับรองป้องกันทำฉันใด
บาทหลวงว่าถ้านายวายชีวิต
จะไปด้วยช่วยกันประจัญบาน
นางทรงฟังสังฆราชฉลาดล้ำ
แค้นแต่ตัวกลัวจะปะพระอภัย
แล้วแค้นว่าฆ่าพ่อไม่ขอคบ
จึงกราบพระครูเฒ่าเจ้าประคุณ

.....
จึงว่านี่ก็จะสมอารมณ์หมาย
ยังลูกชายกับน้องทั้งสองคน
เคยองอาจออกศึกล้วนฝึกฝน
ทั้งคงทนแทงฟันไม่บรลัย
ฉันนี้ทุกซท่ที่จะต้านทานไม่ไหว
จึงจะให้ศึกเสร็จสำเร็จการ ฯ
จะรับคิดเช่นฆ่าโยธาหาญ
เอาเพลิงผลาญเสียให้ยับทั้งทัพชัย ฯ
แม้ตามคำเอนะพอจะได้
จะอ่อนใจเสียไม่ฆ่าด้วยการบุญ
คิดจะรวบรวมเดียวทำเฉียวฉุน
จงการบุญไปด้วยได้ช่วยกัน
(พระอภัยมณี : 604 - 605)

นอกจากนางละเวงเป็นลูกศิษย์ของพระสังฆราชบาทหลวงแล้ว มังคลาลูกของนางละเวงก็ได้เรียนวิชากับพระสังฆราชบาทหลวงด้วย ซึ่งพระสังฆราชบาทหลวงได้สอนวิชาการทักขิณี การฝึกไพร่พล และการตั้งค่ายกล ทำให้มังคลามีความเชี่ยวชาญด้านการทำสงครามมาก ดังความว่า

ฝ่ายฝรั่งมังคลามหาราช	ได้แบบบาทหลวงแจ้งแฉ่งไข
รู้ตำรับทัพศึกต้องตรึกไตร	แล้วฝึกไพร่พลรบรู้ครบครัน
ให้ตั้งค่ายใหญ่ค่ายน้อยร้อยแปดค่าย	เป็นหลั่นรายเรียบไปในไพร่สนธิ์
แบ่งพลไว้ไพร่นายค่ายละพัน	ธงสำคัญสัญญาณรบราวี
มีปืนลากขวากล้อมไว้พร้อมหมด	ชื่อค่ายทศเทวาเป็นราศี
ร้อยแปดค่ายหมายได้แม่ไพร่	มาโจมตีมิได้รอดตลอดไป
	(พระอภัยมณี : 1184 – 1185)

จากบทบาทของพระสังฆราชบาทหลวงเมืองลังกา เห็นได้ว่าเป็นผู้มีความรู้ทางโลก ทางธรรม และทางการสงครามและเป็นอาจารย์สอนวิชาการรบให้นางละเวงและมังคลาพร้อมทั้งช่วยรบด้วย

2.2.7 บาทหลวงปีโป เป็นบาทหลวงที่วัดในหมู่บ้านสิการนำ เมืองลังกา บาทหลวงปีโปเป็นผู้ที่มีความสามารถในวิชาการต่อสู้ เมื่อนางละเวงขอให้บาทหลวงปีโปช่วยสอนเรื่องการปราบข้าศึก บาทหลวงก็ปายเปียงเพราะเห็นว่าการรับใช้ใกล้ชิดเจ้านาย ถ้าเจ้านายใจดีข้าราชการก็อยู่อย่างร่มเย็น แต่ถ้าเจ้านายโกรธก็จะได้รับความเดือดร้อน แต่ก็ได้แสดงความคิดเห็นเรื่องการศึกษาทำให้นางละเวงพอใจมาก ดังความว่า

เมื่อคิดอ่านการศึกด้วยตรึกตรอง	ทั้งพวกพ้องเสนาพระบาลี
ให้สร้างเมืองใหม่รบสมทบทัพ	จนศึกกลับข้ามคั่งถึงกรุงศรี
ครั้นด่านต่อล้อมองได้ทั่วทั้งที่	เข้าเป่าปี่ห้ามทัพให้กลับไป
.....	
พระบาลีมีจิตคิดสงสาร	แจ้งวิจารณ์ทรงด้วยพระราชา
เพราะมีหูอยู่ก็ปีศาจดา	แม้หูหาไม่มีฤทธิ์
วิสัยคนทนคงเข้ายังยุทธ์	ฤทธิ์รุกรบแรงร้ายกายสิทธิ์
แม้เพลิงผลาญแผ่นดินสิ้นชีวิต	อำนาจฤทธิ์ย่อมแพ้แก่ปัญญา
.....	

นางค่านับรับคำแล้วว่า
จะขอลาฝ่าเท้าพระนักรรรม

ไปเบื้องหน้าโปรดด้วยจงช่วยฉัน
ไปเขตคันเข้าบำรุงกรุงลังกา
(พระอภัยมณี : 555 – 556)

บาทหลวงปีโป้ได้เลี้ยงดูนางยุพามภาและสุลาลีวัน สอนให้รู้วิชาปราบข้าศึก และเมื่อ นาง
ละเวงของเด็กทั้งสองไปเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม บาทหลวงปีโป้ก็ยินดียกให้ เพราะเห็นว่าลูกศิษย์ทั้งสอง
ของตนจะได้มีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ดังความว่า

แต่นารีพี่น้องทั้งสองนี้
จะขอเลี้ยงเคียงชิดเป็นธิดา
พระบาลีดีใจให้อนุญาต

ดิฉันมีใจรักเป็นหนักหนา
จงโปรดปรานให้เหมือนใจปอง ฯ
พลางโอวาทฝากฝังนางทั้งสอง
(พระอภัยมณี : 555)

เมื่อนางยุพามภากับนางสุลาลีวันจะไปอยู่กับนางละเวง บาทหลวงปีโป้ได้มอบตำราภสสตร์
ให้นางยุพามภากับนางสุลาลีวัน นำไปใช้ในการสู้ศึกเมื่อถึงคราวจำเป็น แสดงให้เห็นความเอาใจใส่
ของผู้สอนที่มีต่อผู้เรียนอย่างชัดเจน ดังความว่า

แล้วก็พานารีทั้งพี่น้อง
กุลสตรีวิสัยในมนุษย์
แล้วเขียนหนังสือลับพับเหล็กกลาน
ให้สองนางพลางว่ารักษาไว้
ดูหนังสือมือเสือที่ไฉน
ทั้งสองนางต่างค่านับรับหนังสือ
แล้วก็พามานั่งบัลลังก์ราย

เข้าในห้องให้ตำราวิชาการ
ให้สิ้นสุดสอนสั่งเหมือนดังหลาน
กลการลึกล้ำที่ล้ำคณ
ต่อเมื่อไรรับรับถึงขับขับ
จึงผ่อนผันคิดความตามอุบาย
เอาไฉ่มือเสือไว้มิให้หาย
อวยถวายพี่น้องทั้งสองรา
(พระอภัยมณี : 556 – 557)

เมื่อมาถึงรุ่นลูกของนางยุพามภาและนางสุลาลีวัน บาทหลวงปีโป้ก็ได้สอนวิชาการสู้รบ และ
คาถาอาคมต่างๆ ให้แก่ วลายูดา วายุพัฒน์ และหัสกัน ดังตอนที่มังกลาแบ่งเขตพื้นที่ให้น้องและ
หลานดูแล ดังความว่า

ฝ่ายองค์พระวลาวยดานุชา
 ให้ก่อป้อมคร่อมทางปิดหว่างเขา
 ปีกกานั้นชั้นบนล้วนกลไก
 ถึงโยธามาสักยี่สิบแสน
 ทั้งฝึกไพร่ชำนาญการราว
 ฝ่ายวายุพัฒน์นัดดาปรีชาหาญ
 ป้อมกำแพงแต่งการไว้ราญรอน
 แล้วฝึกไพร่ให้ชำนาญในการรบ
 ล่อศึกให้ไล่หลงเลี้ยววงเวียน
 เจ้าหัสกันนั้นตั้งอยู่เมืองใหม่
 กำแพงหินศิลาปีกกาทัน
 ที่เนินทรายชายฝั่งให้ตั้งค่าย
 กำป็นรบครบครันกันนคร
 กระบวนครุฑยุคนาคมีปากปีก
 แล้วย้ายตั้งดั่งพระยาเหราคะนอง
 แล้วยกอย่างหางปากเป็นนาคราช
 แล้วตั้งรายค่ายเพชรเป็นเจ็ดชั้น
 ได้ลัทธิบาลีปิโปฝึก
 แต่งเรือใช้ไปไม่ขาดสืบราชการ

คุมโยธาทำที่ด่านปราการใน
 จะเพาะเข้าออกเดินเนินไศล
 ที่ล่อไล่ล้วนสังหารผลาญไพร่
 จะตอบแทนทำศึกไม่มีกหนี
 รู้ไล่หนีตีประชุมตะลุมบอน ฯ
 อยู่ดงตาลด้านกลางหว่างสิงขร
 เป็นมังกรกินปลาตำราเรียน
 รู้หลักหลบเลี้ยวลัดจวดเจวียน
 คอยผลัดเปลี่ยนแทรกแซงโถมแทงฟัน ฯ
 ก่อป้อมใหญ่แปดป้อมล้อมเขื่อนขันธ์
 ชื่อกลจันจับพยัคฆ์คักกูญชร
 หอรบรายเรียงรับสลับลอน
 ตั้งฝึกสอนสงครามตามทำนอง
 ทั้งทางหลีกเลี้ยวหันผันผยอง
 ขึ้นลอยล่องลัดเลี้ยวแล่นเกี่ยวกัน
 เลี้ยวลีลาศเลี้ยวกระหวัดสะพัดผัน
 กองกำปั่นพันลำล้วนชำนาญ
 รู้กลศึกสารพัดหัตถหาร
 ตระเวนด่านพึงเหตุทุกเขตคัน ฯ
 (พระอภัยมณี : 1081 - 1082)

จะเห็นได้ว่าบาทหลวงปิโปเป็นผู้สอนวิชาการสู้รบ และกลศึกให้แก่นางยุพามภา นางสุลาลีวัน วลายุดา วายุพัฒน์ และหัสกัน นอกจากจะเป็นผู้สอนแล้ว ยังทำหน้าที่เลี้ยงดูและส่งเสริมให้ลูกศิษย์ได้มีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ซึ่งจะเห็นได้ชัดเจนจากการที่บาทหลวงปิโปยกนางยุพามภาและนางสุลาลีวันให้นางละเวง และยังสามารถสอนวิชาให้รุ่นลูกของลูกศิษย์อีกด้วย

จากการศึกษาพบว่าผู้สอนที่เป็นนักบวช ได้แก่ พระภิกษุที่มีสมณะศักดิ์ เช่น สมภาร พระสังฆราช จะสอนวิชาความรู้ให้เด็กผู้ชายโดยจะให้บวชเรียนก่อนแล้วจึงสอนวิชาความรู้ให้ เช่น การอ่านการเขียน การเทศน์ ธรรมะ การแปลภาษาบาลี คาทาอาคม ไสยศาสตร์ การต่อสู้ และโหราศาสตร์ เป็นต้น ส่วนบาทหลวง ซึ่งเป็นนักบวชในศาสนาคริสต์จะสอนลูกศิษย์ทั้งชายและหญิงในเรื่องการเมือง การปกครอง กลศึก คาทาอาคม

2.3 การศึกษาจากครูในราชสำนัก

การศึกษาในราชสำนักได้แบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มบุคคลจริง กับกลุ่มตัวละคร

2.3.1 กลุ่มบุคคลจริง ได้แก่ สุนทรภู่ เป็นกวีมีอายุอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 1 – 4 ซึ่งจากประวัติพบว่าได้รับการศึกษาในพระราชวังหลัง และวัดชีปะขาว (วัดศรีสุดาราม) เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 2 ได้รับราชการในกรมพระอาลักษณ์ ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้ออกบวช และเดินทางไปจำพรรษาที่วัดต่างๆ ประมาณ 10 ปี จึงกลับเข้ารับราชการอีกครั้งในสมัยรัชกาลที่ 4

สุนทรภู่เป็นข้าราชการในวังที่เป็นทั้งผู้สอนและผู้แต่งบทเรียนด้วยโดยแต่งเพลงยาวถวายโอวาทเมื่อครั้งที่บวชอยู่วัดราชบูรณะ ประมาณ พ.ศ. 2372 เพื่อถวายเจ้าฟ้าชายกลางและเจ้าฟ้าชายปิ่น ซึ่งทั้งสองพระองค์เป็นศิษย์ เป็นข้อสั่งสอนที่ครูให้ไว้แก่ศิษย์ และแทรกคำอาลัยที่จะต้องจากกัน ดังความว่า

จึงเขียนความตามใจอาลัยลาน	ควรมีควรจวนจะพรากจากสถาน
ด้วยขอบคุณทูลกระหม่อมถนอมรัก	ขอประทานโทษอาຍ่าราศี
เสด็จมาปราศรัยถึงในกุฎี	เหมือนผักพักตรึงหน้าเป็นราศี
ทั้งการบุญสุนทราคารวะ	ดังวาริรดซาบอาบละออง
ขอพึ่งบุญมุลิกาฝ่าละออง	ถวายพระวรวงศ์จำนงสนอง
ด้วยเดี๋ยวนี้มีได้รองละอองบาท	พระหน่อสองสุริยวงศ์ทรงศักดิ์ดา
ต่อถึงพระวสาอื่นจะคืนมา	จะนิราศแรมไปไพรพทุกษา
	พระยอดฟ้าสององค์จงเจริญ
	(ชีวิตและงานของสุนทรภู่ : 353)

สุนทรภู่แต่งกาพย์พระไชยสุริยา สมัยบวชอยู่ที่วัดเทพธิดาราม เพื่อใช้เป็นแบบเรียนสอนอ่านแก่เจ้านายที่มาฝากตัวเป็นศิษย์เล่าเรียน เริ่มด้วยวิธีสอนอ่านคำในแม่ ก กา ซึ่งเป็นคำอ่านง่ายที่สุดไปจนถึงคำอ่านในแม่เกย โดยแต่งเป็นนิทาน ดังความว่า

สระอุสะจะขอไหว้	พระศรีไตรสระระณา
พ่อแม่แลครุบา	เทวะดาในราตรี
ข้าเจ้าเอา ก ข	เข้ามาต่อ ก กา มี
แก้ไขในเท่านั้น	ดีมีดีอย่าตรีชา
จะร่ำคำต่อไป	พอล้อใจกุมารา

พระณีนีมีราชา

เจ้าพาราสาละตี

.....
ภุมราการุณสุนทร

.....
ไฉนวังสัสนอน

เด็กอ่อนอันเยาว์เล่าเรียน

ก ข ก กา ว่าเวียน

หนูน้อยค่อยเพียร

อ่านเขียนผลสมกมเกย

(ชีวิตและงานของสุนทรภู่ : 519 - 526)

ส่วนเรื่องสวัสดิรักษา สุนทรภู่แต่งเมื่อปลายสมัยรัชกาลที่ 2 เพื่อถวายเจ้าฟ้าอาภรณ์ พระโอรสใน รัชกาลที่ 2 ผู้เป็นศิษย์ ให้ทรงเอาพระทัยใส่ จดจำ และนำไปปฏิบัติเสมอ จะได้มีแต่ความดีงามและความเจริญรุ่งเรือง ดังความว่า

ถวายพระหน่อปิตริอิศรา

สุนทรทำคำสวัสดิรักษา

เป็นของคู่ผู้มีอิสริยยศ

ตามพระบาลีเฉลิมให้เพิ่มพูน

สืบอายุสุริยวงศ์พงศ์ประยูร

จะปรากฏเกิดลาภไม่สาบสูญ

ให้เพิ่มพูนบุญญะเดโชชัย

(ชีวิตและงานของสุนทรภู่ : 347)

ส่วนสุภาษิตสอนหญิงที่เชื่อว่าเป็นผลงานของสุนทรภู่ นั้น สันนิษฐานว่าน่าจะแต่งตอนที่ท่านลาสิกขาแล้ว ดังความว่า

ฉันชื่อภู่ผู้ประดิษฐ์คิดสอน

ขอประคองคุณใส่ไว้เหนือผม

ให้ประเสริฐเลิศล้ำด้วยคำคม

โดยอารมณ์ดำริรักชกภิปรายฯ

(ชีวิตและงานของสุนทรภู่ : 621)

จะเห็นได้ว่าสุนทรภู่ เป็นทั้งพระอาจารย์และเป็นผู้แต่งแบบเรียนเพื่อถวายการสอนเจ้าฟ้าชายกลาง เจ้าฟ้าชายปิ่นและเจ้าฟ้าอาภรณ์ให้มีความรู้ในเรื่องหนังสือ การปฏิบัติตนให้มีจริยวัตรงดงาม ทศพิธราชธรรม รู้หลักการปกครองสมกับการเป็นกษัตริย์ต่อไป

2.3.1 กลุ่มตัวละคร ได้แก่ ทิศาปาโมกข์เจ้าเมืองการะเวก เป็นผู้สอนที่มีความรู้ในเรื่องการใช้อาวุธต่อสู้ และกลศึกต่าง ๆ เจ้าเมืองการะเวกได้ให้ทิศาปาโมกข์มาสอนวิชาการใช้อาวุธและกลศึกต่าง ๆ เช่น การรบบนหลังช้าง การใช้กระบี่กระบอง ดาบ หอก ทวน ดาบสองมือในการรบ เป็นต้น ให้แก่สุตสาครและนางเสาวคนธ์ ดังความว่า

แล้วกรงกษัตริย์ตรัสเลือกลูกน้อยน้อย	ได้หาร้อยร่วมวันพระชันษา
ล้วนไว้จุกลูกผู้ตีมีปัญญา	ให้ตามเล่นเป็นข้าสุตสาคร
ทั้งม้ารถขสารการกษัตริย์	สารพัดการศึกษาให้ฝึกสอน
หวังจะให้ใจปลื้มลิ้มบิตร	ด้วยภูธรรักสุดเหมือนบุตรา ฯ
พระหน่อน้อยพลอยเพลินเจริญจิต	กับน้องหญิงมิ่งมิตรขนิษฐา
จะไปไหนไปด้วยกันจ่านรรจา	เสียงจะจำจ้อแจ้ไม่แฉงอน
นอกกษัตริย์หัดอะไรก็หัดบ้าง	เป็นคู่สร้างเรียนรู้ด้วยครูสอน
กระบวนศึกฝึกฝนชนกฤษร	ต่างราญรอนเรียนครูให้รู้ครบ
รำกระบี่ตีกระบองดาบสองข้าง	ทั้งจักรว้างโลเชนได้เจนจบ
ถึงกลางที่พี่น้องเล่นลงรบ	ตีกระทบแทงฟันประจัญทัพ
ข้างพวกห้องน้องสาวพุ่มหลาวแหลน	ทั้งโล่แพนทวนหอกดุกดอกลกลับ
.....	
ด้วยทิศาปาโมกข์เมืองการะเวก	เป็นองค์เอกอาจู้หลบสู้ฝน
สำหรับฝึกศึกษาให้จัดพล	รู้ผ่อนปรนปราบยุคทุกทุกองค์
	(พระอภัยมณี : 401 – 402)

ส่วนการศึกษาของหัสไชยไม่ได้มีข้อความกล่าวไว้ แต่ก็เชื่อได้ว่าหัสไชยก็ได้รับการศึกษาตามแบบฉบับของลูกกษัตริย์ด้วยเช่นเดียวกัน ดังนั้นจึงสรุปได้ว่าหัสไชยเป็นลูกศิษย์อีกคนหนึ่งของทิศาปาโมกข์เมืองการะเวก

จะเห็นได้ว่าการศึกษาในราชสำนักมี 2 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มบุคคลจริงกับกลุ่มตัวละคร กลุ่มบุคคลจริง คือ สุนทรภู่ ซึ่งเป็นทั้งพระอาจารย์และเป็นผู้แต่งแบบเรียนเพื่อถวายเป็นของขวัญแก่เจ้าฟ้าชายกลาง เจ้าฟ้าชายปิ่นและเจ้าฟ้าอาภรณ์ให้มีความรู้ในเรื่องหนังสือ การปฏิบัติตนให้มีจริยวัตรงดงาม มีทศพิธราชธรรม รู้หลักการปกครอง การทหารสมกับการเป็นกษัตริย์ต่อไป ส่วนกลุ่มตัวละคร คือ ทิศาปาโมกข์แห่งเมืองการะเวกนั้น เกิดขึ้นเพราะพระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งและมอบหมายให้สอนวิชา

แก่พระราชโอรสและพระราชธิดาของพระองค์ และผู้สอนได้สอนวิชาการต่อสู้ และกลศึกต่างๆ ให้ เพื่อที่จะให้ผู้เรียนได้นำไปใช้ในการต่อสู้เพื่อป้องกันประเทศชาติ

2.4 การศึกษาจากข้าราชการในวัง เป็นการศึกษาเรื่องการฝึกหัดราชการ ปรากฏผู้สอน และผู้เรียน ดังนี้

2.4.1 พระจมีนศรีเสาวรักษ์ราช เป็นขุนนางรับใช้ใกล้ชิดพระพันวสา เป็นผู้ฝึกหัด ราชการให้แก่ ขุนแผน ขุนช้าง และพลายงาม

ในเรื่องขุนช้างขุนแผน ขุนแผนและขุนช้างได้มาฝึกวิชาการกับพระจมีนศรีเสาวรักษ์ราชเพื่อ เป็นมหาดเล็กตามพระประสงค์ของพระพันวสา ดังความว่า

อ้ายพลายแก้วที่ตั้งเป็นขุนแผน	ครั้งตีแดนเมืองลาวลงมาได้
ยังหนุ่มแน่นกล้าหาญชาญชัย	ถ้าใช้สอยนานไปจะได้การ
แต่เดี๋ยวนี้ให้เกณฑ์ตระเวนไพร	ไม่เคยเอามาใช้ในราชฐาน
ถ้าปล่อยปละละเลยเสียช้านาน	การงานเวียงชัยไหนจะรู้
ญาติวงศ์พงศามันไม่มี	จมีนศรีลั่นทัดฝึกหัดอยู่
กุฝากอ้ายแผนด้วยช่วยเป็นครู	เอามาใช้ในหมู่มหาดเล็ก
ยังอ้ายขุนช้างชาวสุพรรณ	พอมันก็มาให้ไว้แต่เด็ก
หัวหูเลี่ยนลั่นเหมือนกระบาลเจ็ก	เมื่อแต่เล็กได้รับกับพอมัน
ขอฝากเจ้าช่วยด้วยอีกคน	ลองฝึกฝนดูไปเป็นไรนั้น
ให้ไปทั้งกาญจนบุรีที่สุพรรณ	เอาอ้ายสองคนนั้นมาไวไว
	(ขุนช้างขุนแผน : 316)

พลายงามก็เป็นอีกผู้หนึ่งที่ได้เรียนวิชาจากพระจมีนศรีเสาวรักษ์ราช เพราะพ่อได้พาไปฝาก ตัวเรียนตั้งแต่ยังเด็ก ที่บ้านพระจมีนศรีฯ ดังความว่า

ขุนแผนพาลูกไปนั่งไหว้เธอ	ถามว่าเขอนั้นใครที่ไหนมา
ขุนแผนบอกออกว่าลูกเจ้าวันทอง	
.....	จะพามามอบไว้ให้เจ้าคุณ
ด้วยไม่มีที่เห็นแต่เป็นโทษ	พระนายโปรดช่วยเหลือทั้งเกื้อหนุน
เป็นที่พึงจึงมาจงการุญ	เอาแต่บุญเกิดพ่อเจ้าเมื่อคราวจน

อันวิชาอย่าสอนลูกอ่อนแล้ว
ถ้ากระไรได้ช่องเห็นชอบกล
พระหมื่นศรีดีใจปราศรัยทัก
เป็นข้าเฝ้าเจ้าชีวิตอย่าคิดคร้าม
ไว้ธุระจะถวายช่วยป่ายเปียง
ที่กินอยู่ผู้คนของเรามี

เห็นคล่องแคล่วการศึกษาฝึกฝน
ช่วยผ่อนปรนโปรดถวายเจ้าพละงาม
ดูแหลมหลักลูกทหารชาณุสนาม
มีสงครามเมื่อไรคงได้ดี
ให้ชุบเลี้ยงลูกรักเป็นศักดิ์ศรี
อยู่เรือนนี้นั่งนอนไม่ร้อนรน
(ขุนช้างขุนแผน : 536 - 537)

พระหมื่นศรีเสาวรักษ์ราชให้พละงามศึกษาความรู้ต่างๆ ตามแบบของข้าราชการและพาเข้าวังอยู่เสมอ ทำให้พละงามรู้ขนบธรรมเนียมการเข้าเฝ้าเป็นอย่างดี ดังความว่า

ครานั้นหมื่นศรีเสาวรักษ์ราช
จะเป็นข้าจอมมรินทรปิ่นนคร
พระกำหนดกฎหมายมีหลายเล่ม
กรมศักดิ์หลักชัยพระอัยการ
แล้วให้รู้สุภาษิตบัณฑิตพระร่วง
ราชาศัพท์รับสั่งให้บังควร
ที่ไม่รู้อะไรผู้ใหญ่เด็ก
เสียตระกูลสูญดับอัประมาณ

เรียกพละงามทราชมสวาทมาสั่งสอน
อย่านั่งนอนเปล่าเปล่าไม่เข้าการ
เก็บไว้เต็มตู้ใหญ่ไขออกอ่าน
มนเทียรบาลพระบัญญัติดัดสำนวน
ตามกระทรวงผิดชอบคิดสอบสวน
รู้จงถ้วนถี่ไว้จึงได้การ
มหาดเล็กสามต่อพ่อลูกหลาน
เพราะเกียจคร้านคร่ำครวเหมือนพราหมณ์
(ขุนช้างขุนแผน : 537 - 538)

เมื่อพละงามเรียนรู้วิชาการและหลักการรับราชการดีแล้ว พระหมื่นศรีเสาวรักษ์ราชได้พาไปถวายตัวเป็นทหารของพระพันวษา เป็นการส่งเสริมให้ผู้เรียนได้ใช้วิชาความรู้ให้เกิดประโยชน์ต่อตนเองและบ้านเมือง ดังความว่า

ลูกขุนแผนแสนสะท้านหลานขุนไกร
วิชากล้าแกล้วแคล่วคล่อง
ท่านผู้ใหญ่ได้ฟังก็เปรมปรีดี
หน่วยกำหนดหาญเทียมอยู่เจียวเจ้า
เป็นลูกหลานทหารถึงสองคน

ชื่อพละงามว่องไวใจคอดี
ล่องหนหายตัวได้ถ้วนถี่
เจ้าพระยาจักรีว่าชอบกล
ลาดเลาก็เห็นจะเป็นผล
ฤทธิ์เดชเวทมนตร์คงได้การ

ดูมคายคล้ายกับขุนแผนพ่อ

ทั้งน้ำใจในคอก็อาจหาญ

กระหม่อมฉันออกไปใต้ถ้ำ

ได้นายพลายงามจะอาสา

เป็นบุตรขุนแผนแสนศักดา

ได้รำเรียนวิชามาเชี่ยวชาญ

กระหม่อมฉันสงสัยได้ทดลอง

ก็แคล้วคล่องสามารถอาจหาญ

เป็นคนดีมีวิชาอาการ

แล้วเหล่าปราณก็เคยสงครามมา

พระองค์ทรงฟังพระหมื่นศรี

เปรมปรีดีดำรงสวัสดิ์ให้หา

ตัวมันอยู่ในนออย่าได้ช้า

เรียกให้กูดูหน้าให้เต็มใจ

(ขุนช้างขุนแผน : 601 - 604)

กล่าวได้ว่าพระจมีนศรีเสาวรักษ์เป็นขุนนางผู้ใหญ่ที่รับใช้ใกล้ชิดพระพันวษา เป็นข้าราชการในวังที่เป็นผู้สอนและฝึกคนเพื่อเข้ารับราชการเป็นมหาดเล็กและเป็นทหาร โดยมีการรับผู้เรียนไปอยู่ที่บ้านฝึกฝนความรู้ต่างๆ ที่ข้าราชการพึงมี จนถึงขั้นที่พร้อมจะเข้าไปปฏิบัติราชการได้ ผู้ที่เป็นศิษย์ของพระจมีนศรี ได้แก่ ขุนแผน ขุนช้าง และพลายงาม นอกจากจะเป็นผู้สอนแล้ว พระจมีนศรีเสาวรักษ์ราชยังเป็นครูผู้ส่งเสริมความก้าวหน้าในหน้าที่การงานให้แก่ศิษย์อีกด้วย

2.4.2 จำโขน จำโขน หมายถึง หัวหน้าฝ่ายในที่คอยสอนนางกำนัลให้รู้หลักการปฏิบัติหน้าที่รับใช้เจ้านาย และกำกับให้ปฏิบัติหน้าที่อย่างดีที่สุด ดังปรากฏในเรื่องพระอภัยมณี ตอนที่จำโขนสอนนางกำนัลจัดเตรียมที่นอนให้พราหมณ์ศรีสุวรรณ ดังความว่า

ฝ่ายชาวที่ทอดยี่ภู่บรรจถรณ์

ให้พราหมณ์นอนผาสุกที่มุขขวาง

สุจนียี่ภู่ปูสำออง

เอาจากกกกันห้องตรงช่องแกล

ที่หมอยอยู่พรมให้สมหน้า

กับเครื่องยาเอามาวางไม่ห่างแห

พวกโขนจำมาอยู่คอยดูแล

กับเฝ้าแก่สำหรับกำกับกัน ฯ

(พระอภัยมณี : 110)

กล่าวได้ว่าจำโขน เป็นหัวหน้าฝ่ายในที่คอยดูแลและสอนนางกำนัลให้ปฏิบัติหน้าที่ในการจัดเตรียมที่นอนให้เจ้านายด้วย

จากการศึกษาพบว่าผู้สอนที่เป็นข้าราชการในวัง ได้แก่ พระจมีนศรีเสาวรักษ์ราช และจำโขน ซึ่งมีหน้าที่ฝึกหัดบุคคลที่จะรับราชการในวังโดยดูความเหมาะสม พระจมีนศรีเสาวรักษ์ราช

จะฝึกคนเพื่อเข้ารับราชการเป็นมหาดเล็กและเป็นทหาร เช่น ขุนแผน ขุนช้าง และพลายงาม ให้เรียนรู้เรื่องธรรมเนียมการเข้าเฝ้าฯ หลักการปฏิบัติราชการ และข้อกฎหมายต่างๆ เมื่อผู้สอนเห็นว่าผู้เรียนมีความรู้ความสามารถดีแล้วก็จะ ส่งเสริมให้เข้ารับราชการต่อไป และจำเริญ มีหน้าที่สอนนางกำนัลให้รู้หลักปฏิบัติหน้าที่รับใช้เจ้านายฝ่ายใน เช่น นางกำนัลจัดเตรียมที่นอนให้พราหมณ์ศรีสุวรรณ เป็นต้น

2.5 การศึกษาจากผู้มีวิชาตามสำนักต่างๆ มีดังนี้

2.5.1 พินทพราหมณ์รามราช แห่งสำนักจันตคาม มีความเชี่ยวชาญในการดนตรี เป็นผู้สอนวิชาดนตรีให้พระอภัยมณี โดยเน้นการเป่าปี่ และชี้ให้เห็นความสำคัญของดนตรีว่านอกจากจะเป็นเครื่องบันเทิงใจแล้ว ยังใช้ในการทำสงครามได้อีกด้วย ขอเพียงให้ผู้วิชาเข้าใจกลต่างๆ ของโลก ดังความว่า

ฝ่ายเซษฐามาถึงที่ท้ายบ้าน	ก็เข้าหาอาจารย์ที่ดัดลี
เอาธำมรงค์ทรงนิ้วดัชนี	ให้พราหมณ์ตีค่าแสนตำลึงทอง
ฝ่ายครูเฒ่าพินทพราหมณ์รามราช	แสนสวาทรักใคร่มิได้หมอง
ให้ข้าไทใช้สอยคอยประคอง	เข้าในห้องหัดเพลงบรรเลงพิณ
แล้วพาไปยออดเขาให้เป่าปี่	ที่อย่างดีสิ่งใดก็ได้สิ้น
แต่เสียข้างกลางไพรถ้าได้ยิน	ก็ลืมน้ำหน้าภูเข้ามามี
ประมาณเสร็จเจ็ดเดือนโดยวิธีการ	พระกุมารได้สมอารมณ์หวัง
สิ้นความรู้ครูประสิทธิ์ไม่ปิดบัง	จึงสอนสั่งอุปเท่ห์เป็นเล่ห์กล
ถ้าแม้ว่าข้าศึกมันโจมตี	จะรบรับสารพัดให้ขัดสน
เอาปี่เป่าเล่าโลมน้ำใจคน	ด้วยเล่ห์กลโลกาห้าประการ
คือรูปสกลินเสียงเคียงสัมพันธ์	เกิดกำหนดลุ่มหลงในสงสาร
ให้ใจอ่อนนอนหลับดังวายปราณ	จึงคิดอ่านเอาชัยเหมือนใจจง
แล้วให้ปี่ที่เพราะเสนาะเสียง	ยินสำเนียงถึงไหนก็ไหลหลง
อวยพรพลงทางหยิบธำมรงค์	คืนให้องค์กุมารแล้วว่าพลัน

(พระอภัยมณี : 6 - 7)

2.5.2 พราหมณ์พรหมโบราณ แห่งสำนักจันตคาม มีความเชี่ยวชาญในการใช้กระบี่กระบอง เป็นผู้สอนวิชากระบี่กระบอง เพลงอาวุธ และกลอาวุธให้ศรีสุวรรณ ดังความว่า

อยู่เคหาตาพราหมณ์ไม่ลามลวน	ครั้นคำชวนหน่อไทเข้าไสยา
ถึงยามดึกฝึกสอนในการยุทธ์	เพลงอาวุธดาบตั้งให้ตั้งท่า
กระบองกระบี่ดีถ้วนทุกวิชา	ค่อยศึกษาตั้งใจจะให้ดี
.....	
ฝ่ายว่านฤบดีศรีสุวรรณ	ก็เข้มข้นกลศึกที่ฝึกฝน
ทั้งโลเชนเจนจัดหัดประจัญ	ในการกลอาวุธสุดทำนอง
จนหมดสิ้นความรู้ท่านครูเฒ่า	จึงเรียกเจ้าเข้ามานั่งสองต่อสอง
เลือกล้วนเหล็กมะลูลีตีกระบอง	ให้เป็นของคู่หนักถึกษัตรา
	(พระอภัยมณี : 5 - 7)

2.5.3 พระครูศรีแก้วฟ้า แห่งถ้ำวังแดงเป็นผู้สอนคาถาอาคมและการสู้รบให้แสนตรีเพชรกล้า

ในเรื่องขุนช้างขุนแผน แสนตรีเพชรกล้าเป็นทหารเมืองเชียงใหม่ ได้เรียนความรู้ต่างๆ จากพระครูศรีแก้วฟ้าที่อาศัยอยู่ในถ้ำบนภูเขา ดังปรากฏในตอนที่ยลางามกับแสนตรีเพชรกล้าได้ตอบกัน แสนตรีเพชรกล้าพูดว่า

เราเป็นเชื้อเจ้าท้าวคำแมน	มียศเป็นแสนตรีเพชรกล้า
เป็นเชื้อชาติทหารชาญศักดิ์ดา	ในลานนาใครใครไม่ต่อแรง
พระครูผู้บอกวิทยา	ชื่อว่าศรีแก้วฟ้ากล้าแข็ง
สถิตยังเขาคำถ้ำวังแดง	ทุกหนแห่งเลื่องลือนับถือจริง
	(ขุนช้างขุนแผน : 701)

แสนตรีเพชรกล้ามีความรู้เรื่องเวทมนตร์คาถาที่ได้เรียนรู้มาจากพระครูศรีแก้วฟ้า ดังตอนที่พลายงามรบกับแสนตรีเพชรกล้า ดังความว่า

จะรบนันพันฟาดด้วยศัสตรา	เห็นทางท่าเอาชัยปได้แน่
ต้องใช้มนต์ทางโนให้มันแพ้	ก็ชักม้าราแदैออกยืนไกล
หลับตาภาวนาร่ายพระเวท	อันวิเศษเชี่ยวชาญอาจารย์ให้
เรียนมหาอาโปเป่าออกไป	เป็นน้ำไหลพลุ่งพลั่งดังทอธาร
	(ขุนช้างขุนแผน : 703-704)

จากการศึกษาเรื่องผู้สอนและผู้เรียนจะเห็นได้ว่าผู้สอนได้แก่ ผู้ใหญ่ในครอบครัว นักบวช ครู ในราชสำนัก ข้าราชการในวัง และผู้มีวิชาตามสำนักต่างๆ ส่วนผู้เรียนได้แก่ ลูกหลาน ลูกเจ้านาย และลูกศิษย์ตามสำนักต่างๆ

ผู้สอนที่เป็นผู้ใหญ่ในครอบครัวจะสอนความรู้พื้นฐานให้แก่ลูกหลาน เช่น การอ่านการเขียน เบื้องต้น การอบรมกิริยามารยาท การต่อสู้ และคาถาอาคม เป็นต้น เมื่อโตขึ้นก็ได้ส่งเสริมให้ลูกหลานออกไปศึกษาวิชาการต่างๆ ตามความสนใจ เช่น ถ้าเป็นลูกผู้ชายจะให้บวชเรียน หรือไปฝึกหัดราชการ เป็นต้น ถ้าเป็นลูกสาวเมื่อจะแต่งงานแม่จะสอนหลักการครองเรือน เพื่อให้ลูกนำไปปฏิบัติตัวอย่างเหมาะสม

ผู้สอนที่เป็นนักบวชที่ปรากฏได้แก่ พระสงฆ์ ฤาษี และบาทหลวง พระสงฆ์เป็นผู้สอนเด็กชายที่มาบวชเรียน โดยจะสอนให้รู้ธรรมะ อบรมคุณธรรมจริยธรรม คาถาอาคม และไสยศาสตร์ ตามความรู้ของพระแต่ละรูป เมื่อผู้สอนเห็นว่าผู้เรียนเรียนได้ดีแล้วก็จะส่งเสริมให้ไปศึกษาความรู้จากผู้อื่นต่อไป พระฤาษีสอนวิชาทั้งทางโลกและทางธรรมแก่ศิษย์ทั้งหญิงและชาย ส่วนบาทหลวงส่วนมากจะเห็นว่าสอนเรื่องการต่อสู้ การจัดทัพและกลอุบายต่างๆ

ผู้สอนที่เป็นครูในราชสำนักเป็นครูที่พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งให้สอนพระราชโอรสให้รู้เรื่องการต่อสู้ การจัดทัพ การควบคุมพล กลศึก และความรู้อื่นๆ ตามโบราณราชประเพณีของกษัตริย์

ผู้สอนที่เป็นข้าราชการในวัง เป็นการฝึกหัดราชการ ให้รู้เรื่องธรรมเนียมการเข้าเฝ้าฯ หลักการปฏิบัติราชการ และข้อกฎหมายต่างๆ เมื่อผู้สอนเห็นว่าผู้เรียนมีความรู้ความสามารถดีแล้วก็จะส่งเสริมให้เข้ารับราชการต่อไป

ผู้สอนที่เป็นผู้มีวิชาตามสำนักต่างๆ ที่อยู่ในป่า และต่างเมือง ผู้เรียนจะเป็นผู้แสวงหาความรู้ และฝากตัวเป็นศิษย์ของผู้มีความรู้ในสาขาที่ตนต้องการเรียน มีการจ่ายค่าเล่าเรียน และผู้เรียนบางคนก็จะคอยปรนนิบัติรับใช้ผู้สอนเป็นการตอบแทน

3. สถานศึกษา

การศึกษาแผนโบราณใช้สถานที่เรียนในวัด ได้แก่ หอฉัน หอสวดมนต์ ศาลาการเปรียญ วิหาร ห้องเรียนใหญ่ คือ หอฉันและหอสวดมนต์ เมื่อพระเสร็จจากการปฏิบัติภารกิจทางศาสนาตามกิจวัตรแล้ว ศิษย์ก็จะมาประชุมกันต่อหนังสือจากอาจารย์ ไม่มีการแบ่งชั้นแบ่งอายุ แล้วแต่ใครจะเรียนได้เร็วเท่าใด อาจารย์ก็ต่อหนังสือให้จนหมดความรู้ นักเรียนที่ต้องการรู้เชี่ยวชาญในวิชาหนึ่งวิชาใด ก็ไปเล่าเรียนต่อจากสำนักอาจารย์ที่มีความเป็นเลิศในวิชานั้นๆ นอกจากมีการประชุมเรียนตามสถานที่ดังกล่าวแล้ว พระผู้เป็นอาจารย์ยังได้สอนในกฎของตนโดยเฉพาะ พระสงฆ์องค์หนึ่งๆ อาจมีศิษย์ที่เป็นของตนเองโดยเฉพาะประมาณ 1 – 12 คน แล้วแต่ชื่อเสียงและเกียรติคุณของอาจารย์

ส่วนบ้านนั้นเป็นสถานศึกษาที่จัดขึ้นแตกต่างกันไปตามฐานะ อาชีพ และตระกูลของผู้เรียน ส่วนมากผู้หญิงจะได้รับการศึกษาในบ้าน โดยมีแม่และญาติผู้ใหญ่เป็นผู้สอนเกี่ยวกับการจัดการบ้านเรือนอาหารการกิน การเย็บปักถักร้อย และอบรมกิริยามารยาท เมื่อจะแต่งงานแม่ก็จะสอนเรื่องการครองเรือน

จากการศึกษาเกี่ยวกับสถานศึกษาที่ปรากฏในวรรณคดีช่วงรัชกาลที่ 1 – 3 พบว่ามีการศึกษาที่บ้าน วัด และวัง ดังนี้

3.1 บ้าน การศึกษาของเด็กเริ่มขึ้นที่บ้าน โดยผู้ใหญ่ในครอบครัวจะสั่งสอนพื้นฐานการดำเนินชีวิตในสังคมให้เด็ก ตั้งแต่เกิดมาจนกระทั่งเติบโตพอสมควร ผู้ใหญ่จะส่งเสริมให้เด็กได้เรียนรู้วิชาการต่างๆ เพื่อใช้ในการดำรงชีวิตและประกอบอาชีพ การจัดการศึกษาที่บ้านปรากฏดังนี้

3.1.1 บ้านนางทองประศรี อยู่ที่เขาสวนไถ่ เมืองกาญจนบุรี นางทองประศรีสอนลูกและหลานที่บ้าน ผู้ที่ได้รับการศึกษาจากบ้านนี้ ได้แก่ พลายแก้ว พลายงาม และพลายชุมพลเมื่อขุนไกรจะไปราชการได้สั่งเสียให้นางทองประศรีเลี้ยงดูพลายแก้วและให้สอนวิชาต่างๆ ให้ลูก ดังความว่า

จึงเหลียวหน้ามาสั่งทองประศรี
ยังเด็กอ่อนนอนนิ่งระวังระไว
ถ้าหากว่าผิดพลั้งจะสั่งสอน
อุทิศสาส์นวิชาบรรดามี

ลูกของเราเท่านั้นเอาใจใส่
เจ้าเลี้ยงพลายแก้วไว้ให้จงดี
อย่าสละตัดดรอนให้นายหนี่
ให้ลูกนี้สืบวงศ์พงศ์พลายไป
(ขุนช้างขุนแผน : 18)

หลังจากนั้นพลายแก้วก็ได้เรียนรู้วิชาต่างๆ จากแม่จนกระทั่งอายุได้สิบห้าปี จึงขอให้แม่พาไปบวชเรียนกับสมภารบุญ วัดส้มใหญ่ เมื่อพลายงามมาอยู่กับยาที่กาญจนบุรี ขุนแผนได้ฝากลูกให้เรียนหนังสือกับย่า ดังความว่า

ครานั้นขุนแผนแสนสุภาพ
ลูกเห็นแต่แม่คุณค่อยอุ้มใจ
อันตำรับตำราสารพัด
ถ้าลืมหลงตรงไหนไซ้บอกดู
แล้วลูบหลังสั่งความเจ้าพลายน้อย
รู้สิ่งไรก็ไม่สู้วิชา

ก้มกราบมารดาน้ำตาไหล
ช่วยสอนให้พลายงามเรียนความรู้
ลูกเก็บจิตแรงไว้ที่ไฉนดู
ทั้งของครูของพ่อต่อกันมา
เจ้าจงค่อยรำเรียนเขียนคาถา
ไปเบื้องหน้าเติบโตใหญ่จะให้คุณ
(ขุนช้างขุนแผน : 530)

นางทองประศรีสอนวิชาต่างๆ จากตำราของขุนแผนให้พลายงาม และพยายามที่จะให้หลาน
ได้เข้ารับราชการ ดังความว่า

ถ้า मैंเจ้าเล้าเรียนความรู้ได้	จะพาไปพึ่งพระหมื่นศรี
ถวายตัวพระองค์ทรงธรณี	จะได้มีเกียรติยศปรากฏไป
	(ขุนช้างขุนแผน : 532)

วิชาความรู้ที่พลายงามได้เรียนจากนางทองประศรี มีกล่าวไว้ดังนี้

อันเรื่องราวกล่าวความพลายงามน้อย	ค่อยเรียบร้อยเรียนรู้ครูทองประศรี
ทั้งหอมไทยได้สิ้นกียินดี	เรียนคัมภีร์พุทธเทพพระเวทมนตร์
ปัดมั่งตังตัวนะปัดตลอด	แล้วถอนถอดถูกต้องเป็นล่องหน
หัวใจกริทธิทธิเจเสนห์กล	แล้วเล้ามนต์เสกขม้นกินน้ำมัน
	(ขุนช้างขุนแผน : 532)

เมื่อพลายงามได้เรียนรู้วิชาต่างๆ ก็พยายามฝึกและเข้าห้องลองวิชาด้วยตนเอง ดังนี้

เข้าห้องลองวิชาประสาเด็ก	แทงเหล็กจนแหลมลู่อยู่ยัน
มหาทะมึนยืนยงคงกระพัน	ทั้งเลขยันต์ลากเหมือนไม้เคลื่อนคลาย
แล้วทำตัวหัวใจติปิโส	สะเดาะไซ้ตรวนได้ดั่งใจหมาย
สะกดมนต์จิ้งจกกำบังกาย	เมฆฉายสุริย์จันทร์ขยับันดี
ทั้งเรียนธรรมกรรมฐานนิพพานสูตร	ร้องเรียกภูตพรายปราบกำหราบผี
ผูกพยนต์หุ่นหญ้าเข้ารวี	ทองประศรีสอนหลานชำนาญดี
	(ขุนช้างขุนแผน : 532)

ส่วนพลายชุมพลได้รับการศึกษาเบื้องต้นจากยาที่บ้านในเมืองกาญจนบุรี ก่อนที่จะเดินทางไปหาตายายที่เมืองสุโขทัย ดังความว่า

เจ้าพลายว่ายาสอนพอถึงเกย	เพียงละเลยเสียก็เพี้ยนออกเบือนไป
ท่านยายว่าตาช่วยไปฝากวัด	จะได้หัดอ่านเขียนเรียนไปใหม่
แล้วสอบถามหลานรักเฝ้าซักไซ้	เจ้าอยู่วัดยังจะได้หรือพ่อคุณ
เจ้าพลายว่ากระนั้นขยันยิ่ง	เป็นความจริงฉันคิดอยู่ครุ่นครุ่น

ฉันจะใคร่ไปบวชเอาสวนบุญ

มาเทศนาให้เจ้าคุณฟังทุกวัน

(ขุนช้างขุนแผน : 952)

จะเห็นได้ว่าการศึกษาของขุนแผนและลูกๆ เริ่มต้นขึ้นที่บ้าน ซึ่งมีนางทองประศรีเป็นผู้สอนวิชา และได้ส่งเสริมโอกาสทางการศึกษาให้ลูกและหลานอย่างเต็มที่ จนได้เป็นขุนศึกของพระพันวษาทั้งสามคน

3.1.2 บ้านนางศรีประจัน อยู่ที่ท่าพี่เลี้ยง เมืองสุพรรณบุรี เป็นภรรยาของพันศรโยธา

นางพิมได้รับการศึกษาเบื้องต้นจากบ้านนางศรีประจันผู้เป็นมารดา ได้รับการอบรมสั่งสอนเกี่ยวกับการเป็นกุลสตรีตั้งแต่ยังเด็ก เช่น การเย็บปักถักร้อย และการแกะสลักผักผลไม้ เป็นต้น ดังความว่า

สอนเย็บเก็บปักหักทองขวาง

ที่รุ่นราวคราวนางไม่เปรียบได้

(ขุนช้างขุนแผน : 10)

จากการอบรมสั่งสอนของแม่ ทำให้นางพิมเป็นผู้ที่มีความเชี่ยวชาญด้านงานฝีมือ ทั้งการแกะสลักผักผลไม้ และการปักผ้า เมื่อครั้งเทศน์มหาชาติ นางพิมกับพวกคนรับใช้ได้แกะสลักหมากประจำภัตตาคารอย่างสวยงาม จนได้รับคำชมเชย ดังความว่า

บ้างเอามะละกอมาร่วมจัก

ช่วยกันแกะสลักเป็นนกหงา

แล้วย้อมสีแดงามอร่ามตา

ประดับประดาเป็นที่ศิริน

แกะเป็นราชสีห์สิงห์อัด

เหยียบหยดยืนอยู่ดูเจดอิน

แกะเป็นเทพพนมพรหมมินทร์

พระอินทร์ถือแก้วแล้วเหาะมา

แกะเป็นรูปนารายณ์ทรงสุบรรณ

ผาดผันแผ่นผยของล่องเวหา

ยกไปให้เขาโมทนา

ฝูงข้าก็รับไปทันที

ครั้นถึงศาลามาตั้งไว้

สับปฐะสุดใจไปดูมี

เออเขาทำหมดจดงดงามดี

ไม่เสียทีที่ลำบากพากเพียร

รูปสัตว์นัยด้อยดละเป็น

ดูเด่นเห็นสะอาดดังวาดเขียน

เขาช่างแกะสลักจักเจียน

ทั้งการเปรียญต่างชมชมไป

(ขุนช้างขุนแผน : 52)

เมื่อได้รับการฝึกฝนที่ดีและผู้เรียนเอาใจใส่หมั่นฝึกฝีมือทำงานบ้านงานเรือนให้ดีแล้วก็จะเกิด
ความเชี่ยวชาญ ดังจะเห็นได้ว่าฝีมือการปักม่านของนางพิมดีมาก เมื่อพลายแก้วเข้าหานางพิมได้เห็น
ม่านฝีมือของนาง ก็เกิดความประทับใจ ดังนี้

น่ารักปักไหมเอาทองถม	สวยสมฝีมือพินงามกระจ่าง
เป็นเรื่องศิลปะสุริยาเมื่อพานาง	ข้ามแนวน้ำกว้างก็พลัดกัน
รัตนนางอุ้มสิงหรัต	ทองเที่ยวแถวพนัสพนาสันต์
ถึงศาลาบาทยศธรรม์	อภิวันทวอนว่าพระอาจารย์
อาศัยแล้วให้ชุบสิงหรา	อำลาลุส่วงจากสถาน
กับพี่น้องสองราชกุมาร	มาอยู่บ้านตายายค่อยคลายใจ
ปักพระศิลปะเธอเที่ยวแสวงหา	จะพบนางรัตนาก็หาไม่
จนพลบค่ำย่ำแสงอินทีย	อาศัยสวนเจ้าท้าวฤดา
น้องเอ๋ยกระไรเลยฉลาดล้ำ	ไม่ชอกช้าฝีมือเจ้าเหลือหา

(ขุนช้างขุนแผน : 96)

เวลารว่างของผู้หญิงมักจะทำการฝีมืออยู่ที่บ้าน เห็นได้จากตอนที่นางพิมกับสายทองช่วยกัน
ปักสะดึงกรั้งไหมอยู่ในห้อง ความว่า

ครานั้นนางพิมกับสายทอง	อยู่ในห้องปักสะดึงกรั้งไหม
------------------------	----------------------------

(ขุนช้างขุนแผน : 107)

ฝีมือการปักม่านของนางวันทองเป็นศิลปะที่งดงามมาก แสดงคุณสมบัติการเป็นแม่บ้านแม่
เรือนที่ดี มีความสามารถในการทำงานฝีมือตกแต่งบ้านเรือน ดังตอนที่ขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างได้เห็น
ม่านสามชั้นของนางวันทอง ความว่า

ม่านนี้ฝีมือวันทองทำ	จำได้ไม่ผิดนัยน์ตาพี่
เส้นไหมแน่นเขียนแบบเนียนดี	สิ้นฝีมือแล้วแต่นางเดียว
เจ้าปักเป็นป่าพนาเวช	ขอบเขตเขาคุ่มชุ่มเขียว
รุกชาติดาษไพบรัดเรียว	พริ้วเพียวดอกดกระดะดวง
ปักเป็นมยุราลงรำร่อน	พ่ายพ่อนอยู่บนยอดภูเขาลง

แผ่หางกางปีกเป็นพุ่มพวง
 ปีกเป็นหิมพานต์ตระหง่านงาม
 วินันตหักศอกเป็นหลั่นมา
 อากาศคงคาชลาลินธุ์
 ไกรลาสสะอาดเอี่ยมอรชร
 ลงเล่นน้ำดำด้นโนนดาต
 หมู่มังกรล่อแก้วแพรวพรายตา
 ห้าพันพันม่านผลาญลับ
 เจ้าปีกเป็นพระลอติลกโลก
 แสนคะนึ่งถึงองค์อนงค์นุช
 แสนคะนึ่งถึงองค์พระเจ้าแม่
 ละลักษณวดีไว้โดยปรางค์
 ปู่เจ้าทำวไซให้ไก่แก้ว
 ถึงสวนพระยั้งแสนกำสรดทรง
 สูสวนพิศวาสประพาสโสม
 ที่เลี้ยงเคียงข้างคอยประคอง

.....
 ถึงมานั้นสามดูงามพริ้ม
 ยืนพิศม่านน้องต้องติดใจ
 จรดลัดด้นด้นอรุณเวศ
 สังหารผลาญหมู่สุกณี
 ปีกเป็นลงเล่นในคงคา
 ลอยเล่นเกศาในวาริน
 ปีกเป็นเฒ่าทศประสาทใจกล้า
 ถวายท้าวเมืองอื่นให้ขึ้นครอง

ษะนีหนองเหนียวไม้ชะม้อยตา
 อร่ามรูปพระสุเมรุภูผา
 การวิกอิสินธยุคลธร
 มุจลินทร์ห้าแถวแนวสลอน
 ฝูงกินนรคนธรรพวิทยา
 ไสสะอาดเยือกเย็นเห็นขอบผา
 ทัศนารำลึกถึงวันทอง
 ระย้ายับย่างเข้าไปชั้นสอง
 ถึงกาหลงทรงโคกกำสรดสุด
 พระทรงเสี้ยงสายสมุทรมมาเป็นलग
 พระลอแลน้ำแดงดังแสงผาง
 คะนึ่งนางพระพี่น้องทั้งสององค์
 มาล่อแล้วพระลอไล่เตลิดหลง
 ปีกเป็นองค์พระเพื่อนพระแพงทอง
 พระลอโสมเสพสุขประสมสอง
 นางรื่นนางโรยรองบาทบงส์

.....
 ฝีมือพิมพ์เจ้าทำพิ้งจำได้
 ฉลาดนักปีกไว้เป็นควา
 ถึงกรุงจันตประเทศบุรีศรี
 เลือดอินทรีแดงสดลงดาตดิน
 กับโสมจันทร์สุดาอันเจิดจัน
 หอมกลิ่นผมตระหลบผะอบทอง
 มาลงพานางพราภไปจากห้อง
 กระทบเรื่องวันทองให้เคืองใจ
 (ขุนช้างขุนแผน : 379 - 380)

นอกจากจะสอนเรื่องงานบ้านงานเรือนแล้ว เมื่อนางพิมจะแต่งงาน นางศรีประจันได้สอน
 เรื่องการครองเรือนแก่ลูกสาว ดังนี้

เนื้อเย็นจะเป็นซึ่งแม่เรือน
 เข้านอกออกในให้ระวัง
 อย่าหึงหวงจ้วงจาบประจานเงิน
 แม่เลี้ยงมาหวังจะให้ได้ดี

ทำให้เหมือนแม่สอนมาแต่หลัง
 ลูกนั่งบนบอบแก่สามี
 อย่าก่อเก็นก่อนผัวไม่พอที่
 จงเป็นศรีสวัสดิ์สุขทุกเวลา
 (ขุนช้างขุนแผน : 137)

จะเห็นได้ว่านางพิมได้รับการศึกษาอบรมอย่างดีให้เป็นกุลสตรีที่มีความเพียบพร้อมทั้งด้าน
 คุณสมบัติการเป็นแม่บ้านแม่เรือนและการเป็นภรรยาที่ดี

3.1.3 บ้านนางลาวทอง อยู่ที่เมืองลำพูน ธิดาของแสนคำแมน นายบ้านจอมทอง กับ
 นางศรีเงินยวง

นางลาวทองได้แสดงฝีมือในการปักม่านถวายวัดเมืองลำพูน ซึ่งแสดงให้เห็นว่าได้รับการ
 สั่งสอนมาอย่างดีจากบ้านจอมทอง โดยอาจจะเรียนจากแม่หรือบรรดาพี่เลี้ยงก็ได้ ดังนี้

ครานั้นจึงโฉมเจ้าลาวทอง
 จะจากไปเข้าเย็นไม่เว้นวาท

อยู่ในห้องคิดตริตำวิวาง
 จะสืบสร้างฝีมือให้ลือดี

.....
 ฝีมือปักทำเราชำนาญ
 ถวายไว้ในวัดเมืองลำพูน
 สองพี่หาผ้าเนื้อดีมา
 ตัดมประสมแล้วย้อมผืน
 เข้าสะดิงกริ่งมูมเสมอไป

.....
 จะปักม่านไว้ให้เห็นประจักษ์ตา
 ให้เป็นเค้ามูลไปเบื้องหน้า
 จัดหาสิ่งของด้วยทันใด
 สดชื่นม่วงมันด้วยเนื้อใหม่
 นางก็นั่งตั้งใจด้วยปริดา

.....
 ปักเป็นเรื่องพระยามารา
 มาประจัญได้ด้นมหาโพธิ์
 พวงพลแปรร่างต่างต่างไป
 บ้างแบกตะบองตะแบงมาน
 กำซาบศรขรรค์พรณราย
 ตรัสลเสนาเกาทัณฑ์
 ชีคชสารกล้างางอน
 มิ่งม้าแมนม้าพลาก

.....
 ยกพลโยธากองทัพชัย
 กริ้วโกรธกระโทบข้างที่นั่งได้
 บ้างสวมใส่เสนาะเกราะพราย
 ชีสารสูงสุดพระเมรุหมาย
 จักรแก้วแพรวพรายคทาธร
 กันหย่นโล่เชนแลสลอน
 สิงหนราขฤทธิรอนระเหิดตาม
 ผจงยกย่ำอย่างกลางสนาม

ล้วนประดับประดาเครื่องสำอาง	บ้างซีโคโตนลามกระบวนทัพ
ปักเป็นธงหน้าคลาเคลื่อน	เมฆเกลื่อนอาทิตย์ก็มืดดับ
เทพทวาราศีก็หนีลับ	ระดับด้วยทองถมทุกแห่งไป
ที่ม่วงก็ม่วงเป็นมันแสง	ที่แดงก็แดงดังชาดใส่
ต้นไม้ไผ่พริ้งทั้งกิ่งใบ	ปักนกนกไล่ได้ตามกัน
สารพัดหัตถ์ยืนเหมือนอย่างเป็น	แลเขม้นจิกกินแล้วบินผัน
ปักเขาสุทัศน์สัตตภัณฑ์	วินันตการวิกยุคันธร
ถัดมาห้าแถวแนวสมุทร	คงคาใสสุดแลสลอน
เป็นระลอกกระชอกชลธาร	ฝูงกีนรวรพยายามอาบกิน
ปักเป็นบัวบานตระการตา	ภุมราบินว่อนกระพือผิน
ปักเป็นสัตว์จัตุบาทาษดิน	กีนรินร่อนร่าอยู่เรียงราย

(ขุนช้างขุนแผน : 225 – 226)

3.1.4 บ้านนางสร้อยทอง อยู่ที่เมืองล้านช้าง พระธิดาของพระเจ้าล้านช้าง กับนางเกสร มีฐานะดี ก่อนที่นางสร้อยทองจะเดินทางไปเป็นสนมของพระพันวษา นางเกสรผู้เป็นแม่ได้สอนเรื่องการครองเรือนแก่นางสร้อยทองที่บ้าน ดังความว่า

คำโบราณท่านว่ามาแต่ก่อน	สำหรับสอนสตรีที่มีผิว
ว่าวิสัยภรรยาประพาศิตัว	ดีชั่วเจตอย่างต่างต่างกัน
อย่างหนึ่งทุจริตคิดร้ายผิว	อีกอย่างมัวโลกโมโหสัน
อีกอย่างหนึ่งการงานคร้านทั้งนั้น	ทันว่าเมียอุบาทว์ชาติกาลี
อันหญิงดีที่เป็นภรรยา	กำหนดไว้ในตำราว่าเป็นสี่
หนึ่งเลี้ยงดูภักศดาด้วยปรานี	หนึ่งร่วมทุกข์สุขมีเสมอกัน
หนึ่งนั้นเคารพนบนอบผิว	หนึ่งยอมตัวให้ใช้ไม่เดียดฉันท์
จึงอยู่เย็นเป็นสุขทุกคืนวัน	ด้วยผัวนั้นวางใจที่ในตัว

(ขุนช้างขุนแผน : 777)

3.1.5 บ้านนางศรีมาลา อยู่ที่เมืองพิจิตร เป็นธิดาของพระพิจิตร กับนางบุษบา มีฐานะดี เมื่อครั้งพลายงามเข้าห้องนางศรีมาลา ปรากฏว่ามีม่านฝีมือประดับไว้ในห้องนางศรีมาลา แม้ไม่มีหลักฐานว่านางศรีมาลาได้ทำเองแต่ก็เข้าใจว่าคงเป็นฝีมือของนางศรีมาลา ดังความว่า

สะอาดสะอาดลานตานานิยม
 พื้นใหม่ใส่ทองเป็นลายปัก
 ปักกระเด่นเป็นไขใจอาวรณ์
 เอาไฟเผาเข้าลักพระน้องนาง
 ระเด่นแกลังแปลงเป็นจรรกา
 พระรับแรงจักรถถึงศิริ
 สองกษัตริย์เชยชมสมสู่กัน
 เข้ามาเมืองจะเปลื้องความสงสัย
 ผลกรรมจำจากจะพรากร้าง
 ออกทรงรถชมพรรณบุปผา
 ให้ลมเพชรหึงกลิ่นสนั่นไพร
 ครั้นไกลไปตกกลางกลางป่า
 คิดถึงพระองค์ผู้ทรงยศ
 ปักเป็นระเด่นเที่ยวตามหา
 พระวงศาแยกย้ายหลายตำบล
 ฉลาดนักปักงานนี้น้อยหรือ
 อันองค์บุษบาอย่าใจ

พลงชมม่านกลางข้างที่นอน
 นำรักรูปร่างบางชะอ้อน
 ทรนร้อนรักนุชบุษบา
 โอบอุ้มใส่ราชรถา
 ปักเป็นบุษบาเจ้าจาบัลย์
 เข้าสู่ถ้ำมณีภิรมย์ขวัญ
 พอรุ่งแสงสุริยนั้นก็จากนาง
 สิ่งพี่เลี้ยงไว้มิให้ห่าง
 เผลอญข้างนางนี้กนิยมไป
 ปักปะตาระกาหลาอันเป็นใหญ่
 พัดพาอรไทไปทั้งรถ
 บุษบาอึงแสนโคกกำสรด
 นางระทดระทวยแทบทำลายชนม์
 คั่นคว่าจบแหล่งทุกแห่งหน
 แปลงตนเป็นปัจจุเหรีจไฟ
 ช่างพืดคือเรื่องพิหามิดไม่
 พิเคราะห์ให้ไปเหมือนเจ้าศรีมาลา
 (ขุนช้างขุนแผน : 644)

เมื่อจะแต่งงาน นางบุษบาผู้เป็นแม่ได้สอนเรื่องการครองเรือน ดังนี้

แม่สอนเจ้ามาแต่น้อยกว่าร้อยพัน
 อย่าทำชั่วเพราะว่าตัวของตัวจน
 ใครจะด่าเจาะจังกี่ซึ่งเขา
 อันคนดีนาคอกจึงออกตัว
 จงอุตสาห์เสี้ยมคอยเจียมตน
 จงซื่อตรงต่อผัวรู้กลัวเกรง
 ปราณบิตอย่าให้ขาดน้ำใจเขา
 ข้าวของสารพันหมั่นเก็บไว้

สุดท้ายแต่เพียงอดนั้นเป็นต้น
 เขาเปรียบเทียบจงสู้ทนต้องเกรงกลัว
 จงอดเอาอย่าล้าออยคอยฟุ้งผัว
 ถ้าคนชั่วเขาคงเห็นเป็นไปเอง
 อย่าให้คนทั้งปวงล่วงชมเฆ
 อย่าครั้นเคืองด่าว่ากับข้าไท
 การเรือนการเหี้ยเอาใจใส่
 ระวังระไวดูแลอย่าแซเหือน
 (ขุนช้างขุนแผน : 663)

3.1.6 บ้านนางสร้อยฟ้า อยู่ที่เมืองเชียงใหม่ เป็นพระธิดาของพระเจ้าเชียงใหม่ กับนางอัปสร มีฐานะเป็นเจ้านายชั้นสูงที่บ้านนางสร้อยฟ้า เมื่อนางสร้อยฟ้าจะแต่งงาน นางได้รับการสั่งสอนเรื่องการครองเรือนจากแม่ ดังนี้

ธรรมดาสตรีที่มีผิว	ต้องเกรงยำจากลัวผิวข่มเหง
เพราะถ้าผิวตัวนั้นยังคุ้มเกรง	ถึงคนอื่นครั้นเกรงไม่เป็นไร
ถ้าผิวทั้งคนเดียวเปลี่ยวอนาถ	เหมือนสิ้นชาติสิ้นเชื้อสิ้นเนื้อไข
หญิงที่ผิวทั้งขว้างห่างเหินไป	จะเข้าไหนเขากระหยิ่มมักยืมเยาะ
ถึงจะหาถูกผิวแก้ตัวใหม่	ก็ยากนักจักได้ที่มันเหมาะ
ด้วยสิ้นพรหมจารีที่จำเพาะ	เหมือนได้กลวงดวงเงาบังเงา
ด้วยเหตุนี้มีผิวอย่าประมาท	ถ้าพลั้งพลาดเพียงชีวาจะอาสัญ
ต้องเอาใจสามีทุกวัน	ให้ผัวนั้นเมตตาอย่าจิตจาง
จงเคารพบนอบต่อสามี	กิริยาพาที่อย่าอาจขวาง
	(ขุนช้างขุนแผน : 642)

3.1.7 บ้านนางแก้วกิริยา อยู่ที่เมืองสุโขทัย เป็นธิดาของพระยาสุโขทัย กับนางเพ็ญจันทร์พ่อแม่ได้อบรมกิริยามารยาทให้แก่นางแก้วกิริยาเป็นอย่างดี สอนให้รู้จักปฏิบัติหน้าที่ ดังที่เจ้าเมืองสุโขทัยสอนนางแก้วกิริยาก่อนออกจากบ้านไปอยู่เรือนขุนช้าง ว่า

จงเสียมเจียมตัวเป็นข้าท่าน	การงานเอาใจใส่ให้ถ้วนถี่
สิ่งชั่วอย่าให้ตัวเป็นราศี	ข้าวของท่านมีช่วยปิดงำ
ตัวเป็นข้าอย่าให้ผ้านั้นเหม็นสาบ	จงสุภาพเจียมตนเป็นคนข้า
อย่าอนอสนายนายมุลจงเกรงยำ	ข้าวน้ำผักปลาหาให้นาย
เสียสันตึกว่าอย่าเสียศักดิ์	ที่ต่ำหน้ากว่านกออย่าพิกหมาย
สงวนศักดิ์รักษาศงขอดอาย	สามเดือนปลายแล้วพ่อจะกลับมา
	(ขุนช้างขุนแผน : 262 - 263)

3.1.8 บ้านนางวาลี พ่อแม่มีเชื้อสายพราหมณ์ การเรียนวิชาของนางวาลี ถึงแม้ว่าจะไม่มีข้อความระบุว่านางเรียนหนังสือที่บ้าน แต่จากการศึกษาวิธีการเรียนและความรู้ของนางวาลีทำให้เข้าใจได้ว่านางคงจะเรียนวิชาอยู่ที่บ้าน โดยอาจจะได้รับการถ่ายทอดความรู้จากผู้ใหญ่ในครอบครัว หรือศึกษาจากตำราของตระกูล ดังข้อความที่กล่าวถึงการศึกษาของนางวาลี ดังความว่า

อยู่ภายหลังยังมีสตรีหนึ่ง	อายุถึงสามสิบสี่ไม่มีผิว
ชื่อวาสีสีเนื้อนั้นคล้ำมัว	รูปก็ชั่วช่ายไม่อาลัยแล
ทั้งกายาหางามไม่พบเห็น	หน้านั้นเป็นรอยฝีมีแต่แผล
เป็นกำพร้ามาแต่หล่อนยังอ่อนแอ	ได้ฟังแต่ตายายอยู่ปลายนา
เป็นเชื้อพราหมณ์ความรู้ของผู้เฒ่า	แต่ก่อนเก่าเดิมบุราณนานหนักหนา
เป็นมรดกตกต่อดอกันมา	นางอุตสาหะเรียนเล่าจนเข้าใจ
รู้ฤกษ์พาฟ้าดินลำแดงเหตุ	ทั้งไตรเพทพิธิคัมภีร์ไสย
ครั้นเจนแจ้งแก้งเอาเข้าเผาไฟ	มิให้ใครพบปะพระคัมภีร์
ถึงหน้านาฟ้าฝนจะชุกแล้ง	ช่วยบอกแจ้งตายายให้ย้ายที่
	(พระอภัยมณี : 344)

3.1.9 ถ้านางผีเสื้อสมุทร เป็นถ้ำที่สะกดมนตร์คาถาไว้ ถ้านางผีเสื้อสมุทรจัดว่าเป็นบ้านของครอบครัวที่ประกอบด้วย พ่อ แม่ และลูก ได้ชีวิตรวมกันมา ที่ถ้ำแห่งนี้สินสมุทรได้เรียนวิชาเป่าปี่จากพ่อ ดังความว่า

องค์พระอภัยมณีศรีโสภ	ตกยากอยู่คูหามาช้านาน
กับด้วยนางอสุรีนิรมิต	เป็นคู่ชีวิตเขยชมสมสมาน
.....	
พระบิดวงศ์ทรงศักดิ์ก็รักใคร่	ด้วยเนื้อไขมิได้คิดริษยา
เฝ้าเลี้ยงลูกผูกเปลแล้วเห่ช้า	จนใหญ่กล้าอายุได้แปดปี
จึงให้นามตามอย่างช้างมนุษย์	ชื่อสินสมุทรกุมารชาญชัยศรี
อำมรงค์ทรงมาค่าบุรี	พระภูมิถอดผูกให้ลูกยา
เจียรระบาศาดองค์ก็ทรงเปลื้อง	ให้เป็นเครื่องนุ่งห่มโอรสา
สอนให้เจ้าเป่าปี่มีวิชา	เพลงศาสตราสารพัดหัดชำนาญ
	(พระอภัยมณี : 134)

และแม่ได้ถ่ายทอดเวทมนตร์ต่างๆ ของยักษ์ให้แก่ลูก ดังตอนที่สินสมุทรกล่าวถึงการเรียนของตน ความว่า

กุมารว่าการจะราญรบ
พระโยคีวิเศษให้เวทมนตร์
แม่ผีเสื้อเมื่ออยู่ในคูหา
สิ้นทั้งล้ากำปั่นไม่พรั่นใคร

ลูกรู้จบการศึกได้ฝึกฝน
ทั้งคงทนแทงฟันไม่บรลัย
ให้มนตร์ข้าที่มนุษย์ยุคไม่ไหว
ลูกจะไปลงทุนให้ยุบยับ
(พระอภัยมณี : 219)

3.1.10 บ้านพระจมีนศรีเสาวรักษ์ราช

ที่บ้านพระจมีนศรีเสาวรักษ์ราชเป็นที่ฝึกหัดราชการของผู้ที่จะถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ในเรื่อง
ขุนช้างขุนแผนมีผู้ไปเรียนกับพระจมีนศรีเสาวรักษ์ราช 3 คน คือ ขุนแผน ขุนช้าง และพลายงาม

เมื่อพลายแก้วได้รับการแต่งตั้งเป็นขุนแผน ได้เข้าไปเรียนในวัง เพราะพระพันวษาทรงเห็นว่า
จะเป็นประโยชน์ต่อบ้านเมืองต่อไป ส่วนขุนช้างนั้นพันศรโยธาได้พามาถวายตัวเป็นมหาดเล็กตั้งแต่
ยังเด็ก พระองค์จึงสั่งให้ทหารไปนำตัวขุนแผนและขุนช้างมาฝึกหัดราชการกับพระจมีนศรีเสาวรักษ์ราช
ทำให้เห็นว่าน่าจะได้เรียนวิชาที่บ้านของผู้สอน

ส่วนพลายงาม ขุนแผนได้พาไปฝากเรียนกับพระจมีนศรีเสาวรักษ์ราชเพื่อจะได้ถวายตัวเป็น
มหาดเล็ก ดังความว่า

ชวนลูกชายพลายงามตามกันมา

ไปเฝ้าหาพระมื่นศรีที่ริมคลอง

.....

.....

ขุนแผนพาลูกไปนั่งไหว้เธอ

ถามว่าเขอนั้นใครที่ไหนมา

.....

.....

ด้วยไม่มีที่เห็นแต่เป็นโทษ

พระนายโปรดช่วยเหลือทั้งเกื้อหนุน

เป็นที่พึงจึงมาจงการุญ

เอาแต่บุญเกิดพ่อเมื่อคราวจน

(ขุนช้างขุนแผน : 536)

พลายงามไปอยู่ที่บ้านพระจมีนศรีเสาวรักษ์ราชและได้ตามเข้าไปในวังบ่อยๆ จนรู้
ขนบธรรมเนียมการเข้าเฝ้าฯ เป็นอย่างดี ดังความว่า

ครานั้นพลายงามทราชมสวาท

แหลมจลาดเลขมาปัญญาขยัน

อยู่บ้านพระมื่นศรียินดีครัน

ทุกคืนวันตามหลังเข้าวังใน

เธอเข้าเฝ้าเจ้าก็นั่งบังไม้ดัด

คอยฟังตรัสตรึกตรำอักษรดลย

ค่อยรู้จักผิดชอบรอบคอบไป	ด้วยมิได้คบเพื่อนเที่ยวชวนแซ
ครั้นอยู่บ้านอ่านคำพระธรรมศาสตร์	ตำรับราชสงครามตามกระแส
ค่อยขึ้นชุมนุมตะกวดคู่พ่อแพ	นางสาวแลใส่ใจจะใคร่พบ
เขาไปมาหาสู่ไม่รู้เกี้ยว	แต่พอเหลียวเห็นผู้หญิงก็วังหลบ
อุตส่าห์เพียรเรียนจนรู้ครบ	รู้ขนบธรรมเนียมก็เจียมใจ

(ขุนช้างขุนแผน : 538)

จะเห็นได้ว่าพระเจ้านครเสาวรักษ์ราชเป็นขุนนางผู้ใหญ่ที่คอยฝึกคนที่เข้าเป็นมหาดเล็ก ผู้เรียนจะไปอาศัยอยู่ที่บ้านและปรนนิบัติผู้สอนเพื่อจะได้รับการถ่ายทอดวิชาต่างๆ และได้ฝึกหัดราชการจนถึงขั้นเข้าทำงานได้

จากการจัดการศึกษาในบ้าน จะเห็นได้ว่าพ่อแม่เป็นผู้สอนคนสำคัญที่จะปลูกฝังให้ลูกมีความรู้พื้นฐาน ไม่ว่าจะเป็นด้านวิชาการ หรือคุณสมบัติของลูก แสดงให้เห็นว่าความรักความเอาใจใส่ของพ่อแม่และการถ่ายทอดวิชาความรู้เป็นแนวทางสำคัญในการสร้างประชาชนที่มีคุณภาพของสังคม ส่วนการจัดการศึกษาที่บ้านของครุ นั้น พ่อแม่จะพาลูกไปฝากตัวเรียนกับครูที่คุ้นเคยกัน เช่น ขุนแผนพาหลายงามไปฝึกหัดราชการกับพระเจ้านครเสาวรักษ์ราช เป็นต้น

3.2 วัด

พระสงฆ์เป็นผู้จัดการจัดการศึกษาในวัด พ่อแม่จะนำลูกไปฝากตัวเป็นศิษย์วัดหรือบวชเรียน เพื่อให้พระสอนความรู้ต่างๆ ให้สามารถอ่านออกเขียนได้ เรียนรู้ภาษาไทย ภาษาบาลี อบรมคุณธรรม จริยธรรม และความรู้อื่นๆ ที่พระสงฆ์สามารถถ่ายทอดให้ได้

จากการศึกษาเรื่องการจัดการศึกษาในวัดพบว่า มีวัดสัมใหญ่ วัดป่าเลไลยก์ วัดแค วัดตระพังทองและวัดบ้านลิเกศาราม ดังนี้

3.2.1 วัดสัมใหญ่ เมืองกาญจนบุรี เมื่อพลายแก้วอายุ 15 ปี ได้ขอร้องแม่ให้พาไปบวชเรียนกับพระอาจารย์เพื่อที่จะได้เรียนหนังสือแล้วไปเป็นทหารเหมือนพ่อ นางทองประศรีจึงพาลูกไปฝากตัวเป็นศิษย์สมภารบุญ วัดสัมใหญ่ ดังความว่า

อันสมภารที่ชำนาญในทางใน	ท่านชรัวัดสัมใหญ่แลดีครั้น
เจ้าคิดนี้ดีแล้วแก้วแม่อา	แม่จะพาไปฝากชรับุญนั้น
จะได้รู้การณรงค์คงกระพัน	ให้เหมือนกันสืบต่อพ่อขุนไกร

.....
 แม่พาลายแก้วผู้แววตา
 ท่านเจ้าชาฉันพาลูกมาบวช
 ด้วยขุนไกรผู้ติดตามมาถึงกาล
 อีกทั้งวิชาการอ่านเขียน

.....
 ไปกราบไหว้วันทาท่านสมภาร
 ช่วยเสกสวดสอนให้เป็นแก่นสาร
 จะได้อิฐฐานให้ส่วนบุญ
 เจ้าจะได้รำเรียนเสียแต่รุ่น
 (ขุนช้างขุนแผน : 45 – 48)

3.2.2 วัดป่าเลไลยก์ เมืองสุพรรณบุรี เมื่อเณรแก้วเรียนวิชาจนหมดภูมิรู้ของสมภารบุญแล้ว แม่พาไปฝากเรียนกับสมภารมีที่วัดป่าเลไลยก์ ดังความว่า

.....
 ตัดทุ่งมุ่งตรงเข้าพงไพร
 จึงแวะเข้าวัดป่าเลไลยก์

.....
 สามวันทันใดถึงสุพรรณ
 ตรงไปกุฏิขรัวมีนั่น

.....
 จะเอามาฝากให้ขรัวปู่
 ถ้าไม่เรียนรำทำเกี้ยวจรัล

.....
 โปรดบอกความรู้เอ็นดูหลาน
 ทรมานทำโทษโปรดดีโดย
 (ขุนช้างขุนแผน : 48 – 49)

3.2.3 วัดแค เมืองสุพรรณบุรี เณรแก้วเดินทางไปวัดแคเพื่อเรียนวิชากับสมภารคง ดังความว่า

.....
 พอขรัวคงลูกออกมานอกชาน
 ท่านสมภารถามไปมิได้ช้า
 เณรแก้วตอบคำท่านขรัวไป
 ชื่อว่าพาลายแก้วผู้รักดี
 บอกไว้ให้มาหาอาจารย์
 เข้าสุพรรณต้นถามเนื้อความมา

.....
 เณรแก้วกราบกรานเข้าไปหา
 เองไปไหนมาขอเณรนี้
 ฉันคือบุตรขุนไกรที่เป็นผี
 ท่านทองประศรีเป็นมารดา
 เณรหลานนี้จึงดันคั้นมาหา
 จะขอเรียนวิชาสืบต่อไป

.....
 สมภารได้ฟังเณรแก้วว่า
 ไม่เห็นหน้ามาประมาณสักสิบปี
 ความสัจย์ต้องรักษาอย่าให้พลาด

.....
 อ้อขราลงครันหรือทองประศรี
 เองอยู่นี้ก็จะสอนการณรงค์
 เพราะประมาทพอมึงจึงเป็นผง

.....
 พอสันแสงสุริยาเวลาจวน
 โบกพัดวีพระอาจารย์
 ปฏิบัติมิให้ขัดข้องเคืองใจ

.....
 อุตส่าห์ดวนหมอบมองเข้าห้องใน
 ให้สำราญรื่นจิตพิสมัย
 สมภารแนะนำไม่ให้เข้าการ
 (ขุนช้างขุนแผน : 120 – 122)

3.2.4 วัดตระพังทอง เมืองสุโขทัย พลายชุมพลไปหาตายายที่เมืองสุโขทัย ตามบาย
 จึงให้ไปบวชเรียนกับพระสังฆราช ซึ่งเป็นเจ้าอาวาสวัดตระพังทอง ดังความว่า

.....
 ท่านยายว่าตาช่วยไปฝากวัด

 ถึงกฎที่ท่านสังฆราชา
 ท่านยายตาพาหลานถือพานทอง

.....
 จะได้หัดอ่านเขียนเรียนไปใหม่

 ถามเจ้าเณรบอกว่าอยู่ในห้อง
 ค่อยค่อยย่องเข้าไปกราบไหว้ลง

.....
 แล้วผินหน้ามาเรียกให้เจ้าพลาย
 ฉันจะเอาหลานยายมาฝากไว้

.....
 เอาธูปเทียนไปถวายแล้วกราบไหว้
 จงโปรดให้เรียนธรรมให้ชำนาญ
 (ขุนช้างขุนแผน : 952 - 953)

3.2.5 วัดบ้านสิการนำ เมืองลพบุรี วัดบ้านสิการนำเป็นวัดที่บาทหลวงปีโป้ใช้สอน
 ลูกศิษย์ คือนางยุพามา นางสุลาลีวัน และชาวบ้านสิการนำ มีข้อความบรรยายลักษณะของวัดนี้ไว้
 ว่าเป็นวัดที่ตั้งอยู่เชิงเขา ตอนที่นางละเวงเดินทางผ่านมาถึงหมู่บ้าน ได้มองเห็นวัดนี้จึงถามชาวบ้าน
 ทราบความเป็นวัดที่มีบาทหลวงปีโป้เป็นเจ้าอาวาส ดังความว่า

.....
 กฎีตั้งอาศรมที่ร่มไทร
 ตึกน้อยน้อยห้อยระฆังน่าฟังเล่น
 มีเสนาหส์ธรมไล่โคมเวียน
 จึงหยุดม้าปราศรัยผู้ใหญ่บ้าน
 จะอาศัยในสำนักนี้สักวัน
 ชาวบ้านว่าอาวาสพระบาทหลวง

.....
 ถึงอาวาสวัดวาที่อาศัย
 ศาลาลัยแสนสะอาดด้วยกวาดเตียน
 ดูเหมือนเช่นจากฉายระบายนเขียน
 ดาษเตียรด้วยบุปผาสารพัน
 นี้วัดท่านองค์โดยอยู่ไพรสณฑ์
 จะมีอันตรายบ้างหรืออย่างไร
 คนทั้งปวงไปมาได้อาศัย
 (พระอภัยมณี : 550)

นางยุพามาและนางสุลาลีวันอาศัยอยู่ที่วัดนี้ และได้เรียนวิชาจากบาทหลวงไป เมื่อนางละเวงขนางทั้งสองไปเป็นบุตรบุญธรรม บาทหลวงจึงพาไปในห้องเพื่อมอบตำราวิชาการให้ติดตัวไปด้วย ดังความว่า

แล้วก็พานารีสองพี่น้อง

กลลตริวิสัยในมนุษย์

แล้วเขียนหนังสือลับพับเหล็กลาน

ให้สองนางพลางว่ารักษาไว้

ดูหนังสือมือเสือที่ไสนั้น

เข้าในห้องให้ตำราวิชาการ

ให้สิ้นสุดสอนสั่งเหมือนดังหลาน

กลการลึกล้ำที่สำคัญ

ต่อเมื่อไรบรรจบถึงคัมภีร์

จึงผ่อนผันคิดความตามอุบาย

(พระอภัยมณี : 556 – 557)

จากการศึกษาจะเห็นได้ว่าการศึกษาในวัดนั้นผู้เรียนจะมาฝากตัวเป็นศิษย์เรียนความรู้จากพระ โดยการบวชเรียนและอยู่ปรนนิบัติอาจารย์ และผู้ปกครองที่นำมาฝากเรียนที่วัดรู้จักกับพระผู้สอนมาก่อนจึงได้นำมาฝากฝังไว้ ความรู้ที่ได้เรียนจากวัดก็เป็นความรู้หลากหลายตามภูมิรู้ของผู้สอน ถ้าลูกศิษย์ต้องการรู้นอกเหนือจากนั้นต้องไปศึกษาต่อจากที่อื่นหรือศึกษาจากตำราต่างๆ ด้วยตนเองต่อไป

3.3 วัง การจัดการศึกษาในวังมีนักปราชญ์ราชบัณฑิตเป็นผู้สอน เป็นการศึกษาสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์ บุตรขุนนาง และข้าราชการบริพาร เพื่อให้รู้หลักการบริหารราชการบ้านเมือง และการเข้ารับราชการ

จากการศึกษาเรื่องการศึกษาในวังที่พบว่า มีที่เมืองการะเวก เมืองลังกา เมืองรมจักรและเมืองพาราณสี ดังนี้

3.3.1 เมืองการะเวก

สุดสาคร เสาวคนธ์ และหัสไชย ได้รับการศึกษาอย่างดีในเมืองการะเวก โดยพระสุริโยทัย เจ้าเมืองการะเวกและพระมเหสีได้ให้ทิศาปาโมกข์เข้ามาสอนวิชาต่างๆ ให้ โดยสุดสาครกับเสาวคนธ์ได้เรียนด้วยกัน ดังความว่า

แล้วกรงกษัตริย์ตรัสเลือกลูกน้อยน้อย

ล้วนไว้จุกลูกผู้ดีมีปัญญา

ทั้งม้ารถคชสารการกษัตริย์

.....

ได้ห้าร้อยร่วมวันพระชั้นชา

ให้ตามเล่นเป็นข้าสุดสาคร

สารพัดการศึกให้ฝึกสอน

.....

จนเจนจำชำนาญในการศึก

อาจารย์ฝึกพลรบให้หลบฝน

.....

.....

ด้วยทศปาโมกษ์เมืองการะเวก

เป็นองค์เอกอาจรรู้หลบสู้ฝน

สำหรับฝึกศึกกษัตริย์ให้จัดพล

รู้ผ่อนปรนปราบยุคทุกทุกองค์

(พระอภัยมณี : 401 – 402)

ส่วนการศึกษาของหัตไชยในเมืองการะเวกไม่มีข้อความกล่าวถึง แต่วิกิก็ได้กล่าวถึงความรู้ความสามารถของหัตไชยไว้หลายครั้ง เช่น

พระหัตไชยได้ทีติกระทบ

ฝรั่งบรรจบระเหิน

ทั้งสามนางต่างขับทัพประจัน

เสียงครื้นครั่นครัมฟ้าสุธาธาร

(พระอภัยมณี : 866)

จากความสามารถของหัตไชย จะเห็นได้ว่าหัตไชยน่าจะจะได้เรียนวิชาจากทศปาโมกษ์แห่งเมืองการะเวกผู้เชี่ยวชาญวิชาการสู้รบเช่นเดียวกับสุดสาครและนางเสาวคนธ์

3.3.2 เมืองลังกา

ในเมืองลังกาผู้ที่ได้รับการศึกษาในวัง ได้แก่ นางละเวง มังคลา วลายูดา วายุพัฒน์ และหัตกัน โดยมีพระสังฆราชบาทหลวงเป็นผู้สอน ส่วนมากจะเป็นการสอนเรื่องการสู้รบ เพราะเมืองลังกาต้องทำสงครามกับเมืองผลึก ดังนี้

อันนักปราชญ์ราชครูผู้สำเร็จ

คือสมเด็จพระสังฆราชพระบาทหลวง

รู้วิสัยไตรยุคทุกกระทรวง

แล้วก็ล่วงรู้ประมาณการสงคราม

ทั้งดินฟ้าอาเพศเหตุวิบัติ

แม้กษัตริย์สงสัยได้ไต่ถาม

เป็นที่ครูสุริยวงศ์ทรงพระนาม

ได้ปราบปรามบ้านเมืองเรื่องเจริญ ฯ

ฝ่ายนางละเวงสุดสาคร

กิตติศัพท์ซึ่งร่ำพันสรรเสริญ

จึงสั่งเสนาให้ไปเชิญ

บาทหลวงเดินเข้ามานั่งบัลลังก์รัตน

นางโคมยงทรงรินสุราถวาย

เสนานายหลายคนปรนนิบัติ

เครื่องน้ำชามาตั้งข้างนั่งพัก

บ้างหยิบยักยากล้องจ้องประเคน

นางละเวงอึ้งผาสุรา

ค่านับบาทหลวงต่างไม้กางเขน

แล้วเล่าเรื่องเมืองผลึกทำศึกเจน

อุศเรนบิดราชไปพลาดพลั้ง

เสียพระชนม์คนตายก็หลายแสน

จะแก้แค้นคิดหมายไม่วายหวัง

ขอพึ่งบุญคุณช่วยด้วยสักครั้ง

โปรดช่วยสั่งสอนให้เหมือนใจนึก

(พระอภัยมณี : 425)

นางละเวงได้รับตำราวิชาสู้รบสำหรับผู้หญิงจากสังฆราชบาทหลวงแล้วใช้เวลาศึกษาสองปี
แล้วนำมาสอนผู้หญิงในเมืองให้รู้จักเล่นหัตถ์หญิง และฝึกทหารให้มีฝีมือในการสู้รบ ดังนี้

นางจดจำค่านับรับตำรา

ทั้งผืนผ้าแผนที่ด้วยดีใจ

เอาใส่หีบจีบจับระดับกระดาด

ตำรับราชสงครามตามวิสัย

ให้คนหามตามหลังเข้าวังใน

นางตั้งใจพากเพียรเรียนตำรา

รู้วิสัยไตรเพทประเทศถิ่น

ภูมิแผ่นดินแดนทะเลพระเวหา

แล้วจ้างนางโลภหนักมากักตา

ประสมยายอดเสน่ห์ด้วยเล่ห์กล

เลือกเหล่าสาวสุรางค์สำอางโฉม

งามประโลมล้าหญิงในสิ่งหล

ที่รุ่มราวสาวน้อยได้ร้อยคน

มาสอนกลลัทธิให้ปรีชา

แน้นชายใดได้ปะพอบประเนตร

แสนทเวชหวังรักนั้นหนักหนา

แล้วฝึกหญิงยิงธนูสู้ศาสตรา

เป็นรักษาของคั่นสามพันคน

ทั้งหัดชายนายทหารชาญกำแหง

ให้เข้มแข็งการศึกเฝ้าฝึกฝน

ทุกคืนวันหมั่นระวังเป็นกังวล

กว่าพวกพลจะได้คล่องถึงสองปี

(พระอภัยมณี : 430)

ต่อมานางละเวงได้ยกเมืองลังกาให้มังคลาปกครองโดยมีวลายูดาเป็นอุปราช วายุพัฒน์เป็น
เจ้าเมืองฝ่ายขวา และหัสกันเป็นเจ้าเมืองฝ่ายซ้าย และให้อิวาทแก่มังคลา ให้รู้จักเอาใจไพร่พลและ
ประชาชน จัดว่าเป็นการศึกษาอบรมในวังเพื่อให้กษัตริย์มีความรู้เรื่องหลักการปกครองบ้านเมือง
ดังความว่า

ฝ่ายองค์มังคลาเจ้าธานี

เห็นได้ทีทำศึกที่ตรีภคตรา

ไปปราสาทมาตุงค์พระทรงยศ

น้อมประณตบังคมก้มเกศา

พรงนี้เข้าเกล้ากระหม่อมจะทูลลา

ไปตรวจตราแดนด่านขานนคร ฯ

ขณะนั้นวันฟ้ามารดานาถ

อนุญาตหน่อกษัตริย์แล้วตรัสสอน

พ่อเอาใจไพร่พลพลนิกร

ให้ถาวรพูนสวัสดิ์ก้ำจัดภัย

พระรับสั่งบังคมก้มศิโรตน์

สมประโยชน์นิยดีจะมีไฉน

ออกที่นั้่งสั่งมหาเสนาใน

จงเตรียมพลสกลไกรจะโคลดลา

(พระอภัยมณี : 1083)

มังคลาได้ประกาศหาคนมารับราชการในเมืองลังกา และได้จัดการศึกษาวิชาทหารในวัง ดังความว่า

แล้วพระองค์ทรงยศก็อุตสาห

ออกนั้่งหน้าจักรวรรดิหัตทหาร

ฝึกพลพลนิกรให้รอนราญ

ชำนาญานาญหนีไล่ทั้งไพร่นาย

(พระอภัยมณี : 1078)

จากการศึกษาในวังลังกาพบว่าเป็นการศึกษาเรื่องการป้องกันประเทศ และการปกครอง มีการรวบรวมนักปราชญ์ราชบัณฑิต และผู้มีความสามารถทั้งหลายรับราชการ สะท้อนให้เห็นแนวความคิดในการสร้างเมืองใหม่ที่มีคุณภาพของกวี นับว่าเป็นการจัดการศึกษาเพื่อเสริมสร้างความแข็งแกร่งให้แกบ้านเมือง

3.3.3 เมืองรมจักร

ที่เมืองรมจักรนางเกษราได้รับการอบรมให้วางตัวอย่างเหมาะสม รู้จักยับยั้งชั่งใจ และรักษาประเพณีอันดีงามของเมือง โดยจะเห็นได้จากตอนที่ศรีสุวรรณเข้ามาใกล้ชิด นางไม่ยอมให้ศรีสุวรรณถูกเนื้อต้องตัว เพราะต้องรักษาเกียรติของความเป็นหญิงและเป็นธิดากษัตริย์ ดังความว่า

ถึงชนกชนนีจะมีว่า

เห็นแก่น้ำนั้่งรักอย่าหักหาญ

คำผู้ใหญ่ยอมว่าช้าเป็นการ

ยิ่งเนิ่นนานก็ยิ่งเห็นจะเป็นคุณ

พระรักนั้่งนั้่งก็รู้อยู่ว่ารัก

แต่คิดหักหน่วงเหนี่ยวอย่าเฉียวจุน

มาฟุ่มเฟืกรักษาเพราะการุญ

ขอบพระคุณควรคิดเหมือนบิดา

(พระอภัยมณี : 113)

และแม้ได้สอนนางเกษราเรื่องการครองเรือน แสดงให้เห็นว่าแม่นางเกษราจะเป็นธิดากษัตริย์ ได้รับการศึกษาในวัง แต่ก็ได้เรียนรู้หลักการปฏิบัติตนเหมือนผู้หญิงทั่วไป และรู้จักช่วยราชการของพระสวามี ดังนี้

จะจำไกลไปอยู่ด้วยคู่ครอง	อย่าให้ช่องเคืองอหังมาพระสามี
อย่าถือองค์นงลักษณ์ว่าอัศว	แม่ดวงเนตรนี้เหมือนทาสี
ต้องซื้อตรงจงรักด้วยภักดี	ถึงราตรีกราบบาทอย่าขาดวัน
ถ้าเธอกริ้วแม่อย่าโกรธพิโรธตอบ	ประณตนอบโอนอ่อนค่อยผ่อนผัน
อนึ่งเหล่าสาวสุรางค์นางกำนัล	อย่าป้องกันหึงหวงให้ล่วงเกิน
เมื่อคราวทุกข์ปลูกให้พระทัยขึ้น	อย่าเร่งรีนเรศร้างท่าห่างเหิน
ราชการภารธุระอย่าละเมิน	จึงเจริญราศีไม่มีมัว
อันหญิงดีเพราะผลปรนนิบัติ	รักษาสัตย์สู้ม้วยอยู่ด้วยผัว
ผัวยังรักหนักหญิงก็ยิ่งกลัว	อย่าถือตัวต่อชายจะหน่ายใจ
คำของแม่แต่เท่านั้นก็ดีนัก	บุรุษรักนั้นไม่มีที่สงสัย
	(พระอภัยมณี : 130 - 131)

จากการศึกษาในวังของนางเกษราจะพบว่าถึงแม้ว่านางจะเป็นธิดาของกษัตริย์ แต่ก็ได้รับการอบรมสั่งสอนเรื่องการวางตัว และการครองเรือน เหมือนสตรีทั่วไป

3.3.4 เมืองพาราณสี

ที่เมืองพาราณสีมีธิดาอยู่สององค์ คือ นางกฤษณา กับนางจิรประภา นางกฤษณามีสวามีทำนองคืออยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข ส่วนนางจิรประภามีปัญหา นางกฤษณาจึงได้สอนน้องเรื่องการปฏิบัติหน้าที่ภรรยาที่ดีว่าจะต้องทำความดี ปรนนิบัติสวามีไม่ขาดตกบกพร่อง และมีคุณธรรมจริยธรรม โดยนางได้กล่าวถึงความสำคัญของพระสวามีไว้ว่า

ธรรมาบุรุษอุดมเพศ	ก็พิเศษคือธงไชย
เฉลิมศรีสุรางค์คณะใน	ภพมั่นมกุฏทรง
ผิบนั่นประหนึ่งวรประวิตร	ประกิจแก้วพิเชียรผจง
สวมใส่ในนักรบองค์	พิโรจน์รัตน์จรัสเจริญ
ไว้รั้งนิราศรสา-	มิพรรดาห่างเหิน
เป็นม่ายถวายวันจันดาเนิน	ดำเนินความอันหยามยิน
เอกเซนชโลทกนที	บมิมิกระแสดินธุ์
นครอันไร้นฤปดิน-	ทรเลื่อมสถาพร
.....	
ราชาก็ปรากฏเป็นปิ่น	นครินทรเขตแขวง

สวามีเป็นศรีสวัสดิ์แสดง

ศักดิ์สง่าแก่นารี

(กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ : 43 - 44)

จะเห็นได้ว่าการศึกษาของนางจिरประภาเป็นการศึกษาเพื่อสร้างความสุขในครอบครัว ถึงแม้ว่าจะเป็นการจัดการศึกษาในวัง แต่ก็เป็นการสอนเรื่องที่สตรีทั่วไปควรรู้และนำไปปฏิบัติ จึงกล่าวได้ว่าความเป็นราชธิดาของนางจिरประภาเป็นเพียงสถานภาพทางสังคมเท่านั้น หากเนื้อหาที่ได้รับการสอนก็ยังคงเป็นเรื่องของคนทุกสถานภาพนั่นเอง

จึงกล่าวได้ว่าการจัดการศึกษาในวังเป็นการจัดการศึกษาเพื่อให้พระราชโอรสและพระราชธิดาของกษัตริย์มีความรู้เพื่อนำไปปกครองบ้านเมือง แต่ก็มีวรรณคดีบางเรื่องที่แสดงให้เห็นว่าสถานภาพของตัวละครกำหนดให้ต้องศึกษาในวัง แต่วิชาความรู้ที่ได้รับเป็นเรื่องของบุคคลทั่วไปที่จะต้องเรียนรู้

3.4 สำนักผู้มีวิชา มีดังนี้

3.4.1 สำนักพินทพราหมณ์รามราช หมู่บ้านจันตคาม เป็นสถานที่เรียนของพระอภัยมณี ซึ่งพระอภัยมณีได้ไปขอเรียนวิชาเป่าปี่กับ พินทพราหมณ์รามราช โดยได้พักอยู่ที่บ้านของผู้สอนด้วย ดังความว่า

ฝ่ายเชษฐามาถึงที่ท้ายบ้าน	ก็เข้าหาอาจารย์ที่ดิดสี
เอาธำมรงค์ทรงนิ้วดัชนี	ให้พราหมณ์ตีค่าแสนตำลึงทอง
ฝ่ายครูเฒ่าพินทพราหมณ์รามราช	แสนสวาทรักใคร่มิได้หมอง
ให้ข้าไทใช้สอยคอยประคอง	เข้าในห้องหัดเพลงบรรเลงพิณ
แล้วพาไปยออดเขาให้เป่าปี่	ที่อย่างดีสิ่งใดก็ได้สิ้น
	(พระอภัยมณี : 6)

เมื่อเรียนจบแล้วพระอภัยมณีก็ได้ลาอาจารย์ไป ดังความว่า

หน่อกษัตริย์โสมนัสด้วยสมนึก	จดจารึกคำท่านอาจารย์สอน
พิไรรำอาลาด้วยอาวรณ์	แล้วบทจรจากบ้านอาจารย์ตน
	(พระอภัยมณี : 7)

3.4.2 สำนักพรหมณ์พรหมโบราณ เป็นตึกใหญ่อยู่ในหมู่บ้านประจันตคาม เป็นสถานที่เรียนของศรีสุวรรณ ซึ่งได้เรียนวิชากระบี่กระบอง ดังนี้

ศรีสุวรรณกุมารชาญฉลาด	ยุรยาตรเยื้องย่างมาข้างตึก
เห็นภูมิฐานเคนาโอฬารีก	ทั้งที่ฝึกสอนสาธุศิษย์มี
มองเขม้นเห็นพรหมณ์พดมาเฒ่า	กระหมวดเกล้าเอนหลังนั่งเก้าอี้
ดูรูปร่างอย่างเยี่ยงพระโยคี	กระบองสี่ศอกวางไว้ข้างกาย
ก็แจ้งว่าอาจารย์เจ้าของตึก	เห็นสมนึกเหมือนจิตที่คิดหมาย
กระทั้งโอให้เสียงเป็นแบบคาย	แล้วก้มกายเข้าไปหาท่านอาจารย์
.....	
จึงเดินเนินปามาถึงนี้	พอเห็นมีอักษรอยู่หน้าบ้าน
รู้ว่าท่านพดมาเป็นอาจารย์	ขอประทานพากเพียรเรียนวิชา
แต่โปรดเกล้าครวมาข้ายากแค้น	อันทองแสนตำลึงนั้นไม่ทันหา
ธำมรงค์เรือนมณีฉันมีมา	ตีราคาควรแสนตำลึงทอง
แล้วถอดแหวนวงน้อยที่ก้อยขวา	ให้พดมาทดแทนคุณสนอง
ตาพรหมณ์เฒ่าเอาล่ำดีประชีรวง	ขอดบระคองไว้ในผมให้สมควร
แล้วได้ตามนามวงศ์ถึงพงศา	สนทนาปริดีเปรมเกษมสรวล
อยู่เคหาตาพรหมณ์ไม่ลามลอน	ครั้นคำชวนหน่อไทเข้าไสยา
ถึงยามตึกฝึกสอนในการยุทธ์	เพลงอาวุธดาบตั้งให้ตั้งท่า
กระบองกระบี่ถนัดถ้วนทุกวิชา	ค่อยศึกษาตั้งใจจะให้ได้
.....	
จนหมดสิ้นความรู้ท่านครูเฒ่า	จึงเรียกเจ้าเข้ามานั่งสองต่อสอง
เลือกล้วนเหล็กมะลูลีตีกระบอง	ให้เป็นของคู่หัดถักษัตรา
ทั้งธำมรงค์วงนั้นก็คืนให้	แถลงไขข้อความตามปริศนา
เหมือนอาจารย์คนนั้นที่พรรณนา	แล้วพดมาอวยชัยไปจงดี
	(พระอภัยมณี : 5 - 7)

3.4.3 อาศรมพระฤาษีเกาะแก้วพิสดาร ในเรื่องพระอภัยมณี กล่าวถึงอาศรมพระฤาษี เป็นภูมิหลังฉากกระเบื้องสี่เหลี่ยม มีเสาหงส์อยู่ใกล้กุฏิ ดังความว่า

แล้วพิศดูภูผาศิลาล้อม
แลลิลิบหลังศาลาราย
พระยบดีขึ้นบอกสินสมุทร
พระหน่อห้อยค้อยเรียงเคียงค้ำบัล

ชะงอกเงื่อนน้ำวนชลสาย
มีเสาสงสร้งปลายปลิวระยับ
โน้นแนกฏีมุขกระเบื้องเหลืองสลบ
หมายประทับที่เสาสงสร้งเข้ามา
(พระอภัยมณี : 151)

พระอภัยมณีกับสินสมุทรบวชเป็นศิษย์พระฤาษี โดยให้รักษาศิลห้ำและให้บูชาไฟตามแบบ
ฤาษีอยู่ที่เกาะแก้วพิสดาร ดังความว่า

ผูกขฎาอาภรณ์โพกกระหวัด
มานั่งเรียงเคียงกันอัญชลี
แล้วอวยชัยให้ศีลห้ำสถามผล
ครั้นจบศีลสิกขาสารพัด
สองสิทธาสาธุฤกษ์แก่ศีล
มัลลย์สฤกษ์ครัดเคร่งไม่ขาดครอง

ประจำขัดสวมมือเหมือนฤาษี
พระโยคีขัดสมาธิบนอาสน์รัตน
ตั้งแต่ต้นปาดนาไม่ฆ่าสัตว์
หมั่นน้อมสการเพลิงตะเกิงกอง ฯ
สำเร็จสิ้นแล้วก็ลามาทั้งสอง
ตามทำนองสิทธาบูชาเพลิง ฯ
(พระอภัยมณี : 172)

ต่อมาสุดท้ายครกก็เกิดและเติบโตที่เกาะแก้วพิสดารได้เรียนวิชาต่างๆ จากพระฤาษี ดังความว่า

ออกวิ่งเต้นเล่นได้ไกลกฏี
แล้วลงน้ำปล้ำปลาไกลาหล
สอนให้หลานอ่านเขียนรำเรียนไป
รู้ล่องหนทนคงเข้ายังยุทธ์

เที่ยวไล่ชู้ว้าวควายสบายใจ
ดาบสบนปากเปือกเรียกไม่วาง
แล้วก็ให้วิทยาวิชากการ
เหมือนสินสมุทรที่ยาทั้งกล้าหาญ
(พระอภัยมณี : 371 - 372)

3.4.4 สำนักพระครูศรีแก้วฟ้า ในเรื่องขุนช้างขุนแผน แสนตรีเพชรกล้าได้เรียนวิชา
คาถาอาคมต่างๆ จากพระครูศรีแก้วฟ้าที่ถ้ำบนเขา ดังความว่า

เราเป็นเชื้อเจ้าท้าวคำแมน
เป็นเชื้อชาติทหารชาญศักดิ์ดา
พระครูผู้บอกวิทยา

มียศเป็นแสนตรีเพชรกล้า
ในลานนาใครใครไม่ต่อแรง
ชื่อว่าศรีแก้วฟ้ากล้าแข็ง

สถิตยงศา คำถ้ำว้าวแดง

ทุกหนแห่งเลื่องลือนับถือจริง

(ขุนช้างขุนแผน : 701)

จากการศึกษาเรื่องสถานศึกษาจะพบว่าสถานที่ที่ใช้ในการจัดการศึกษา ได้แก่ บ้าน วัด วัง และสำนักผู้มีความรู้ต่างๆ บ้านเป็นสถานศึกษาที่มีผู้ใหญ่ในบ้านเป็นผู้สอนโดยจะสอนวิชาพื้นฐานต่างๆ ให้ลูกหลานได้นำไปใช้ในอนาคต เช่น ที่บ้านนางทองประศรีเป็นที่เรียนวิชาของพลายแก้ว พลายงาม และพลายชุมพล ที่บ้านนางศรีประจันเป็นที่เรียนวิชาของนางพิม เป็นต้น ส่วนวัดเป็นสถานศึกษาที่มีพระสงฆ์เป็นผู้สอน โดยผู้เรียนจะไปบวชเรียนและเรียนตามกฎของพระสงฆ์ เช่น พลายแก้วเรียนวิชาที่วัดส้มใหญ่ วัดป่าเลไลยก์ และวัดแค พลายชุมพลเรียนวิชาที่วัดตระพังทอง เป็นต้น วังเป็นสถานที่ศึกษาของลูกกษัตริย์ เช่น สดสาดร เสาวคนธ์ และหัสไชย เรียนวิชาจากทศปาโมกษ์ เมืองการะเวก นางละเวง มังคลา วลายุดา วายุพัฒน์ และหัสกัน เรียนวิชาจากสังฆราช บาทหลวง เมืองลังกา และสำนักผู้มีวิชาจะเป็นสถานที่ที่ผู้เรียนจะต้องไปขอเล่าเรียนวิชาจากผู้สอนเอง เช่น สำนักพินทพราหมณ์รามราช เป็นสถานที่เรียนวิชาปาปของพระอภัยมณี เป็นต้น

4. หลักสูตร

หลักสูตร หมายถึง ประสบการณ์ทุกอย่างที่จัดให้เด็กได้เรียน ประกอบด้วย เนื้อหาวิชา ทศนคติ พฤติกรรม สิ่งแวดล้อม ฯลฯ เมื่อประมวลเข้ากันแล้วก็เป็นประสบการณ์ที่ผ่านเข้าไปในการรับรู้ของเด็ก ถือว่าเป็นหลักสูตรได้ทั้งสิ้น

หลักสูตรมีความสำคัญในการจัดการศึกษา เป็นแนวทางในการจัดการศึกษาของครูผู้สอน และครูผู้ทำหน้าที่บริการการศึกษา เพราะหลักสูตรจะกำหนดเนื้อหาสาระ เวลาเรียน แนวทางในการวัดผลและประเมินผล เกณฑ์ในการจบหลักสูตร และความรู้ความสามารถของผู้เรียนที่จบการศึกษา

หลักสูตรที่ปรากฏในวรรณคดีสมัยรัชกาลที่ 1 – 3 มีดังนี้

4.1 หลักสูตรพื้นฐาน แบ่งออกเป็นการศึกษาวิชาต่างๆ ดังนี้

4.1.1 วิชาพื้นฐานเกี่ยวกับหนังสือ ได้แก่ การอ่านการเขียนเบื้องต้น การเรียนรู้เรื่องพื้นฐานการอ่านเขียนหนังสือ เป็นการฝึกให้ผู้เรียนสามารถอ่านออกเขียนได้ เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาวิชาขั้นสูงต่อไป จากการศึกษาค้นคว้า วรรณคดีที่มีเนื้อหาของหลักสูตรวิชาพื้นฐานเกี่ยวกับหนังสือ ได้แก่ ขุนช้างขุนแผน พระอภัยมณี กาพย์พระไชยสุริยา กล่าวคือ ในเรื่องขุนช้างขุนแผน เมื่อพลายแก้วบวชเรียนกับสมภารบุญ วัดส้มใหญ่ ท่านสมภารได้สอนให้รู้เรื่องการอ่านการเขียนเบื้องต้น แล้วจึงสอนให้แปลภาษาบาลี ดังความว่า

อีกทั้งวิชาการอ่านเขียน

เจ้าจะได้รำเรียนเสียแต่รุ่น

.....
 ครานั้นจึงโหมเจ้าเณรแก้ว
 ปัญญาไว้องคล่องแคล่วพลัน
 จนอาจารย์ขยาดฉลาดเฉลียว
 จะเปรียบเณรแก้วได้นั้นไม่มี
 หนังสือสิ้นกระแสทั้งแปดวรรค

.....
 บวชแล้วรำเรียนด้วยเพียรหมั่น
 เรียนสิ่งใดได้นั้นไม่ช้าที่
 เณรเณรออกเกรียวอยู่ที่นี่
 บวชยังไม่ถึงปีก็เจนใจ
 จนสมภารเจ้าวัดไม่บอกได้
 (ขุนช้างขุนแผน : 40)

พลายงามได้เรียนพื้นฐานการอ่านการเขียนหนังสือจากนางทองประศรี ดังความว่า

อันเรื่องราวกล่าวความพลายงามน้อย
 ทั้งขอมไทยได้สิ้นก็ยินดี

ค่อยเรียบร้อยเรียนรู้ครูทองประศรี
 เรียนคัมภีร์พุทธเทพพระเวทมนตร์
 (ขุนช้างขุนแผน : 444)

พลายชุมพลได้เรียนรู้พื้นฐานการอ่านเขียนหนังสือจากนางทองประศรี แล้วตากับยายก็ให้ไป
 บวชเรียนเพื่อฝึกอ่านเขียนใหม่ ดังความว่า

เจ้าพลายว่าอย่าสอนพอดังเคย
 ท่านยายว่าตาช่วยไปฝากวัด

เพียงละเลยเสียก็เหี้ยนออกเปื้อนไป
 จะได้หัดอ่านเขียนเรียนไปใหม่
 (ขุนช้างขุนแผน : 769)

ในเรื่องพระอภัยมณี สุดสาครเรียนวิชาการอ่านการเขียนเบื้องต้น แล้วพระฤาษีจึงสอนเวท
 มนต์คาถาต่างๆ ให้ ดังความว่า

สอนให้หลานอ่านเขียนรำเรียนไป
 รู้ล่องหนทนคงเข้ายังยุทธ์

แล้วก็ให้วิทยวิชาการ
 เหมือนสินสมุทรพียาทั้งกล้าหาญ
 (พระอภัยมณี : 372)

ส่วนกาพย์พระไชยสุริยาเป็นแบบเรียนที่ใช้สอนพื้นฐานทางภาษาให้ผู้เรียนได้ฝึกอ่านคำในมาตราตัวสะกดต่างๆ โดยผูกเป็นเรื่องราวให้เกิดความสนุกสนาน ดังนี้

เริ่มต้นบทไหว้ครู จากการอ่านคำง่าย ๆ ในมาตราแม่ ก กา ตามด้วยตัวสะกดในแม่กน แม่กง แม่กก แม่กต แม่กบ แม่กม และจบด้วยแม่เกย แต่งเป็นกาพย์ 3 ชนิด คือ กาพย์ยานี 11 กาพย์ฉบัง 16 และกาพย์สุรางคนางค์ 28 ดังตัวอย่าง

สระอุสะจะขอไหว้	พระศรีไตรสระระณา
พ่อแม่แลครุบา	เทวดาในราตรี
ข้าเจ้าเอา ก ข	เข้ามาต่อ ก กา มี
แก้ไขในเท่านี้	ดีมีดีอย่าตรีชา
	(ชีวิตและงานของสุนทรภู่ : 519)

กาพย์พระไชยสุริยา เป็นนิทานที่เป็นบทเรียนสอนอักขรวิธีอย่างเหมาะสม โดยแบ่งเป็นเนื้อหา ตามตัวสะกดมาตราต่าง ๆ จากง่ายไปหายากกล่าวคือ เริ่มที่ แม่ ก กา แม่กน แม่กง แม่กก แม่กต แม่กบ แม่กม และแม่เกย ด้วยการแต่งเป็นกาพย์ทำให้จดจำได้ง่ายและสนุกสนาน ตอนท้ายเรื่อง สอนให้เด็กตั้งใจและเอาใจใส่ในการเรียน และยังแทรกคติข้อคิดเกี่ยวกับศีลธรรมและจริยธรรมไว้สอนใจอีกด้วย ดังตัวอย่าง

การสอนมาตราตัวสะกด แม่ กน มีเนื้อเรื่องกล่าวถึงพระไชยสุริยากับนางสุมาลีอาศัยอยู่ในป่า คอยดูแลกันและกัน ขวนกันชมธรรมชาติอันสวยงามจนหลับไป ดังนี้

พระชวนนวลนอน เญยใจไม้ขอน เหมือนหมอนแม่นา ภูธรสอนมนต์
 ให้ปันภาวนา เย็นคำร่ำว่า กันป่าภัยพาล
 วันนั้นจันทร์ มีดารากร เป็นบริวาร เห็นลั่นดินฟ้า ในป่าท่าธาร
 มาลีคลี่บาน ใบก้านอรชร
 เย็นจ่าน้ำฟ้า ขึ้นชะเมกา วายุพาขจร สาระพันจันทน์อิน รื่นกลิ่นเกสร
 แดนต่อคล้อร้อน ว้าวอนเวียนระวัน
 จันทราคลาเคลื่อน กระเวนไพรไก่อื่อน เตือนเพื่อนชานขัน ปู่เจ้าเขาเขิน
 ภูเกอร่นหากัน สิ้นธุพุลัน ครื้นครื้นหวั่นไหว
 พระพินต้นนอน ไกลพระนคร สะทอนถอนฤทัย เข้าตรัสสุริยน
 ขึ้นพันเมรุไกร มีกรรมจำไป ในป่าอารัญ

(ชีวิตและงานของสุนทรภู่ : 522)

การสอนมาตราตัวสะกด แม่ กต แต่งเป็นบทอักษรรยี้ ดังนี้

ขึ้นกตบทอักษรรยี้	เสียงครื้นครั่นขึ้นเขาหลวง
นกหกตกกรังรวง	สัตว์ทั้งปวงง่วงงุนโง
แดนดินถิ่นมนุษย์	เสียงดังดุจเพลิงโพล
ตึกกว้านบ้านเรือนโรง	โคลงคลอนเคลื่อนเขยื้อนโยน
.....	
สององค์ทรงสังวาส	โลกธาตุหวาดหวั่นไหว
ตีนนอนอ่อนอกใจ	เดินไม่ได้ให้อาตุ
	(ชีวิตและงานของสุนทรภู่ : 524)

ตอนจบสอนมาตราตัวสะกด แม่ เกย เนื้อเรื่องกล่าวถึงพระไชยสุริยากับนางสุมาลีบัวและ
รักษาศิลจนบรรลุนิสรณ ได้ขึ้นสวรรค์ ดังนี้

ขึ้นเกยเลยกล่าวทั่วไท	พึงธรรมน้ำใจ
เลื่อมใสศรัทธากล้าหาญ	
เห็นภัยในขันธสันดาน	ตัดห่วงบ่วงมาร
สำราญสำเร็จเมตตา	
สององค์ทรงนั่งพิศม	จัดจิบกลีบชะฎา
รักษาศิลถือนฤชา	
เข้าคำทำกิจพิธี	กองกฐนทออัคคี
เป็นที่บูชาถาวร	
ปะทะพีเป็นที่บรรจกณ	เององค์ลงนอน
เหนือซอนเขนยเกยเคียร	
คำเข้าเอกราตกวาดเตียน	เหนือยยากปากเพียร
เรียนธรรมบำเพ็ญเคร่งครัน	
สำเร็จเสร็จได้ไปสวรรค์	เสวยสุขทุกวัน
นานนับกับกัลป์พุทธันดร	
	(ชีวิตและงานของสุนทรภู่ : 519 - 526)

จากหลักสูตรวิชาพื้นฐานเกี่ยวกับหนังสือ ในเรื่องของการอ่าน การเขียนเบื้องต้น จะเห็นได้ว่าผู้สอนพยายามฝึกฝนการอ่านให้ให้ผู้เรียนเกิดความคุ้นเคยกับการอ่านและการเขียนหนังสือ อันจะเป็นแนวทางในการเรียนรู้เรื่องที่ยากยิ่งขึ้นต่อไป

4.1.2 วิชาพื้นฐานเกี่ยวกับมารยาทในสังคม เป็นหลักสูตรการอบรมให้ผู้หญิงมีกิริยามารยาทที่งดงาม ปรากฏชัดเจนในสุภาสิตสอนหญิง และกฤษณาสอนน้องคำฉันท์ ขุนช้างขุนแผน พระอภัยมณีที่สอนให้รู้จักระมัดระวังเรื่องต่างๆ เช่น มารยาทในการเดิน การพูด ดังนี้

1) มารยาทในการเดิน สอนให้เดินอย่างสำรวมและระมัดระวัง ดังตัวอย่าง

ประการหนึ่งซึ่งจะเดินดำเนินนาด	ค่อยเยื้องยาตรยกย่างไปกลางสนาม
อย่าไกวแขนสุดแขนขาเขาห้ามปราม	เสียมงามสงวนไว้แต่ในที่
อย่าเดินกรายย้ายออกยกผ้าห่ม	อย่าเสยผมกลางทางหว่างวิถี

(ชีวิตและงานของสุนทรภู่ : 622)

จากคำสอนข้างต้นในเรื่อง สุภาสิตสอนหญิง สอนให้ผู้หญิงเดินอย่างสง่างาม เดินอย่างช้าๆ และสง่างาม ไม่แกว่งแขนมากเกินไป ไม่เสยผมระหว่างที่เดินไป ไม่เดินย้ายออก เพราะจะทำให้ไม่งามอง

ในเรื่องกฤษณาสอนน้องคำฉันท์ ก็สอนเรื่องการเดินของผู้หญิงเช่นเดียวกัน ดังตัวอย่าง

เดินนั่งจงยังองค์	ดำรงกายระไวระวัง
ขุดชวนก็ชวนชัง	ชนผองจะชรัองสรวล
อย่าด่วนครวไรแล่น	กรกริดแหวนบรางควร
ทอดตาลิลาจวน	สดุดบาทจักพลาดพล้า
อย่าเดินทัตมาลา	เสยเกศาบควรรทำ
จีบพกพลางขานคำ	สกิดเพื่อนสำรวลพลาง
ยุรยาตรโยกย้าย	กรกริดกรายสไบนาง
ยอหัตถ์สัมผัสปราง	จักเลื่อมสวัสดิสตรี

(กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ : 54 – 55)

จากคำสอนข้างต้นในเรื่อง กุณฺณาสอนน้องคำฉันท์ สอนว่า จะเดินหรือนั่งก็ต้องทรงตัวให้สง่างาม ไม่เดินอย่างรีบร้อน เพราะอาจจะสะดุดพลัดพลั้งได้ ระหว่างเดินมือไม้ไม่หยิบจับโบกสโบไปมา หรือยกมือจับแก้ม

2) มารยาทในการพูด ให้รู้จักระมัดระวังคำพูด และให้พูดอย่างสุภาพมีไมตรี จึ่งจะเป็นที่รักของคนทั่วไป ดังความว่า

อยู่พูดเพื่อเจ้าไปไม่สู้ดี
ให้กำหนดจดจำแต่คำชอบ

เหยาเรือนมีกลับมาจึงหาหรือ
ผิดระบอบแบบกระบวนอย่าควรถือ
(ชีวิตและงานของสุนทรภู่ : 622)

นอกจากนี้ในเรื่องสุภาสิตสอนหญิงยังสอนเรื่องการพูดว่า อย่าพูดตะคอก อย่าพูดคำหยาบ คิดก่อนพูด ดังความว่า

จะพูดจาปราศรัยกับใครนั้น
ไม่ควรพูดอ้ออิงขึ้นมึงกู
แม้จะเรียนวิชาทางค้าขาย
จึงซื้อขายขายดีมีกำไร
เป็นมนุษย์สุดนิยมเพียงลมปาก
แม้พูดดีมีคนเขาเมตตา

อย่าตะคั่นตะคอกให้เคืองหู
คนจะหลั่งวงลามไม่ขามใจ
อย่าปากร้ายพูดจาอัชฌาสัย
ด้วยเขาไม่เคืองจิตคิดระอา
จะได้ยากโหยหิวเพราะชีวหา
จะพูดจาจงพิเคราะห์ให้เหมาะสมความ
(ชีวิตและงานของสุนทรภู่ : 626)

4.1.3 การปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรม เป็นหลักสูตรที่สอนให้ผู้เรียนพึงประพฤติตัวให้ดี มีคุณธรรมเป็นเครื่องกำหนดแนวทางการดำเนินชีวิต เช่น ความกตัญญู สุภาสิตสอนหญิงสอนให้มีความกตัญญูต่อพ่อแม่ ดังความว่า

ด้วยชนกชนนีนั้นมีคุณ
อุ้มอุทรป้อนข้าวเป็นเท่าไร
ถ้าเราดีมีจิตคิดอุปถัมภ์
จะปรากฏยศยิ่งสิ่งทั้งปวง

ได้การุญเลี้ยงรักษามาจนใหญ่
หมายจะได้พึ่งพาธิดาดวง
กุศลล้ำเลิศเท่าภูเขาหลวง
กว่าจะล่วงลุถึงซึ่งพิมาน

เทพไทในห้องสืบทกชั้น
ว่าสตรีนี้เป็นยอดยพพาฬ
ที่บางนางนั้นก็ทำทุจริต
เห็นพ่อแม่ยากไร้ไม่ไยดี
เขากถามไถ่ว่ามีไซ้เป็นพ่อแม่

.....

จะชวนกันสรรเสริญเจริญสาร
ได้เลี้ยงท่านชนกชนนีฯ
มิได้คิดคุณท่านเท่าเกศ
ดูเป็นที่อายเพื่อนเบือนอารมณ์
ท่านพูดแก้เกลื่อนกลับจะทับถม

.....

(ชีวิตและงานของสุนทรภู่ : 625)

ในเรื่องกฤษณาสอนน้องคำฉันท์ นางกฤษณาสอนนางจิรประภาว่าไม่จำเป็นต้องใช้
เวทมนตร์เพื่อให้สามีรัก แต่ให้เป็นคนมีธรรมะประจำใจ ชื่อสัตย์ สุจริต จึงจะผูกใจสามีไว้ได้ ดังนี้

อ้าแม่อย่ามาลกรรมลปรี-
ไซ้ชอบประกอบกรรมจักรอน
ไปก่อในกิจประสิทธิเวท
สวามีภักดีธรรมะพรเอิญ
อย่าแม่อย่าแปรประทุฐจิต
ชื่อชื่อมณโหมสตัยใน
แม้รักด้วยฤทธิ์ประสิทธิมน-
พลันหน่ายบังวายสวาดิอา
เสน่ห์สนิทด้วยมิตรธรรมะแท้
สุจริตเจริญคุณะธาราน

ดิกระลึกระล่ำพร
ยศยิ่งทุกสิ่งเจริญ
อคุณเหตุห่อนสรรเสริญล
ภิรมยราชฤทัยไท
ทุจริตจัญไรภัย
บทเรณูกรรดา
ตรวีกุลกฤติยา
ดุรร้างบรางนาน
บปรวนแปรจักร้างฉาน
เมตรมุงคั่งวายวาง
(กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ : 42)

สอนให้มีความกตัญญูต่อสามี ดังความว่า

พึงทราบอัธยาสวามี
ดาอันใดมี
.....
สวามีภักดีจิตโดยปอง
กรรมบทคลอง

มนัสภีรัตปรี-
บันโดยตาม
.....
กตัญญูวิบุลยครอง
กุศลแสงฯ
(กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ : 49)

สอนให้มีความเที่ยงธรรม เมตตาปรานี และละอคติทั้ง 4 คือ โทษะ โมหะ จันทะ และภยา
 ดังความว่า

ดูถ้วนทุกนวลนาง	สุรสุรางคนารี
ปองโปรดปรานีมี	มิตรธรรมอันเที่ยงธรรม
มละเหตุอคติ	บ่อเริ่มริทั้งสี่พรรค
โทษะโมหะจัน-	ทะภยาภาอาวรณ์
	(กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ : 51)

สอนให้สงบเสงี่ยม รักษาศีล บำเพ็ญทาน ศรัทธาในพระธรรม ดังความว่า

รักตนเสงี่ยมตน	บำเพ็ญผลสัตยา
ทานศีลศรัทธา	รกเกื้อกุศลธรรม
	(กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ : 56)

นางกฤษณาสอนเรื่องน้ำใจไมตรี เป็นเชิงเปรียบเทียบให้รู้จักรักและเอาใจใส่ดูแลสัตว์ ต้นไม้
 ผู้คนที่เป็นบริวาร โดยเฉพาะเรื่องการผูกไมตรี ดังความว่า

รักสัตว์น่านา	พึงรักษาบเดียดฉันท์
เลี้ยงดูทุกคืนวัน	จนอิมหน้าเป็นอาจณ
รักรุกขอุปถัมภ์	พึงรดน้ำและพูนดิน
กึ่งก้านธารานสิน	สงวนไว้ได้เซยชม
รักชนพึงเลี้ยงดู	ให้อยู่สุขสำราญรมย์
นุ่งหม้อดุมสม	บุรณพร้อมภักษาหาร
ใช้สอยบหลบลี	ถาหน่ายหนีในกรงาน
จงรักภักดีนาน	ห่อนเห็นห่างคั่งวางวาย
ผูกงูด้วยมนตรา	วิทยาอาคมหมาย
ผูกสารบเคลื่อนคลาย	ด้วยเชือกบาทกระสันพัน
ผูกชนด้วยไมตรี	จิตปรีดีนฤหารรช
รักคั่งชีวาวัน	มรณาศถาหน่ายแหนง
	(กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ : 56 - 57)

4.1.4 การครองเรือน วรรณคดีเรื่องกฤษณาสอนน้องคำฉันท์ สุภาษิตสอนหญิง และ ขุนช้างขุนแผน กล่าวถึงหลักการครองเรือนคล้ายๆ กัน ซึ่งเป็นสิ่งที่ภรรยาควรปฏิบัติต่อสามี ดังตัวอย่าง

1) ภรรยาควรตื่นก่อนและนอนหลังสามี ดังความว่า

ตื่นก่อนเมื่อนอนหลัง	พึงเฝ้าพึงบริหารแสดง
ตรัสใช้ระไวระแว	ระวังศัพท์รับสั่งสาร
	(กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ : 49)

ประพฤติกายสลายสมรจะนอนหลับ	อย่าก่ลึงกลับมือไม่ไปปายเขา
นอนให้ดีมีสติสิริเรา	อย่าชมเขาอยู่จนแจ้งแสงพยับ
จงรีบตื่นตื่นก่อนภัสดา	น้ำล้างหน้าหาไว้ให้เสร็จสรรพ
.....	
	(สุภาษิตสอนหญิง : 632)

2) เวลาสามีไม่สบายให้ภรรยาคอยดูแลรักษาพยาบาล ดังความว่า

ยามให้อธิเบศร์ทรง	ประจรรองคืบลำราญ
อย่าคลาพยาบาล	บำเรอรักษากักดีตระโถม
	(กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ : 49)

แม้้นผิวทุกซุกซุกใช้ไม่เสบย	อย่าวายเวลายามลวนให้กวนใจ
จงแย้มสรวลปลอบให้ชอบชื่น	เห็นเรจรีนั้หทัยจึงปราศรัย
ค่อยถนอมกล่อมเกลี้ยงเลี้ยงดูภัย	แม้้นสิ่งใดเขาไม่ชื่นอย่าขึ้นทำ
	(สุภาษิตสอนหญิง : 633)

3) ภรรยาคอยดูแลรับใช้สามี เมื่อจะนอนให้นวดพื้นสามี ดังความว่า

ยามงายก็อยู่งาน	บริบาลดีศรี
ยามสถิตยไสยากร	พึงนวดนั้งระวังยาม
	(กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ : 50)

เขาเหนียวเหน็บเจ็บปวดในทรวง ช่วยบรรจจนวดพันให้บรรเทา
(สุภาชิตสอนหญิง : 632)

4) ภรรยาควรซื้อสัตย์ต่อสามี ไม่คบชู้ ไม่มีใจรวนเรรักใคร่ชายอื่น ดังความว่า

เป็นสตรีมิใช่ชายเสียตายศักดิ์	จะปลุกรักเรรวนหาควรไม่
อันความดีมีอยู่จำไว้	อย่าพอใจรักชู้ให้มัวมอม
จะมีคู่ก็ให้รู้ปรนนิบัติ	จงซื้อสัตย์สุจริตจิตถนอม
อย่าคิดร้ายย้ายแยกทำแปลกปลอม	มโนน้อมเสนาหาต่อสามี
อย่าคบชู้สุสมนิยมหวัง	ไม่จีรังกาลดอกบอกลมศรี
เขารักหลอกหยิกเล่นดอกเช่นนี้	ถ้าแม้มีข่าวของต้องบำเรอ
ธุระอะไรจะให้มันเสียของ	อันเงินทองผัวทำสนำเสนอ
	(สุภาชิตสอนหญิง : 632)

5) ภรรยากราบเท้าสามีทั้งตอนเช้าและกลางคืน ดังความว่า

เข้าค้ำบ่าบวงบาท	บมิขาดสักเวลา
ผดุงราชบริจา	ริกวัตรสวัสดิ์
	(กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ : 51)
ถ้าแม้ว่าภัสดาเข้าไสยาสน์	จงกราบบาททุกครั้งอย่าพลั้งหลง
	(สุภาชิตสอนหญิง : 632)
ด้วยซื้อตรงจงรักด้วยภักดี	ถึงชาติกรกราบบาทอย่างขาดวัน
	(พระอภัยมณี 130)

6) ภรรยาควรจัดเตรียมที่นอนให้เรียบร้อย เมื่อสามีจะนอน ดังความว่า

ยามสิ้นแสงสุริยาอย่าไปไหน	จุดได้ไฟเข้าไปส่องในห้องก่อน
ระวังดูปูปัดสลดที่นอน	ทั้งฟูกหมอนอย่าให้มีธุลีลง
	(สุภาชิตสอนหญิง : 632)

ปัดปูยี่ภูลาด
ยามราชนิทรากรมย์

บรรจฐรณ์อาสน์ภูธรผอม
บริรักษ์ภักดีผดุง
(กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ : 52)

7) ภรรยาควรรู้จักเกรงใจสามี ไม่บันดาลโทษะ ดังความว่า

เกรงให้ฤทัยราน
เสื่อมศักดิ์เดชา-

บันดาลโทษโกรธา
นุภาพผู้จะดูแลน
(กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ : 50)

ลู่อ่านาไม่อาจขาดตัว
ทรมานภัสดาน่าสังเวช
ยังมีหน้าซ้ำปาวเหล่านารี

มัดมือผัวผูกแขวนแค้นเปลี่ยนดี
ดูเหมือนเปรตเวทนาน่าบัดสี
ที่ไม่มีภัสดาให้มาดู
(สุภาษิตสอนหญิง : 634)

8) ภรรยาควรเคารพสามี และตามใจสามี ดังความว่า

ยามเยื้องโองการตรัส
ยามท้าวธเชยชวน

สนองอรรถยาลวนลาม
บันโดยชอบในเชิงสม
(กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ : 50)

แม้เ็นเซารักแล้วอย่าดื้อทำถือจริต
ค่านับนอบสามีทุกวี่วัน

เร่งเกรงผิดกลัวภัยใหญ่มหันต์
อย่าดื้อด้นดื้อดิ่งตะบึงตะบอน
(สุภาษิตสอนหญิง : 632)

ต้องเอาใจสามีทุกวี่วัน
จงเคารพนบนอบต่อสามี

ให้ผัวนั้นเมตตาอย่าจิตจาง
กิริยาพาทีอย่าอวดนาง
(ขุนช้างขุนแผน : 642)

หนึ่งนั้นเคารพนบนอบผ้า
จึงอยู่เย็นเป็นสุขทุกคืนวัน

หนึ่งยอมตัวให้ใช้ไม่เคียดจัญท์
ด้วยผ้านั้นวางใจที่ในตัว
(ขุนช้างขุนแผน : 571)

9) ภรรยาไม่ควรหึงสามีจนเกินงาม ดังความว่า

อย่าหึงหวงจ้วงจาบประจานเงิน อย่าก่อเกินก่อนผัวไม่พอที่
แม้เลี้ยงมาหวังจะให้ได้ดี จงเป็นศรีสวัสดิ์สุขทุกเวลา
(ขุนช้างขุนแผน : 137)

ปางไร้อริสู่สม
ฤาแทนฤาหอนงาม

สนมไต่บันโดยตาม
พึงโหดเหี้ยมหึงหวง
(กฤษณาสมันตของคำจันท์ : 50)

4.1.5 คติในการดำเนินชีวิต

การสอนคติชีวิตเป็นเรื่องของการให้แนวคิดที่ดีในการดำรงชีวิต ทำให้รู้เท่าทันโลก และสามารถดำรงตนอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข ในเรื่องขุนช้างขุนแผน ขุนแผนได้กล่าวถึงคติในการดำเนินชีวิต ดังนี้

โบราณท่านสมมุติมนุษย์นี้
ที่ทุกข์โศกโรคร้อนค่อยผ่อนปรน

ยากแล้วมีใหม่สำเร็จถึงเจ็ดหน
คงจะพ้นโทษทัณฑ์ไม่บรรลัย
(ขุนช้างขุนแผน : 530)

ในเรื่องพระอภัยมณีพระฤาษีได้สอนสุดสาครเกี่ยวกับการไว้ในมนุษย์ไว้ ดังความว่า

แล้วสอนว่าอย่าไว้ใจมนุษย์
ถึงเถาวัลย์พันเกี่ยวที่เลี้ยวลด
มนุษย์นี้มีที่รักอยู่สองสถาน
ที่พึงหนึ่งพึงได้แต่กายตน
แม้ใครรักรักมั่งชั่งชังตอบ

มันแสนสุดลึกล้ำเหลือกำหนด
ก็ไม่คิดเหมือนหนึ่งในน้ำใจคน
บิดามารดาก็รักมักเกิดผล
เกิดเป็นคนคิดเห็นจึงเจรจา
ให้รอบคอบคิดอ่านะหลาณนา

รู้สิ่งใดไม่สู้วิชา

รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี

(พระอภัยมณี : 390 – 391)

พระฤาษีเกาะแก้วพิสดารให้ข้อคิดเป็นปริศนาธรรมว่า

ว่าทุกข์สุขชั่วดีทั้งสี่สิ่ง
กับข้อหนึ่งซึ่งเกิดกำเนิดมา
ที่ตึงใจนัยนาภิพาขึ้น
ที่คิ้วตาดำหน้าปากของตน
แม้ไม่เห็นเป็นกระบือทั้งดื้อดุด
ไม่เห็นผลประโยชน์ที่โทษคุณ
เมื่อใครไม่เห็นหน้าหากระจก
อนึ่งนั้นต้นหาตาไม่มี
อนึ่งว่าตาบอดตลอดตาเห็น
สืบกุศลผลผลาปรีชาชาญ

ให้ชายหญิงยังคิดเป็นปริศนา
มีหูตาปากจมูกลิ้นทุกคน
ดูอื่นอื่นเห็นแจ้งทุกแห่งหน
ถ้าแม้คนใดเห็นจะเป็นบุญ
มูทะลุเลโลโมโหุน
ย่อมหมกมุ่นเมาเมาว่าตัวดี
จะช่วยยกเงาส่องให้ผ่องศรี
ไม่เห็นที่ทางสวรรค์เป็นสันดาน
ให้คิดเป็นทางธรรมพระกรรมฐาน
ตามโบราณรักษาสัจจาใจ
(พระอภัยมณี : 888)

ในเพลงยาวถวายโอวาท สอนเกี่ยวกับคำพูดคนไว้ว่า

อันอ้อยตาลหวานลิ้นแล้วสิ้นซาก
แม้เจ็บอื่นหมิ่นแสนจะแคลนคลาย

แต่ลมปากหวานหูไม่รู้หาย
เจ็บจนตายนั้นเพราะเหน็บให้เจ็บใจ
(ชีวิตและงานของสุนทรภู่ : 355)

ในสุภาษิตสอนหญิงเกี่ยวกับการประหยัดอดออม สอนไว้ว่า

มีสิ่งพึงประจบให้ครบบาท
จงมักน้อยกินน้อยค่อยบรรจง

อย่าให้ขาดสิ่งของต้องประสงค์
อย่าจ่ายลงให้มากจะยากนาน
(ชีวิตและงานของสุนทรภู่ : 625)

นางกฤษณา กล่าวถึงคติของชีวิตมนุษย์ว่า

พฤษภกาสร	อีกกฤษณชรอันปลดปลง
โททนต์เส่งคง	สำคัญหมายในกายมี
นรชาติวางวาย	มลายสิ้นทั้งอินทรีย์
สถิตทั่วแต่ชั่วดี	ประดับไว้ในโลกา
	(กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ : 54)

4.2 หลักสูตรวิชาชีพ แบ่งเป็นการศึกษาวิชาชีพต่างๆ ดังนี้

4.2.1 การฝึกหัดราชการ วรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์หลายเรื่องมีเนื้อหากล่าวถึง หลักสูตรวิชาชีพการฝึกหัดทหารว่า ผู้เรียนจะต้องเรียนรู้เรื่องต่างๆ เช่น วุฒิสีประการ ดังความว่า

แต่ทว่าราชการงานเมือง	จะสามารถปราดเปรี๊ยะยากหนักหนา
โบราณท่านจึงตั้งคติมา	ว่าวุฒิมีสีประการ
หนึ่งเป็นผู้ดีมีเชื้อชาติ	กิริยามารยาทส่งสัญญาณ
หนึ่งได้ศึกษาวิชาชาญ	เป็นแก่นสารคือคุณอุหนุนตัว
หนึ่งว่าอายุเจริญวัย	เข้าใจผิดชอบประกอบทั่ว
หนึ่งปัญญาเรืองไวไม่มีมัว	จึงจะรู้ดีชั่วในทางงาน
ท่านว่าผู้เป็นข้าฝ่าธุลี	วุฒิต้องมีทั้งสี่สถาน
	(ขุนช้างขุนแผน : 317)

และจะต้องเรียนรู้เรื่องราชสวัสดิ์ ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติสำคัญของข้าราชการ ดังนี้

โบราณว่าเป็นข้าจอมกษัตริย์	ราชสวัสดิ์ต้องเพียรเรียนรักษา
ท่านกำหนดจดไว้ในตำรา	มีมาแต่โบราณช้านานครั้น
หนึ่งวิชาสามารถมีอย่างไร	ไม่ปิดไว้ให้ท่านทราบทุกสิ่งสรรพ
หนึ่งกล้าหาญทำการถวายนัน	มุ่งมั่นจนสำเร็จเจตนา
หนึ่งมิได้ประมาทราชกิจ	ชอบผิดดริตรึกหมั่นศึกษา
หนึ่งสัตย์ซื่อถือธรรมจรรยา	เหมือนสมาทานศีลไว้มั่นคง
หนึ่งเสียมเยียมเจียมตัวไม่กำเริบ	เอื้ออ้อมเอิบหยิ่งเยอเพ้อหลง
หนึ่งอยู่ใกล้ชิดติดพระองค์	ไม่ทำเทียมด้วยทะนงพระกรุณา
หนึ่งไซ้ไรไม่ร่วมราชาอาสน์	ด้วยอุบาทว์จัญไรเป็นหนักหนา

หนึ่งเข้าเฝ้าสังเกตซึ่งกิจจา
หนึ่งผู้หญิงภายในไม่พ้นพั
หนึ่งสามีภักดิ์รักใคร่ในภูบาล

ไม่ใกล้ไกลไปกว่าสมควรการ
เล่นหัวผูกรักสมัครสมาน
ถึงถูกกริ้วทันทานไม่ตอบแทน
(ขุนช้างขุนแผน : 317 - 318)

ลักษณะการฝึกหัดราชการเห็นได้ชัดเจนจากการศึกษาของพลายงามตอนที่ไปอยู่บ้าน
พระเจ้านครเสาวรักษ์ราช ดังความว่า

ครานั้นเจ้านครเสาวรักษ์ราช
จะเป็นข้าจอมนรินทร์ปิ่นนคร
พระกำหนดกฎหมายมีหลายเล่ม
กรมศักดิ์หลักชัยพระอัยการ
แล้วให้รู้สุภาษิตบัณฑิตพระร่วง
ราชาศัพท์รับสั่งให้บังควร
ที่ไม่สู้รู้อะไรผู้ใหญ่เด็ก
เสียตระกูลสูญดับอัปประมาณ

เรียกพลายงามทรมาสวาทมาสั่งสอน
อย่านั่งนอนเปล่าเปล่าไม่เข้าการ
เก็บไว้เต็มตู้ใหญ่ไข่ออกอ่าน
มนเทียรบาลพระบัญญัติดีดสำนวน
ตามกระทรวงผิดชอบคิดสอบสวน
รู้จกถ้วนถี่ไว้จึงได้การ
มหาดเล็กสามต่อพ่อลูกหลาน
เพราะเกียจคร้านคร่ำคร่าเหมือนพริ้วมอญ
(ขุนช้างขุนแผน : 537 - 538)

และมีตำราที่ผู้รับราชการจะต้องศึกษา เหมือนกับที่พลายงามทำ ดังนี้

ครานั้นพลายงามทรมาสวาท
อยู่บ้านพระหมื่นศรีย็นดีครัน
เธอเข้าเฝ้าเจ้ากัณฐะยังไม่ได้ด
ค่อยรู้จักผิดชอบรอบคอบไป
ครันอยู่บ้านอ่านคำพระธรรมศาสตร์

.....
อุตสาห์เพียรเรียนดูจนรู้ครบ

แหลมฉลาดเลขมาปัญญาขยัน
ทุกคืนวันตามหลังเข้าวังใน
คอยฟังตรัสตรีกตรากษัตริย์
ด้วยมิได้คบเพื่อนเที่ยวเหินแ
ตำรับราชสงครามตามกระแส

.....
รู้ขนบธรรมเนียมก็เยี่ยมใจ
(ขุนช้างขุนแผน : 538)

นอกจากนี้ยังมีการฝึกหัดราชการทหาร มีการสอนวิชาการต่อสู้ได้แก่ การใช้อาวุธต่างๆ และ
กลศึก ดังที่พลายแก้วเรียนจากสมภารคง ความว่า

ทั้งพิชัยสงครามล้วนความรู้	อาจจะปราบศัตรูไม่รู้ได้
ฤกษ์พามาที่ทุกสิ่งไป	ทั้งเสกใบมะขามเป็นต่อแตน
ชำนาญทั้งกลศึกกลกลับ	คุมพลแม่ทัพนับตั้งแสน
สู้ศึกได้ลั่นทั้งดินแดน	มหาละลายสุดแสนเสน่หีดี
	(ขุนช้างขุนแผน : 120 – 121)

ในเรื่องพระอภัยมณี ศรีสุวรรณได้ศึกษาวิชาเพลงอาวุธต่างๆ จากอาจารย์ผู้สอน ดังนี้

.....	
อยู่เคหาตาพราหมณ์ไม่ลามลอน	ครั้นค่ำชวนหน่อไทเข้าไสยา
ถึงยามดึกฝึกสอนในการยุทธ์	เพลงอาวุธดาดังให้ตั้งท่า
กระบองกระบี่ถี่ถ้วนทุกวิชา	ค่อยศึกษาตั้งใจจะให้ดี ฯ
	(พระอภัยมณี : 6)

สุดท้ายกับนางเสาวคนธ์ได้เรียนรู้วิชาการสู้รบจากทศปาโมกข์เมืองการะเวก ตามแบบ
โบราณราชประเพณีของกษัตริย์ ดังนี้

.....	
กระบวณศึกฝึกฝนชนกฤษ	ต่างราญรอนเรียนครุให้รู้ครบ
รำกระบี่ตีกระบองดาบสองข้าง	ทั้งจักรขว้างโล่เขนได้เจนจบ
ถึงกลางที่พี่น้องเล่นลองรบ	ตีกระทบแทงฟันประจัญทัพ
ข้างพวกพี่น้องน้องสาวฟุ้งหลาวแหลน	ทั้งโล่แพนทวนหอกดุกดากกลับ
ข้างพวกพี่ตีตลบเข้ารบรับ	เอาปากกับแหลนหลาวลูกเกาทัณฑ์
ข้างนายทัพขับรถเข้าจรถรบ	พลตลบหลีกลัดคูผัดผัน
บ้างทิ่มแทงแพลงพลาดบ้างฟาดฟัน	ไม่ถูกกันแก้ไขไวทุกคน
จนเจนจำชำนาญในการศึก	อาจารย์ฝึกพลรบให้หลบฝน
	(พระอภัยมณี : 401 – 402)

มั่งคลาสั่งให้ทหารฝึกการสู้รบ ทั้งการรุกและการรับให้ชำนาญเพื่อใช้ในการสงคราม ดังนี้

แล้วพระองค์ทรงยศก็อุตสาห

ฝึกพลพลนิกรให้รอนรอาญ

ออกนั้หน้าจักรวรรดิหัตทหาร

ชำนาญอาญหนีไล่ทั้งไพร่นาย ฯ

(พระอภัยมณี : 1081)

จะเห็นได้ว่าการฝึกหัดราชการนั้นผู้เรียนได้เรียนรู้ทั้งข้อปฏิบัติ กฎหมายต่าง รวมทั้ง
ไสยศาสตร์และการสู้รบ เพื่อให้สามารถนำไปใช้ในการปฏิบัติราชการได้เป็นอย่างดี

4.2.2 การปกครอง

เป็นหลักสูตรสำหรับพระมหากษัตริย์ ซึ่งเห็นชัดเจนในตอนที่มีมั่งคลาจัดการปกครองและ
เตรียมทำศึก แสดงให้เห็นว่าคนที่จะเป็นกษัตริย์จะต้องเรียนรู้หลักการบริหารบ้านเมือง มีการระดมพล
ผู้รู้วิชาการแขนงต่างๆ เข้าเป็นกำลังสำคัญของบ้านเมือง ดังที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องพระอภัยมณี
เพลงยาวถวายโอวาท และสวัสดิรักษา ความเป็น

อนึ่งเล่าเราจะทำค่านั่งสื่อ
เกลี้ยกล่อมผู้รู้ตำราวิชาการ
ผู้ใดมาสาพิภักดีก็จักเลี้ยง
เราคิดเห็นเช่นแกลงแจ้งกิจจา

.....

พระทรงฟังสั่งให้ทำคำประกาศ
ไม่มีทองรองรับเป็นเรือนมณี
เหมือนคนดีมีครูซึ่งรู้รอบ
ต้องตกอับลับชื่อที่สื่อหา
อันตัวเราเจ้าลังกาอาณาจักร
จะเลี้ยงผู้รู้วิชาสารพัน

ให้คนถือไปทุกเขตประเทศสถาน
ที่เชี่ยวชาญช่วยบำรุงกรุงลังกา
ให้ชื่อเสียงสมขนาดวาสนา
แต่บรรดาขุนนางเห็นเป็นอย่างไร

.....

พวกนักปราชญ์เปรียบเหมือนเพชรทั้งเจ็ดสี
รัศมีไม่สว่างกระจ่างตา
ไม่ทำชอบด้วยกษัตริย์ขัดยศถา
ดังจินดาไว้เรือนก็เหมือนกัน
บำรุงรักษันครุฑขอเขตชั้นนท์
ให้ควรกันกับความชอบประกอบภาร
(พระอภัยมณี : 1078)

วิชาการแขนงต่างๆ 50 แขนงที่ราชสำนักต้องการเพื่อทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรืองและ
ป้องกันประเทศจากศึกสงครามตามที่มั่งคลาประสงค์ ดังความเป็น

ประการหนึ่งซึ่งผู้รู้ตำรับ
 รู้กลแก้แพ้นะรู้ประมาณ
 หนึ่งเรียนกลอุบายให้ตายจิต
 รู้แอบอ้อมป้อมพลสถลไกร
 รู้ย่องเบาเป่ามนต์ให้คนหลับ
 รู้ทายลงทั้งหลายจะร้ายดี
 หนึ่งรู้ดูซาตาโหราศาสตร์
 หนึ่งเรียนรู้สุ่นวงศ์อยู่คงทน
 หนึ่งเรียนรู้ดูดาวสำแดงเหตุ
 รู้ดูดินถินที่จะดีร้าย
 รู้สืบข่าวราวเรื่องบ้านเมืองอื่น
 หนึ่งรู้ดำน้ำหน้ำมไฟ
 หนึ่งผู้รู้ดูลักษณะแน่
 รู้อุบายหลายอย่างฝึกช้างม้า
 รู้จัดการบ้านเมืองเครื่องประดับ
 รู้สังเกตเท็จจริงทุกสิ่งอัน
 หนึ่งรู้เรียนเขียนหนังสือลายมือเอก
 รู้วิสัยไตรภูมิพงศาวดาร
 หนึ่งผู้รู้อักษรภาพยกลอนกล่าว
 รู้กฎหมายฝ่ายขุนนางฝ่ายข้างใน
 รู้ตั้งค่ายหลายชั้นป้องกันศึก
 รู้แปลความตามภาษาทั้งปวง
 หนึ่งชำนาญปืนใหญ่ยิงไวแน่
 รู้เล็ดลอดสอดแนมสืบความใน
 อันวิชาห้าสิบประการนี้
 แต่อย่างเดียวเจียวถ้าแม่นรู้แม่นยำ
 จะรางวัลนั้นให้ควรแก่ความชอบ
 จะให้เจียดเกียรติยศปรากฏไป

 แล้วพระองค์ทรงยศก็อุตสาห์

เป็นแม่ทัพทำศึกฝึกทหาร
 รู้รอนราญราวีให้มีชัย
 บัจจามิตรลุ่มหลงไม่สงสัย
 เข้าเป็นได้ศึกสังหารผลาญไพร
 ลอบฆ่าแต่แม่ทัพแล้วกลับหนี
 รู้แผนที่ทิศทางต่างตำบล
 รู้จักคาดเวลาลมฟ้าฝน
 รู้แต่พลโรมรันไม่อันตราย
 รู้มนต์เวทปลุกเสกเมฆฉาย
 รู้อุบายเกลี้ยกล่อมให้พร้อมใจ
 หนึ่งคนตื่นแข็งแซ่รู้แก้ไข
 ทำกลไกอาวุธยุทธนา
 เป็นหมอแก้เจ็บป่วยช่วยรักษา
 มีวิชาเป็นช่างต่างต่างกัน
 รู้ตำรับดีร้ายทำนายฝัน
 รู้แก้กันผีสงฆ์ขบรางวัล
 ลูกคิดเลขนับประมวลคิดคุณหาร
 รู้จักอ่านยาสิ้นระบิลไม้
 เรียบเรียงราวเรื่องความตามวิสัย
 รู้พิชัยสงครามตามกระทรวง
 รู้ตื่นลึกแลคะเนทะเลหลวง
 รู้ล่อลวงราวีให้มีชัย
 แก้อาถรรพ์ผ่นแปรแก้คุณไสย
 ทำนาได้ผลดีรู้ที่ทำ
 ผู้ใดมีเราจะชุบอุปถัมภ์
 ดังคัดคำเขียนหมึกจารึกไว้
 แม้รู้รอบหลายประการชำนาญใจ
 แล้วสั่งให้เขียนลงที่แผ่นศิลา

 ออกนึ่งหน้าจักรวรรดิหัตทหาร

ฝึกพลพลนิกรให้รอนราญ

ชำนาญงานาญหนีไล่ทั้งไพร่นาย ฯ

(พระอภัยมณี : 1078 - 1081)

และนางละเวงได้สอนมังคลาเรื่องการปกครองที่ดี ว่าพระมหากษัตริย์ต้องยึดหลักทศพิธราชธรรมในการปกครองบ้านเมืองเพื่อให้บ้านเมืองร่มเย็นเป็นสุข ดังความว่า

ประเพณีที่อุดมบรมจักร	บำรุงรักษาราชไม้มโศกวรรย
เสวยสุขทุกทิวาทิวาวัน	เพราะทรงธรรมทศพิธพิสดาร
ประการหนึ่งซึ่งรักษาเมตตาตั้ง	ให้สัตย์ทั้งปวงเป็นสุขทุกสถาน
ใครยากเย็นเข็ญใจจงให้ทาน	อภิบาลบำรุงทั้งกรุงไกร
หนึ่งคุ้มครองของเขามีเจ้าของ	อย่าได้ปองเป็นมิตรพิศมัย
หนึ่งสมบัติพิศดุของผู้ใด	อย่าอยากได้ไปเอาของเขา
ประการหนึ่งซึ่งคำจะดำรง	ดำรงสัตย์ซื่อสุจริตไม่มุสา
หนึ่งผู้ผิดมิตรญาติแลอาตมา	จงตรึกตราตัดสิ้นความตามสัจจ
อนึ่งบทกฎหมายอย่าคลายเคลื่อน	อย่าลดเลือนละอย่างแต่ปางหลัง
หนึ่งใครนำคำเสนออย่าเพ้อฟัง	เห็นจริงจึงจึงค่อยตรัสตามสัตย์ธรรม
หนึ่งเอ็นดูผู้ที่มีความชอบ	รางวัลตอบตามวิสัยเจ้าโศกวรรย
หนึ่งเลี้ยงเหล่าสาวสุรางค์นางกำนัล	เป็นสัตย์ธรรมเที่ยงธรรมอย่าลำเอียง
หนึ่งอย่าคิดริษยาพยาบาท	อย่ามุ่งมาดหมายถวิลรูปกลืนเสียง
คนสอพลอทรลักษณ์อย่ารักเลี้ยง	ให้แท้เที่ยงทางธรรมจึงจำเริญ
รักษายศอุตสาหกรรมจงดำรงจิต	เทวฤทธิ์ทุกชั้นจะสรรเสริญ
อย่าถือผิดคิดอ่านทำการเกิน	อละเมินหมั่นอ่านคำมารดา
	(พระอภัยมณี : 1111 - 1112)

จะเห็นได้ว่านางละเวงเป็นผู้สอนและถ่ายทอดคุณสมบัติของกษัตริย์ที่ดีให้แก่ลูก เพื่อให้ดำรงราชสมบัติอย่างมั่นคง เป็นที่พึ่งของประชาชน

ในเพลงยาวถวายโอวาท เจ้าฟ้าจะได้เรียนความรู้เพื่อปกครองบ้านเมืองในอนาคต ครูจึงสอนไว้ว่า การที่จะเป็นกษัตริย์ต้องศึกษาสุภาษิตพระร่วง โคลงพยุหยาตราเพชรพวงซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับการปฏิบัติตนของผู้เป็นกษัตริย์และผู้รับใช้กษัตริย์ ตลอดจนการพูดให้ถูกต้องตามฐานะตน ดังความว่า

อุดสำหรับเรียนเขียนอ่านบุราณราช
 ลำดับศักดิ์จักรพรรดิชาติดิยวงศ์
 ด้วยพระองค์ทรงสยบบรมนาถ
 กรมศักดิ์หลักชัยพระอัยการ
 อนึ่งให้รู้สุภาษิตบัณฑิตพระร่วง
 ราชาศัพทรับสั่งให้บังควร
 ทั้งพุทธไสยไตรดาทวยศ
 พระยศศักดิ์จักเฉลิมให้เพิ่มพูน

.....

ประเพณีที่บำรุงกรุงกษัตริย์
 ต่างพระทัยนัยเนตรสังเกตการ
 จงพากเพียรเรียนไว้จะได้ทราบ
 หนึ่งในเชิงอ่อนผ่อนผันให้สันติ
 อนึ่งแยบยลกลความสงครามศึก
 เรื่องฝึกฝนกลการผลาญไพริน
 อันข้าไทได้พึ่งเขาจึงรัก
 เขาหนายหนีมิได้อยู่คู่ชีวา

ไสยศาสตร์สงครามตามประสงค์
 อุดสำหรับทรงจดจำให้ชำนาญ
 บังคับราชการสิ้นทุกถิ่นฐาน
 มนเทียรบาลพระบัญญัติตัดสินานวน
 โคลงเพชรพวงผิดชอบทรงสอบสวน
 ทราบให้ถ้วนถี่ไว้จะได้ทูล
 ให้ทราบทุกที่ถวิลดินทรสุร
 ได้ฟังทูลกระหม่อมของฉันทององค์

.....

ปฏิพัทธ์ผ่อนผันความบรรหาร
 ตามบุราณเรื่องราชานวัตร
 ทั้งกลอนกาพย์กานท์กลปรนนิบัติ
 ตามกษัตริย์สุริยวงศ์ดำรงดิน
 ย่อมเหลือลือล้ามหาขลาลินธุ์
 ให้รู้สิ้นรู้ให้มั่นกันนิทา
 แม้นถอยศักดิ์สิ้นอำนาจวาสนา
 แต่วิชาช่วยกายจนวายปราณ ฯ

(ชีวิตและงานของสุนทรภู่ : 354 - 356)

สวัสดิรักษา มีคำสอนที่เป็นหลักสูตรสำหรับเจ้านายผู้ชาย ใช้สอนพระราชโอรสหรือบรรดาเชื้อ
 พระวงศ์เกี่ยวกับการปฏิบัติพระองค์ในการดำเนินชีวิตประจำวันและการออกรบ คำสอนมีทั้งข้อ
 ปฏิบัติและห้ามปฏิบัติ เพื่อให้เกิดสิริมงคลแก่ผู้ปฏิบัติ ดังนี้

1) ตื่นนอนแต่เช้าตรู่ ให้รักษาสิริตามคติโบราณ คือ ห้ามโกรธ แล้วหันหน้าไปทางทิศ
 ตะวันออกและทิศใต้ ต่อจากนั้นให้เสกน้ำล้างหน้าด้วยการสวดมนต์สามครั้งแล้วจึงล้างหน้า เสร็จแล้ว
 จงพูดแต่วาจาดี จะเกิดเป็นมงคล ทั้งนี้เพราะเชื่อว่าเวลาเช้าราศีอยู่ที่หน้า เวลากลางวันราศีอยู่ที่ตัว
 ควรประพรมหน้าอกด้วยเครื่องหอมจะมีความสุข ปราศจากโรค เวลาค่ำราศีอยู่ที่เท้า จงล้างเท้าให้
 สะอาด ดังความว่า

อย่าลืมหลงจงดุสสำหรับรักษาสิริ
 ว่าเข้าตรู่สุริโยธินัย
 ผืนพักตร์สุบรรพทิศแลทักษิณ
 ที่นับถือคือพระไตรสรณา
 แล้วเอื้อนอรรถตรัสความที่ดีก่อน
 ด้วยราศีที่ชะลอนรลักษณ์
 ยามกลางวันนั้นว่าพระราศี
 พระอุระประสูคนวิมลมาลย์
 ครั้นพลบค่ำคล้าฟ้าสุธาวาส

ตามคติโบราณท่านชานไช
 ตื่นนอนให้ห้ามมิให้อยาโกธธา
 เสกวารินด้วยพระธรรมคาถา
 ถ้วนสามคราจึงชำระสระพระพักตร์
 จะถาวรพูนเกิดประเสริฐศักดิ์
 อยู่พระพักตร์แต่ทิวาเวลากาล
 สถิตที่วรวงศ์ให้สงวนาน
 จะสำราญโรคาไม่ราศี
 ฝ่ายเบื้องบาทซ้ายขวาเป็นราศี
 (ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 347-348)

2) การกินอาหาร ให้หันหน้าไปทางทิศตะวันออกเวลากินอาหารจะอายุยืน ถ้าหันหน้าไปทางทิศใต้จะมีคนรักใคร่มากมาย ถ้าหันหน้าไปทางทิศตะวันตกจะมีแต่ความสุขพร้อมทั้งจะมีคนให้ความยกย่องนับถือเกียรติของตน แต่ถ้าหันหน้าไปทางทิศเหนือจะไม่ดีอย่างมาก ดังความว่า

เสวยนั้นผืนพระพักตร์ไปบูรพทิศ
 แม้นผืนพักตร์ทักษิณถิ่นมณฑล
 ทิศประจิมอิมเอมเกษมสุข
 แต่ทิศเหนือเหลือร้ายวายชีวา

เจริญฤทธิ์ชันษาสถาผล
 ไม่ขาดคนรักใคร่เวียนไปมา
 บรรเทาทุกข์ปราคฏด้วยยศดา
 ทั้งชันษาทรุดน้อยถอยทุกปี
 (ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 348)

3) อย่ามองต่ำและอย่าบ้วนน้ำลายขณะถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ จะเสียราศี ให้หันหน้าไปทางทิศเหนือหรือทิศตะวันตกจึงจะดี จะไม่ถูกผีถูกคุณไสยเสกสิ่งใดสิ่งหนึ่งเข้าตัวหรือฝังรูปฝังรอย จะปลอดภัยทุกประการ เมื่อถ่ายเสร็จแล้วให้อาบน้ำ ล้างหน้า ดังความว่า

อนึ่งนั่งบังคนอย่ายลต่ำ
 ผืนพักตร์สุบุตรประจิมดี

อย่าบ้วนน้ำลายพาเสียราศี
 ไม่ต้องผีคุณไสยพันภัยพาล
 (ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 348)

4) ให้หันหน้าตามน้ำ ห้ามหันหน้าทวนน้ำขณะอาบน้ำในแม่น้ำลำคลองหรือห้วยบึงแห่งใด เพราะจะถูกลงโทษทัณฑ์ มีอาการเจ็บป่วยโดยไม่รู้สาเหตุได้ ห้ามถ่ายอุจจาระและปัสสาวะลงในแม่น้ำลำคลอง เมื่ออาบน้ำเสร็จแล้วให้ทำความสะอาดแม่พระคงคา ซึ่งเป็นเจ้าแม่ประจำน้ำให้ติดเป็นนิสัย ดังความว่า

อนึ่งว่าถ้าจะลงทรงสนาน	ทุกห้วยธารเถื่อนถ้ำแล่นน้ำไหล
พระพักตร์นั้นผ่นล่องตามคลองไป	ห้ามมิให้ถ่ายอุจจาระปัสสาวะ
อย่าผืนหน้าผาผืนขึ้นเหนือหน้า	จะต้องรำเพราพัดขัดมาปะ
เมื่อสร่งน้ำสำเร็จเสร็จธุระ	ค่านับพระคงคาเป็นอาภิน
	(ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 349)

5) ให้อาบน้ำและทาแป้งหอมก่อนออกเดินทาง ไปที่ใดๆ จะมีชัย ดังความว่า

แล้วสร่งน้ำชำระพระนลาฏ	จึงผูกผาดผิวพรรณในสัณฐาน
เสด็จไหนให้ทรงชลธาร	เป็นฤกษ์พารูปไล่แล้วโคลคลา
	(ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 348)

6) อย่าลอดได้สะพานและอย่าลอดร้านพักแรม จะมีมลทิน และอย่าลอดไม้ลำที่ใช้ค้ำเรือน หรือใช้ค้ำเชือกคอก จะเสียดศีลศีรี ดลบันดาลให้เวทมนตร์เสื่อม เกิดความอัปรีดิ์ ดังความว่า

อย่าไปได้ของคลองตะพาน	อย่าลอดร้านพักแรมแรงราศี
ทั้งไม้ลำค้ำเรือนแลเชือกคอก	ใครลอดออกอัปลักษณ์เสียดศีลศีรี
ถึงฤทธิ์เดชเวทมนต์ดีลจะดี	ตัวอัปรีดิ์แปรกลับให้อุปรา
	(ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 349)

7) ให้เหน็บพกขวเวลานุ่งผ้า โดยรวบริมผ้าขึ้นมาไขว้ไว้ที่ท้องข้างขวา จะกันสัตว์มีเขี้ยวเล็บ และงาได้ ดังความว่า

อนึ่งผ้าทรงจงนุ่งเหน็บข้างขวา	กันเขี้ยวงาจะเข้ได้รัจฉาน
	(ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 349)

8) ห้ามภรรยาอนหลับทับมือและพาดเท้า อย่านอนข้างซ้ายของหญิงมักมีภัย เมื่อร่วมเพศเสร็จแล้วควรอาบน้ำ จะมีราศีและปลอดภัย ดังความว่า

อนึ่งพระองค์ทรงเจริญเพลินณอม อย่าให้หม่อมห้ามหลับทับหัตถา
ภริมย์รสอดสำหรับพระคงคา เจริญราศีสวัสดิ์จัดภัย
(ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 349)

9) ให้สระผมวันอังคารหรือวันเสาร์จะดี สิ้นวิบัติปัดไถม ดังความว่า

อนึ่งวันชำระสระพระเกล้า อังคารเสาร์สิ้นวิบัติปัดไถม
(ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 348)

10) ให้ตัดเล็บวันจันทร์หรือวันพุธ กันจัญไร ดังความว่า

ตัดเล็บวันพุธจันทรกันจัญไร
(ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 348)

11) ให้เริ่มเรียนวิชาความรู้ในวันพฤหัสบดี จะมีความเจริญรุ่งเรือง ดังความว่า

เรียนสิ่งใดวันพฤหัสสวัสดิ์ฯ
(ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 348)

12) ให้แต่งกายนักรบให้มีครบทั้งเจ็ดสี คือ ให้แต่งสีแดงในวันอาทิตย์ แต่งสีขาวนวลในวันจันทร์ แต่งสีม่วงครามในวันอังคาร แต่งสีเสดปนสีเหลืองในวันพุธ แต่งสีเขียวเหลืองในวันพฤหัสบดี แต่งสีเมฆหมอกในวันศุกร์ และแต่งสีดำในวันเสาร์ ดังความว่า

อนึ่งภูษาผ้าทรงนรงค์รบ	ให้มีครบเครื่องเสร็จทั้งเจ็ดสี
วันอาทิตย์สีทิวาโคโลกดี	เอาเครื่องสีแดงทรงเป็นมงคล
เครื่องวันจันทร์นั้นควรสีนวลขาว	จะยืนยาวชนชาติสาธิต
อังคารม่วงชวงงามสีครามปน	เป็นมงคลชาติตียาเข้าราวี

เครื่องวันพุธสุดดีด้วยสี่แสด
วันพฤหัสบดีเครื่องเขียวเหลืองดี
วันเสาร์ทองดำจึงล้ำเลิศ

กับเหลือบแปดปนประดับสลับลี
วันศุกร์สีเมฆหมอกออกสงคราม
แสนประเสริฐเลี้ยงศึกจะนิกรขาม
(ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 348)

13) ให้แต่งม้าศึกให้สวยงามและมีสีสันเช่นเดียวกับการแต่งกายของนักรบ ดังความว่า

หนึ่งพาชีขี่ขับประดับงาม

ให้ต้องตามสีสันจึงกันภัย

(ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 348)

14) ให้หมั่นท่องปณิศาภาคาอาคมเป็นนิจ เวลาคำคั้นควรมุงคิดเสมอ จึงจะมีอำนาจศักดิ์สิทธิ์
พันศัตรูได้ และเพิ่มเกียรติยศให้ปรากฏสืบไป ดังความว่า

อนึ่งวิชาอาคมถมนำ
จึงศักดิ์สิทธิ์ฤทธิรณพันไพริน

เวลาคำควรคิดเป็นนิจศีล
ให้เพิ่มภิญโญยศปรากฏไป

(ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 349)

15) ห้ามชู้ก่อนด่าว่าเวลาสุนัขน่าหอน เพราะจะทำให้เสียสง่าราศี มีภัยอันตราย ทำให้คนไม่
ยำเกรง ขาดความเคารพนับถือ และไม่เกรงคำพูด ดังความว่า

อนึ่งสุนัขมักเฝ้าแต่เห่าหอน
เสียสง่าราศีมักมีภัย

อย่าชู้ก่อนด่าว่าอัชฌาสัย
คนมิได้ยำเเกรงวาจา

(ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 349)

16) ห้ามถ่มน้ำลายเวลาลมพัด จะไปถูกสัตว์ทำให้มันต์เสื่อมได้ ดังความว่า

อนึ่งเขพะอย่าถ่มเมื่อลมพัด

ไปถูกสัตว์เสื่อมมนต์ดลคาถา

(ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 349)

17) ให้ไหว้หรือแสดงอาการเคารพเมื่อพบปะพระสงฆ์ทรงศีล เพราะถ้าไม่ปฏิบัติเช่นนี้จะ
อัปยศ ดังความว่า

อนึ่งพบปะพระสงฆ์ทรงศีลา

ไม่วันทาถอยถดทั้งยศทรัพย์

(ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 349)

18) ห้ามด่าว่าแดด ลม และฝน และอย่ากังวลเร่งวันให้หมดไปเร็วๆ ดังความว่า

อนึ่งอย่าว่าแดดแลลมฝน

อย่ากังวลเร่งวันให้พลันดับ

(ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 349)

19) ให้ทำความเคารพเมื่อพระอาทิตย์ขึ้นตอนเช้าตรู่ และให้ทำความเคารพตอนพระจันทร์ขึ้น
ด้วย ดังความว่า

เมื่อเช้าตรู่สุริยจะลงลับ

จงคำนับสุริยันพระจันทร์

(ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 349)

20) ให้แสดงความเคารพก่อนเข้านอนด้วยการไหว้หรือกราบลงกับหมอน สรรเสริญคุณ
ดังความว่า

อนึ่งเล่าเข้าที่ศรีไสยาสน์

อย่าประมาทหมั่นคำนับลงกับหมอน

เป็นนิรันดร์สรรเสริญเจริญพร

คุณปิตรมารดาคุณอาจารย์ฯ

(ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 349)

21) ห้ามหักเมื่อพบซากศพอย่างเด็ดขาด เพราะไม่ดีมากๆ ให้อาบน้ำล้างหน้า ตามตำราว่าจะ
แก้และกันอันตรายได้ ดังความว่า

อนึ่งไปไหนได้พบอสุภซาก

อย่าออกปากหักท่ายร้ายนักหนา

ให้สรงน้ำชำระพระพักตรา

ตามตำราแก้กันอันตรายฯ

(ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 349)

22) ห้ามนอนทับเครื่องปลูกเสกต่างๆ เมื่อจะนอนต้องถอดเครื่องรางต่างๆ ออก ดังความว่า

อนึ่งเครื่องปลูกลูกสะกดตะกรุดคาด	เข้าไสยาสน์ยามหลับทับฉลาย
	(ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 349)

23) ห้ามเดินข้ามหรือเดินเฉียดเข้าไปใกล้อาวุธต่างๆ อย่างเด็ดขาด ดังความว่า

เครื่องอาวุธสุดห้ามอย่าข้ามกราย	อย่านอนซ้ายสตรีนักมีภัย
	(ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 349)

24) ห้ามร่วมเพศในวันจันทร์คลาส วันสุริยคลาส วันเจ้าพรรษา วันออกพรรษา และวันเกิดและห้ามร่วมเพศกับหญิงที่มีระดู เพราะอาจจะทำให้ตายได้ หรือไม่เช่นนั้นตาอาจจะบอดหรือเป็นฝีเป็นหนองขึ้นได้ ดังความว่า

อนึ่งวันจันทร์คราสตรุษสารทสุรย์	วันเพ็ญบุรณพรรษาอัชฌาสัย
ทั้งวันเกิดเวดร้างให้ห่างไกล	ห้ามมิให้เสนหาถอยอายุ
แม้สตรีมีระดูอย่าอยู่ด้วย	ถ้ามิช่วยก็มักเสียจักขุ
มักเกิดมีฝีพองเป็นหนองพุ	ควรทำนุบำรุงองค์ให้จงดี
	(ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 350)

25) ห้ามฆ่าสัตว์ในวันเกิด จะเสียราศี มีทุกข์โศกโรคภัย และจะอายุสั้น ดังความว่า

อนึ่งนั้นวันกำเนิดเกิดสวัสดิ์	อย่าฆ่าสัตว์เสียสง่าทั้งราศี
อายุน้อยถอยเลื่อนทุกเดือนปี	แล้วมักมีทุกข์โศกโรคโรคา
	(ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 350)

26) ห้ามนอนเอาเท้าซ้ายทับเท้าขวา ถ้าลมหายใจคล่องทั้งสองข้าง แต่ถ้าหายใจคล่องเฉพาะข้างขวาต้องเอาเท้าขวาทับเท้าซ้ายจึงจะเป็นมงคลอย่างยิ่ง ดังความว่า

อนึ่งบรรทมถ้าลมคล่องทั้งสองฝ่าย	พระบาทซ้ายอย่าพาดพระบาทขวา
ข้างขวากล่องต้องกลับทับซ้ายมา	เป็นมหามงคลเลิศประเสริฐนัก
	(ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 350)

27) ห้ามหักเสียงดังใดๆ ที่เกิดขึ้น เช่น เสียงดังโผง ดังผะวะ หรือดังกุกกัก เพราะจะถูกคุณไต่ย
ได้ ดังความว่า

อนึ่งว่าถ้าจะจรแลนอนนิ่ง
คือคุณผีปีศาจอุบาทว์ยักษ์

สำเนียงดังโผงผะวะเกาะกุกกัก
ใครทลายหักถูกฤทธิ์วิทย์ฯ
(ชีวิตและงานของสุนทรภู่: 350)

4.2.3 วิชาคหกรรม เป็นวิชาที่ผู้หญิงต้องศึกษา คือ การเย็บปักถักร้อย การแกะสลัก
และการทำอาหาร กล่าวคือ

1) การเย็บปักถักร้อย เป็นงานฝีมือที่ผู้หญิงจะได้ศึกษาจากที่บ้าน ดังตัว
ละครนางพิมในเรื่องขุนช้างขุนแผน นางพิมได้รับการสั่งสอนเกี่ยวกับคุณสมบัติของกุลสตรีตั้งแต่สมัย
เด็กๆ ด้าน การเย็บปัก ถักร้อย ดังความว่า

สอนเย็บปักหักทองขวาง

ที่รุ่นราวคราวนางไม่เปรียบได้

(ขุนช้างขุนแผน : 10)

เวลารว่างนางพิมกับสายทองจะทำงานฝีมือด้านปักสะตึง ดังความว่า

ครานั้นนางพิมกับสายทอง

อยู่ในห้องปักสะตึงกริ่งใหม่

(ขุนช้างขุนแผน : 107)

เมื่อพลายแก้วเข้าหานางพิมได้เห็นม่านฝีมือของนางพิม ก็เกิดความประทับใจ ดังนี้

น่ารักปักไหมเอาทองถม
เป็นเรื่องศิลป์สุริยาเมื่อพานาง
รัตนนางอุ้มสิงห์
ถึงศาลาบาปาศรรพ์
อาศัยแล้วให้ชูปสิงห์

สวยสมฝีมือพิมงามกระจ่าง
ข้ามแนวน้ำกว้างก็พลัดกัน
ท้องเที่ยวแถวพนัสพนาศันต์
อภิวันท์วอนว่าพระอาจารย์
อำลาลุล่วงจากสถาน

กับพี่น้องสองราชกุมาร
 ปักพระศิลปีเธอเที่ยวแสวงหา
 จนพลบค่ำย่ำแสงอโณทัย
 น้องเขยกระไรเลยฉลาดล้ำ

มาอยู่บ้านตายายค่อยคลายใจ
 จะพบนางรัตนาก็หาไม่
 อาศัยสวนเจ้าท้าวภูดา
 ไม่ชอกช้ำฝีมือเจ้าเหลือหา

(ขุนช้างขุนแผน : 96)

ฝีมือการปักม่านสามชั้นของนางพิม ขุนแผนชมม่านที่นางวันทองปักอย่างสวยงามทั้งสาม
 ชั้น ดังนี้

ม่านชั้นที่ 1 มีลวดลายเกี่ยวกับธรรมชาติและสัตว์ในป่าหิมพานต์ ความเป็นว่า

ม่านนี้มีฝีมือวันทองทำ
 เส้นไหมแน่นเนียนแนบเนียนดี
 เจ้าปักเป็นป่าพนาเวศ
 รุกขชาติดาดใบระบัดเรียว
 ปักเป็นมยุราลงรำร่อน
 แผ่หางกางปีกเป็นพุ่มพวง
 ปักเป็นหิมพานต์ตระหง่านงาม
 วินันตกหักกันเป็นหลั่นมา
 อากาศคงคาขาลาสิณธุ์
 ไกรลาสสะอาดเอี่ยมอรชร
 ลงเล่นน้ำดำด้นนอในดาด
 หม่อมมั่งกรล่อแก้วแพรวพรายตา

จำได้ไม่ผิดนัยน์ตาพี่
 ลั่นฝีมือแล้วแต่นางเดียว
 ขอบเขตเขาคลุ่มข่มเขี้ยว
 พริ้วเพรียวดอกดกระดะดวง
 ฟ่ายฟ้อนอยู่บนยอดภูเขาลวง
 ชะนีห่วงงเหนี่ยวไม้ชะม้อยตา
 อร่ามรูปพระสุเมรุภูผา
 การวิกอิสินธยุคลธร
 มุจลินทร์ห้ำแถวแนวสลอน
 ผุ่งกีนรคนธรรพวิทยา
 ไสสะอาดเยือกเย็นเห็นขอบผา
 ทัศนารำลึกถึงวันทอง
 (ขุนช้างขุนแผน : 379)

ม่านชั้นที่ 2 มีลวดลายเกี่ยวกับลิลิตพระลอ ตอน พระลอตามไก่ ความเป็นว่า

เจ้าปักเป็นพระลอติดโลก
 แสนคะนึ่งถึงองค์องค์นุช
 แสนคะนึ่งถึงองค์พระเจ้าแม่

ถึงกาหลงทรงโคกกำสรดสุด
 พระทรงเสียงสายสมุทรมาเป็นนาง
 พระลอแลน้ำแดงดังแสงผาง

ละลักษณะดีไว้โดยปรางค์
 ปู่เจ้าทำวให้ให้ไก่แก้ว
 ถึงสวนพระยั้งแสนกำสรดทรง
 สู้สวนพิศวาสประพาสโสม
 ที่เลี้ยงเคียงข้างคอยประคอง

คะนึ่งนางพระพี่น้องทั้งสององค์
 มาล่อแล้วพระลอไล่เตลิดหลง
 ปักเป็นองค์พระเพื่อนพระแพงทอง
 พระลอโลมเสพสุขประสมสอง
 นางรื่นนางโรยรองบาทหงส์
 (ขุนช้างขุนแผน : 380)

ม่านชั้นที่ 3 มีลวดลายเกี่ยวกับเรื่อง คาวี ความว่า

ถึงม่านชั้นสามดูงามพริ้ม
 ยืนพิศม่านน้องต้องติดใจ
 จรดลันดั้นอรัญเวศ
 สังหารผลาญหมู่สุกณี
 ปักเป็นลงเล่นในคงคา
 ลอยเส้นเกศาในวารี
 ปักเป็นเมฆาหัดประสาทใจกล้า
 ถวายท้าวเมืองอื่นให้ชื่นครอง

ฝีมือพิมพ์เจ้าทำที่จำได้
 จลาคันปักไว้เป็นคาวี
 ถึงกรุงจันตประเทศบุรีศรี
 เลือดอินทรีแดงสดลงดาดดิน
 กับโสมจันทร์สุดาอันเจิดจัน
 หอมกลิ่นผมตระหลบผอบทอง
 มาลวงพานางพรากไปจากห้อง
 กระทบเรื่องวันทองให้เคืองใจ
 (ขุนช้างขุนแผน : 380)

นอกจากนี้ ฝีมือการปักม่านของนางลาวทองที่ปักถวายเมืองลำพูนก็มีความงดงามไม่แพ้ใคร

ดังนี้

.....
 ปักเป็นเรื่องพระยามารา
 มาประจัญได้ต้นมหาโพธิ์
 พวกลพแปรร่างต่างต่างไป
 บ้างแบกตะบองตะแบงมาน
 กำซาบศรขรรค์พรณราย
 ตรัสลเสน่ห์เกาทัณฑ์
 ชีขสสารกล้างางอน

.....
 ยกพลโยธากองทัพชัย
 กริ้วโกรธกระที่บช้างที่นั่งไล่
 บ้างสวมใส่เสนาะเกราะพราย
 ชีสารสูงสุดพระเมรุหมาย
 จักรแก้วแพรวพรายคทาธร
 กันหย่นไล่เขนแลสลอน
 สิงหาราชฤทธิรอนระเหิดตาม

มึงม้าแม่นม้าพลาก
 ล้วนประดับประดาเครื่องม้างาม
 ปักเป็นธงหน้าคลาเคลื่อน
 เทพทุกราศีก็นิลับ
 ที่ม่วงก็ม่วงเป็นมันแสง
 ดันไม้ไผ่พริ้งทั้งกิ่งใบ
 สารพัดหยดยืนเหมือนอย่างเป็น
 ปักเขาสุทนต์สัตตภัณฑ์
 ถัดมาห้าแถวแนวสมุทร
 เป็นระลอกกระฉอกขไลธร
 ปักเป็นบัวบานตระการตา
 ปักเป็นสัตว์จัตุบาทดาษดิน

ผจงยกย่ำอย่างกลางสนาม
 บ้างที่โคโตหลามกระบวนทัพ
 เมฆเคลื่อนอาทิตย์ก็มืดดับ
 ระดับด้วยทองถมทุกแห่งไป
 ที่แดงก็แดงดั่งชาดใส
 ปักนกหกไล่ได้ตามกัน
 แลเขม้นจิกกินแล้วบินผัน
 วินันตการวิกฤษณธร
 คงคาใสสุดแลสลอน
 ฝูงกินนรวิหยา มาอาบกิน
 ภูมราบินร่อนระพือผิน
 กินรินร่อนร่าอยู่เรียงราย
 (ขุนช้างขุนแผน : 225 – 226)

สำหรับฝีมือการปักมานของนางศรีมาลา มีผลกลายเป็นเรื่องอิเหนาตอนเผาเมือง อิเหนา
 ปลอมเป็นจระกากลักตัวนางบุษบา ดังนี้

พื้นใหม่ใส่ทองเป็นลายปัก
 ปักระเด่นเป็นไข่ใจาวรณ์
 เอาไฟเผาเข้าลักพระน้องนาง
 ระเด่นแกลังแปลงเป็นจระก
 พระรีบเร่งชักรถถึงศิริ
 สองกษัตริย์เขยชมสมสู่กัน
 เข้ามาเมืองจะเปลื้องความสงสัย
 ผลกรรมจำจากจะพรากร้าง
 ออกทรงรถชมพรรณบุปผา
 ให้ลมเพชรหึงกลิ่นน่านไพร
 ครั้นไกลไปตกลงกลางป่า
 คิดถึงพระองค์ผู้ทรงยศ
 ปักเป็นระเด่นเที่ยวตามหา
 พระวงศาแยกย้ายหลายตำบล

นำรักรูปร่างบางชะอ่อน
 หุรร้อนรักนุชบุษบา
 โอบอุ้มใส่ราชมรรคา
 ปักเป็นบุษบาเจ้าจาบัลย์
 เข้าสู่ถ้ำมณีภิรมย์ขวัญ
 พอรุ่งแสงสุริยันก็จากนาง
 สิ่งพี่เลี้ยงไว้มิให้ห่าง
 เผอิญช้างนางนิกนิมไป
 ปักปะตาระกาหลาอันเป็นใหญ่
 พัดพาอรไทไปทิ้งรถ
 บุษบายิ่งแสนโคกกำสรด
 นางระทดระทวยแทบทำลายชนม์
 ค้นคว้าจบแหล่งทุกแห่งหน
 แปลงตนเป็นปัจจุเหรีจไฟ

ฉลาดนักป๋กงามนี้น้อยหรือ
อันองค์บุษบาอย่าใจ

ช่างพิศคือเรื่องพิศาผิตไม้
พิเคราะห์ไปเหมือนเจ้าศรีมาลา
(ขุนช้างขุนแผน : 644)

2) การแกะสลักผักผลไม้ ดังจะเห็นได้จากการแกะสลักหมากประจำภัณฑ์ของ
นางพิมที่มีความงดงามสมจริง ดังความว่า

บ้างเอามะละกอมาวาจัก
แล้วย้อมสิ่งงดงามอร่ามตา
แกะเป็นราชสีห์สิงห์อัธ
แกะเป็นเทพพนมพรหมินทร์
แกะรูปนารายณ์ทรงสุบรรณ
นกกไปให้เขาโมทนา
ครั้นถึงศาลามาตั้งไว้
เออเขาทำหมดจดงดงามดี
รูปสัตว์หัตถ์ย่องดลเป็น
เขาช่างแกะสลักจักเจียน

ช่วยกันแกะสลักเป็นหนักหนา
ประดับประดาเป็นที่ศิขริน
เหยียบเหยียดยืนอยู่ดูเจิดจัน
พระอินทร์ถือแก้วแล้วเหาะมา
ผาดผ่นแผ่นผยองล่องเวหา
ฝูงข้าก็รีบไปทันที่
สับปฐะสุดใจไปดูมี
ไม่เสียทีที่ลำบากที่พากเพียร
ดูเด่นเห็นสะอาดดังวาดเขียน
ทั้งการเบรียญต่างชมชมไป
(ขุนช้างขุนแผน : 52 – 53)

3) การทำอาหาร ผู้หญิงมักจะได้รับการอบรมเรื่องการเป็นแม่บ้านแม่เรือน มีความชำนาญเรื่องอาหารการกินมาก ดังคำกล่าวที่ว่า “เสน่ห์ปลายจวัก ผัวรักจนตาย” ในเรื่อง ขุนช้างขุนแผนได้กล่าวถึงการเตรียมอาหารและการทำขนมไว้ เช่น การทำบุญวันสงกรานต์ที่เมืองสุพรรณมีการนิมนต์พระมาสวดมนต์ในเวลาบ่าย ผู้คนจะเตรียมอาหารมาถวายมากมาย ดังความว่า

.....
แล้วกลับบ้านเตรียมการเลี้ยงเจ้าพี่
ทำน้ำยาแกงขนมต้มแกง
บ้างทำห่อหมกปิดไว้
บ้างก็ทำวุ้นชาสาธุ
หน้าเตียงเรียงเล็ดข้าวเม่ากวน

.....
ปิ้งจีสารพัดจัดแจงไว้
ผ่าผักจกแพงพะแนงไก่
ต้มไข่ผัดปลาแห้งทั้งแกงบวน
ข้าวเหนียวหน้าหมูไว้ถึถ้วน
ของสวนส้มสุกทั้งลูกไม้
(ขุนช้างขุนแผน : 52)

ที่บ้านนางศรีประจันก็เป็นภาพความวุ่นวายของบรรดาคนรับใช้ที่กำลังเตรียมอาหารทำบุญวัน
สงกรานต์ด้วย ดังความว่า

ครานั้นฝ่ายนางศรีประจัน	เรียกข้าดาลันอยู่จึงมี
แม่พิมพ์ช่วยแม่บ้างมาข้างนี้	เข้ามาช่วยกันทันเวลา
บ่าวไพร่ทำขนมประสมปั้น	ซุบแป้งทอดน้ำมันอยู่อาช้า
เฮ้ยไพร่รอนักชักพินรา	อึ้งควักตักมาว่าเกรียมดี
วางไว้ตามชมดแลงเกวียน	พินเทียนเรียงไว้อย่าให้บี้
ขนมกรุบขนมกรอบเห็นชอบที่	คลุกน้ำตาลพริบพริสที่ไว้
ข้าวเม่ากว่นแป้งนวลซุบทอด	เอาไม้แยกแทงหลอดใส่ยอดไข่
มะพร้าวน้ำตาลหวานไล่ใน	สุกแทงขึ้นไว้ย้ายลูกโคน
	(ขุนช้างขุนแผน : 55)

เมื่อพลายแก้วจะแต่งงานกับนางพิม นางศรีประจันได้เตรียมซื้อข้าวของ ไว้เป็นเสบียงสำหรับ
เดินทาง ดังความว่า

ศรีประจันก็สั่งซึ่งบ่าวข้า	ให้จัดหาข้าวของอลหม่าน
ซื้อหมากมะพร้าวจาวตาล	ทั้งควานวนทำอึ่งคะนึ่งไป
	(ขุนช้างขุนแผน : 159)

ตอนที่พลายแก้วจะยกทัพไปเมืองเชียงใหม่ นางศรีประจันได้เตรียมอาหารให้ ดังนี้

รุ่งพรุ่งนี้แล้วออกแก้วไป	เด็กเลี้ยวไวไวมานี้หว่า
ชวนกันออเจ้าสี่ข้าวปลา	ซ่อมให้ข้าวอย่ามีเกลบร่า
แล้วใส่กระสอบบรรบริด	ช่วยกันจัดแจงหว่าแกดำพร่า
พริกกะเกลือจัดหาเอามาตำ	ชะตัมขนมทำไปให้ครบ
.....	
อิมื้อรักควักปลาร้า	เหม็นหว่าลันที่เป็นชีฆนวน
ศรีประจันตำมีอี่ชีกรวน	ปลาภูใส่ได้ส่วนเป็นอย่างไร
อิดำตำพริกขี้กขี้	เสียงถี่โกกโกกกระโชกไล่
ชำชิงพริกเกลือเจือลงไป	แซะแซะขยิกไล่ละเอียดดี
อ้ายมีอี่กวยจวกระบุง	ดวงข้าวในยุ้งเอาออกสี

ตากดำข้าวหอมพร้อมทันที	กระสอบใส่ได้ที่กองเต็มไป
ปลาแห้งปลาชะโดโตโตหว่า	ปลาย่างหอมกระเทียมก็เตรียมใส่
น้ำอ้อยน้ำตาลลงบครบครันไป	บ้างก็วิ่งขี้กไขว่อยู่ไปมา
กวนขนมกละแมแซแข็งไป	มะพร้าวปอกไว้ต้อยแตกฉ่ำ
กระต่ายขูดครูดแคะแคะกะลา	คั้นกะทิกะทะฉ่ำเหลืองไป
เอาแบ่งมาขายแล้วซ้ำกรอง	น้ำตาลใส่ลงในท้องกะทะใหญ่
เหลวเหลวกวนง่ายสบายใจ	เร่งไฟคนเคี่ยวเหนียวเข้าทุกที

(ขุนช้างขุนแผน : 187 - 188)

4.2.4 วิชาช่าง จากการศึกษาวรรณคดีเรื่อง ขุนช้างขุนแผน พระอภัยมณี พบว่ามีช่างด้านต่างๆ ดังนี้

1) ช่างปั้น มีการกล่าวถึงช่างปั้นชื่อนายสาในเรื่องขุนช้างขุนแผน เป็นชาวเมืองลำพูนที่ได้ปั้นรูปเหมือนของนางลาวทอง ดังนี้

.....	จัดได้นายสาเป็นช่างปั้น
ข้าไทโหลกปูนพร้อมมูลกัน	น้ำเชื้อโหมงนั้นทั้งหนึ่งว
เหนียวดีแล้วขี้ย้าปั้น	นั่งดูอยู่ด้วยกันทั้งเมียผัว
ปั้นเหมือนสนิทไม่ผิดตัว	งามดีถ้วนทั่วทั้งกายา
แล้วจารึกรูปว่าชื่อลาวทอง	

(ขุนช้างขุนแผน : 228)

2) ช่างประดับตกแต่งภายใน ปรากฏในตอนที่นางละเวงเกณฑ์คนมาช่วยตกแต่งเมือง ดังนี้

แล้วเกณฑ์ไพร่ไปตั้งวังสนาม	ที่ทำข้ามขอบฝั่งหลังถนน
ก่อกำแพงแหล่งล้อมป้อมประจัญ	มีตึกกลสูงใหญ่กระไดเวียน
เก้งสำหรับรับแขกทำแปลกอย่าง	เลือกลั่นชางที่ฉลาดมาวาดเขียน
มีคนรู้ผู้ดำริคอยติเตียน	ให้แปลงเปลี่ยนปลูกสร้างลำอ่างตา
เป็นปีครึ่งจึงสำเร็จได้เสร็จสรรพ	วังสำหรับทำข้ามลำบันหนา
หนทางไกลไปแต่วังเมืองลังกา	จนถึงทำที่ข้ามเป็นสามวัน

(พระอภัยมณี : 430)

เมื่อจะต้องต้อนรับท้าวละมาน นางละเวงให้ช่างประดับมาตกแต่งห้องรับแขก ดังนี้

ฝ่ายโคมยงองค์นางละเวงราช	คิดขยาดอยู่ด้วยยักษ์มักกะสัน
แต่ใจรู้อยู่ว่าไม่ทำไมกัน	จะดูฟันเลี่ยมเล่นให้เห็นพักตร์
ดำริพลางทางสั่งพวกช่างแต่ง	จงจัดแจงให้พิลึกตึกต่าหนัก
จะรับแขกแปลกประเทศเป็นเพศยักษ์	ให้พร้อมพรักพระที่นั่งเหมือนสิ่งไว้ ฯ
ฝ่ายฝรั่งช่างประดับได้รับสั่ง	มาแต่งตั้งเตียงทองม่านสองไข
เป็นลวดหุ่นชั้นบนด้วยกลไก	มีควงไข่มั่งระฆังก็ตัวเอง
	(พระอภัยมณี : 457)

3) ช่างตีดาบ เห็นได้จากตอนขุนแผนทำดาบฟ้าฟื้น โดยระดมช่างเหล็กฝีมือดีทั้งเมืองช่วยกันทำ ดังความว่า

จัดแจงตีดาบไว้ปราบศึก	ตรองตรึกหาเหล็กไว้หนักหนา
ได้สำเร็จเสร็จสมตามตำรา	ทำนวางไว้ในมหาศตราคม
เอาเหล็กยอดพระเจดีย์มหาธาตุ	ยอดปราสาททวารามาประสม
เหล็กขนันมีพรายตายทั้งกลม	เหล็กตริงโลงตริงบันลมสลักเพชร
หอกสัมฤทธิ์กรีฑทองแดงพระแสงหัก	เหล็กปะกุกสลักประตูปะทุเห็ด
พร้อมเหล็กเบญจพรรณกลเม็ด	เหล็กบ้านพร้อมเสร็จทุกสิ่งแท้
เอาเหล็กไหลเหล็กหล่อบ่อพระแสง	เหล็กกำแพงน้ำพิฆัทั้งเหล็กแร่
ทองคำสัมฤทธิ์นาคองแจ	เงินที่แท้ชาติเหล็กทองแดงดง
เอามาสุ้มคุมควบเข้าเป็นแท่ง	เผาให้แดงตีแผ่แช่ยาผง
ไว้สามวันขัดเหล็กนั้นเล็กลง	ยังคงแต่พองามตามตำรา
ขัดเหล็กครบเสร็จถึงเจ็ดครั้ง	พอกระทั่งฤกษ์เข้าเสาร์สิบห้า
ก็ตัดไม้ปลูกศาลขึ้นเพียงตา	แล้วจัดหาสารพัดเครื่องบัตร์พลี
เทียนทองติดตั้งเข้าทั้งคู่	ศีรชะหมูปิดไถ้ทั้งบายศรี
เอาสุบทั้งตั้งไว้ในพิธี	เอาถ่านที่ต้องอย่างวางไว้นั้น
ช่างเหล็กฝีมือลือทั้งกรุง	ผ้าขาวนุ่งผ้าขาวห่มดูคมสัน
วงสายสิญจน์เสกลงเลขยันต์	คนล่ำคึกคองดูซึ่งฤกษ์ดี
ครั้นได้พิชัยฤกษ์ราชฤทธิ	พระอาทิตย์เที่ยงฤกษ์ราชสิห์

ขุนแผนสับสนหนักให้แดงดี
 ที่ตรงกลางกว้างงามสามนิ้วก็
 เผาซุบสามแดงแทงตะไบ
 อานตมิได้มีขนแมวพาด
 เลื่อมพรายคล้ายแสงแมลงทับ
 ค้ำมนั้นทำด้วยไม้ชัยพฤกษ์
 เอาผมพรายร้อยดุนประจุปล้น
 ครั้นเสร็จสรรพจับแกว่งแสงวะวับ
 เสียงอื้ออึงเอิกเกริกได้ฤกษ์บน
 ฟ่าผ่าเบรียงเบรียงเสียงโด่งดัง
 ได้นิมิตฟ้าเบรียงดังเสียงปืน

นายช่างตีรูปให้เร็วพลาย
 ยาวถึงศอกกำมาหน้าลูกไก่
 บัดเดียวใจเกลี้ยงพลันเป็นมันยับ
 เลื่อมปาดเนื้อเขียวดูคมหนับ
 ปลั่งปลาบวาววับจับแสงตะวัน
 จารึกยันต์พุทธจักรที่เหล็กกัน
 แล้วเอาชันกรอกด้ามเสียบัดดล
 เกิดโกลาฬ่าพยับพยอมหน
 ฟ่าพยอมฝนพยับอยู่ครั้นครั้น
 ขุนแผนพึงจิตฟูให้ชูขึ้น
 ให้ชื่อว่าฟ้าพื้นอันเกรียงไกร
 (ขุนช้างขุนแผน : 358 – 360)

4) ช่างทำกระบอง ปรากฏในเรื่องพระอภัยมณีตอนที่พราหมณ์พรหมโบราณได้
 ทำกระบองให้เป็นอาวุธคู่กายของศรีสุวรรณ ดังความว่า

.....
 เลือกล้วนเหล็กมะลูดีทีกระบอง

.....
 ให้เป็นของคู่หัดถักษัตรา
 (พระอภัยมณี : 7)

4.2.5 หมอผ่าตัด ปรากฏในเรื่องพระอภัยมณีตอนที่นางสุวรรณมาลีถูกยิง หมอผ่าได้
 ผ่าตัดขูดพิษและเย็บปิดแผล ดังความว่า

.....
 เป่าน้ำมันกันแก้ตรงแผลเจ็บ

.....
 เขามัดผ่าขูดกระดูกที่ถูพิษ
 เขาเข็มเย็บปิดแผลแก้ปวดร้อน

.....
 (พระอภัยมณี : 399)

4.2.6 หมอสมุนไพร ในเรื่องพระอภัยมณีเมื่ออุศเรนถูกยิงหมอได้ใช้สมุนไพรรักษา
 ดังความว่า

ส่งสารสุดอุศเรนครั้งรุ่งเช้า
ด้วยถูกยงพื้นองค์ก็ทรงคราง
มาวางไว้ใตยาสน์บนอาสน์รัตน
เปลวสุกกรณพิชพอกใบชา

เสียดพระเพลาพลิกแพลงตะแคงข้าง
พวกขุนนางเข้าประคองนอนน้ำตา
หมอบเข้าปิดเป้าแก้แผลรักษา
ชี้ฝั่งยาปิดแผลแก้ปวดร้อน
(พระอภัยมณี : 313)

4.2.7 หมอบดู ในเรื่องพระอภัยมณี นางวาลีได้ศึกษาวิชาโหราศาสตร์และใช้วิชาความรู้ประกอบอาชีพเป็นหมอบดู ดังความว่า

เป็นเชื้อพราหมณ์ความรู้ของผู้เฒ่า
เป็นมรดกตกตอต่อกันมา
รู้ฤกษ์พาฟ้าดินสำแดงเหตุ
ครั้นเจนแจ้งแกล้งเอาเข้าเผาไฟ
ถึงหน้านาฟ้าฝนจะตกแล้ง
จนได้ผลคนลือนางวาลี
ใครไปมาหาของกำนัลฝาก

แต่ก่อนเก่าเดิมโบราณนานหนักหนา
นางอุตสาห์เรียนเล่าจนเข้าใจ
ทั้งไตรเพทพิธิคัมภีร์ไสย
มิให้ใครพบปะพระคัมภีร์
ช่วยบอกแจ้งตายายให้ย้ายที่
เป็นหมอบดีดูแลแน่สุดใจ
พอเลี้ยงปากตามประสาชัณดาลัย

.....
(พระอภัยมณี : 344)

4.3 หลักสูตรเพิ่มเติม มีดังนี้

4.3.1 วิชาดาราศาสตร์ เป็นการศึกษาเกี่ยวกับดวงดาว จะเห็นได้จากเรื่องพระอภัยมณี ตอนที่นางสุวรรณมาลีสอนให้สินสมุทรกับนางอรุณรัศมีรู้จักดวงดาวต่างๆ ดังความว่า

เผยพระแสงแลดูเดือนสว่าง
พระชนนีชี้ชวนชมดาวรา
ดูโน้นแน่แม่อรุณรัศมี
โน้นดาวตรงตรงหน้าอาชาไนย
องค์อรุณทูลถามพระเจ้าป่า
นางบอกว่าดาวตรงอยู่ตรงนั้น
แม้้นดาวกามาใกล้ในมนุษย์

แจ่มกระจ่างกลางทะเลแลเวหา
ให้ลูกยานหลานรักรู้จักไว้
ตรงมือชี้ดาวเต้านั้นดาวไถ
ดาวลูกไก่เคียงอยู่เห็นหมุกกัน
ที่ตรงหน้าดาวไถชื่อไร่นัน
ที่เคียงกันเป็นระนาวชื่อดาวโง
จะม้วยมุดมรณาเป็นท่าโง

ดาวดวงล้ำล้ำภามีเส้ากระโดง
 นั้นแน่แม่ดูดาวจรจะเซ้
 ดาวนิติพิมายับดูบัววาว
 โนนดาวคันซ้งช่วงดวงสว่าง
 หน่อนรินทร์สินสมุทรกับบุตร
 พระชนนีชี้แจงให้แจ้งจิต

สายระโยงระยางหางเสื่อยาว
 คีระระเห่กนางขึ้นกลางหา
 เขาเรียกดาวยอดมหาจุฬามณี
 ที่พรั่งพรั่งพรายงามดาวหามณี
 เฝ้าเข้าซึ้งซักถามตามสงกา
 อยู่ตามทิศทั่วไปในเวหา

(พระอภัยมณี : 276)

4.3.2 วิชาดนตรี พระอภัยมณีเรียนวิชาดนตรีคือเป่าปี่ และได้ถ่ายทอดวิชาให้สินสมุทร
 ความสำคัญของวิชาดนตรีที่พินทพราหมณ์รามราชสอนพระอภัยมณี มีดังนี้

ถ้าแม้ว่าข้าศึกมันใจจับ
 เอาปี่เป่าเล่าโลมน้ำใจคน
 คือรูปรสถลนเสียงเคียงสัมผัส
 ให้ใจอ่อนนอนหลับดังวายปราณ
 แล้วให้ปี่ที่เพราะเสนาะเสียง
 อวยพรพลางทางหยิบธำมรงค์
 ซึ่งดนตรีตีค่าไวถึงแสน
 ไซ้ประสงค์ตรงทรัพย์สิ่งสุวรรณ

จะรบบัรสารพัดให้ขัดสน
 ด้วยเล่ห์กลโลกาห้าประการ
 เกิดกำหนดลุ่มหลงในสงสาร
 จึงคิดอ่านเอาชัยเหมือนใจจง
 ยินสำเนียงถึงไหนก็ไหลหลง
 คั่นให้องค์กุมารว่าแล้วว่าพลัน
 เพราะหวงแหนกำชับไว้ซับซ้อน
 จะป้องกันมิให้ไพร่ได้วิชา

(พระอภัยมณี : 7)

พระอภัยมณีได้กล่าวถึงความสำคัญของดนตรีว่า

.....
 อันดนตรีมีคุณทุกอย่างไป
 ถึงมนุษย์ครุฑาเทวราช
 แม้ปี่เราเป่าไปให้ได้ยิน
 ให้ใจอ่อนนอนหลับลึมสติ
 ซึ่งสงสัยไม่สิ้นในวิญญาน์

.....
 ย่อมใช้ได้ดังจินดาคำบุรินทร์
 จตุบาทกลางป่าพนาสินธุ์
 ก็สุดสิ้นโทโสที่โกรธา
 อันลัทธิดนตรีดีหนักหนา
 จงนิทราเถิดจะเป่าให้เจ้าฟัง

(พระอภัยมณี : 12)

4.3.3 วิชาการใช้อาวุธ ในเรื่องพระอภัยมณี ศรีสุวรรณได้เรียนเพลงอาวุธต่างๆ อันจัด
ว่าเป็นศิลปะการต่อสู้ด้วยความสนใจ จึงไปขอเรียนกับพราหมณ์ ดังความว่า

ฝ่ายวานฤบดีศรีสุวรรณ	ก็เข้มข้นกลศึกที่ฝึกฝน
ทั้งโล่เขนเจนจัดหัดประจัญ	ในการกลอาวุธสุดทำนอง
จนหมดสิ้นความรู้ท่านครูเฒ่า	จึงเรียกเจ้าเข้ามานั่งสองต่อสอง
เลือกล้วนหลักมะลูลีตีกระบอง	ให้เป็นของคู่หัดถักษัตรา
ทั้งธำมรงค์วงนั้นก็คืนให้	แถลงไขข้อความตามปริศนา
เหมือนอาจารย์คนนั้นที่พรรณนา	แล้วพุดมาอวยชัยไปจงดี
หน่อภักษัตริย์สุริยวงศ์ทรงสดับ	น้อมคำนับปรีดีเปรมเกษมศรี
ครรรโลลาอาจารย์จรัส	ตามวิถีแนวทางถนนมา
	(พระอภัยมณี : 7)

4.3.4 วิชาดาตาอาคม การจัดการเรียนการสอนเรื่องดาตาอาคมพบมากในเรื่องขุนช้าง
ขุนแผน โดยเฉพาะอย่างยิ่งพลายแก้วได้ศึกษาวิชาดาตาอาคมอย่างดี เห็นได้จากตอนที่พลายแก้วเรียน
วิชาจากสมภารบุญ วัดส้มใหญ่จนจบแล้ว ท่านสมภารได้ให้ตำราหัวใจพระคาถาไปศึกษาเอง เป็น
ตำราว่าด้วยการอยู่ยงคงกระพัน การปลี่ยนสะกดรูปแบบต่างๆ และการเลี้ยงโหงพราภย ดังความว่า

หนังสือสิ้นกระแสน์แปลลรรด	จนสมภารเจ้าวัดไม่บอกได้
ลูปหลังลูปหน้าแล้วว่าไป	สิ้นไส้ภูแล้วเณรแก้วอา
ยังแต่สมุดตำรับใหญ่	พินแต่หัวใจพระคาถา
กูจัดแจงซองสุ่มแต่หนุ่มมา	หวงไว้จนชราไม่ให้ใคร
ความรู้นอกนี้ไม่มีแล้ว	กูรักเณรแก้วจะยกให้
อยู่คงปลี่ยนสะกดมีถมไป	เลี้ยงโหงพราภยใช้ได้ทุกตา
	(ขุนช้างขุนแผน : 48)

ต่อมาได้เรียนเรื่องการอยู่ยงคงกระพัน การผูกพยนต์ การเสกเป่า และเวทมนตร์คาถา
ต่างๆ จากสมภารมี ดังความว่า

อยู่ยงคงกระพันล่องหน
รักทั้งเรียนเสกเปาเป็นเจ้าชู้
ท่านขรัวหิวร่อว่าอแก้ว
เมียของเขาเจ้าอย่าได้ทำร้าย
กูจะให้วิชาสารพัด
ท่วงที่เอ็งจะดีดังจินดา

ภาพยนตร์ผูกใช้ให้ต่อสู้
ผูกจิตหญิงอยู่ไม่เคลื่อนคลาย
เรื่องเจ้าชู้รู้แล้วต้องมันหมาย
สาวแก่แม่หม้ายเอาเถิดวา
ให้ชะงัดเวทย์มนต์พระคาถา
แล้วคายขานหมากมาให้เณรกิน
(ขุนช้างขุนแผน : 49 – 50)

เณรแก้วได้เรียนคาถาอาคมกับสมภารคงที่วัดแค ดังนี้

.....
พอสิ้นแสงสุริยาเวลาจวน
โบกพัดพัดวีพระอาจารย์
ปฏิบัติมิให้ขัดข้องเคืองใจ
สะกดทัพจับคนทั้งปลุกผี
ปัดมั่งกำบังตนทนทาน
ทั้งพิชัยสงครามล้วนความรู้
ฤกษ์พามาที่ทุกสิ่งไป
ขำนาญทั้งกลศึกกลลับ
สู้ศึกได้สิ้นทั้งดินแดน
จึ่งจ้งขลังคะนองล่องหน
ถอนอาถรรพ์กันประกอบประกับมี

.....
อุตสาห์ดวนหมอบมองเข้าห้องใน
ให้สำราญรื่นจิตพิสมัย
สมภารแนะนำให้ไม่ช้าการ
ผูกพันต์ฤทธิกำแหงหาญ
สะเดาห์ดาลไซ่บุญแจประจักษ์ใจ
อาจจะปราบศัตรูไม่สู้ได้
ทั้งเสกใบมะขามเป็นต่อแตน
คุมพลแม่ทัพนับตั้งแสน
มหาละลวยสุดแสนเสน่หีดี
ฤทธิ์รณแรงราวกับราชสีห์
เลี้ยงผีพรายกระซิบทุกสิ่งไป
(ขุนช้างขุนแผน : 120 – 122)

หลังจากนั้นวิชาต่างๆ ได้ถูกถ่ายทอดจากตำราของพ่อมาสู่ลูก โดยมีย่าคือนางทองประศรี เป็นผู้สอนให้หลาน ดังปรากฏในการศึกษาของพลายงามว่า

อันเรื่องราวกล่าวความพลายงามน้อย
ทั้งขอมไทยได้สิ้นก็ยินดี
ปัดมั่งตั้งตัวนะปัดตลอด

ค่อยเรียบร้อยเรียนรู้ครูทองประศรี
เรียนคัมภีร์พุทธเทพพระเวทมนตร์
แล้วถอนถอดถูกต้องเป็นล่องหน

หัวใจกริดอิทธิเจเสนห์กล
 เข้าห้องลองวิชาประสาเด็ก
 มหาทะมึนยืนยงคงกระพัน
 แล้วทำตัวหัวใจติปิไล
 สะกตมนต์จั่งงักำบังกาย
 ทั้งเรียนธรรมกรรมฐานนิพพานสูตร
 ผูกพยนต์หุ่นหญ้าเข้าราวี

แล้วเล่ามนต์เสกขม้นกินน้ำมัน
 แทะเหล็กจนแหลมอยู่ขยัน
 ทั้งเลขยันต์ลากเหมือนไม่เคลื่อนคลาย
 สะเดาะไซ้ตรวนได้ตั้งใจหมาย
 เมฆฉายสุริย์จันทร์ขยันดี
 ร้องเรียกภูตพรายปราบกำหราบผี
 ทองประศรีสอนหลานชำนาญดี
 (ขุนช้างขุนแผน : 532)

ส่วนพลายชุมพลลูกของขุนแผนได้เรียนวิชาคาถาอาคมจากตำราขอมดำดิน ทำให้สามารถ
 ดำดินได้อย่างชำนาญ ดังความว่า

วันหนึ่งเณรเอาคราดกวาดมลทิน
 มีมือถือลานทองของวิชา
 ผุดขึ้นที่ระหว่างกลางบริเวณ
 ชุมพลแก้ไขได้ฉับพลัน
 เรียนวิชาในลานชำนาญใจ
 อยู่ยงคงสารพัดคัสตรา

ยังมีขอมดำดินเมืองหงสา
 หมายจะถามปริศนาของรามัญ
 ถามปริศนาเณรชุมพลนั้น
 ลานนั้นขอมให้ก็ได้มา
 ล่องหนหายตัวได้ดังปรารถนา
 คำพูดาก็ได้ตั้งใจปอง
 (ขุนช้างขุนแผน : 973)

และในเรื่องพระอภัยมณีที่กล่าวถึงการศึกษาของสามพราหมณ์ ก็แสดงให้เห็นว่าพราหมณ์
 ได้เรียนรู้คาถาอาคม ดังความว่า

.....
 ข้าชื่อวิเชียรโมราเจ้าหลาน
 แสวงหาดั่งเพียรเพื่อเรียนรู้
 ได้รู้เรียกลมฝนคือคนนั้น
 ยิงออกไปได้ทีละเจ็ดลูก
 คนนั้นผูกเรือยนต์เล่นบนดิน

.....
 ทั้งสามคนคู่ชีวิตเป็นมิตรกัน
 ได้เป็นคู่ศิษย์วิชาขยัน
 ข้าแข่งขันยิงธนูสู้ไพรีน
 จะให้ถูกตรงไหนก็ได้สิ้น
 อยู่บ้านอินทคามทั้งสามคน
 (พระอภัยมณี : 11)

4.3.5 ภาษาต่างประเทศพระอภัยมณีกับสินสมุทรได้เรียนภาษาต่างประเทศด้วยกัน

ดังนี้

.....
หัดภาษาฝรั่งทั้งจีนจาม

.....
ราวกับล่ำมพูดคล่องทั้งสององค์
(พระอภัยมณี : 138)

จะเห็นได้ว่าการจัดการศึกษากำหนดให้มีวิชาต่างๆ ที่เรียนสำหรับเด็กผู้ชาย มีทั้งวิชาสามัญ ซึ่งได้แก่ วิชาหนังสือ คือ การอ่าน การเขียน และเลข ซึ่งวิชาเหล่านี้เป็นวิชาพื้นฐานที่นักเรียนจะต้องเรียนรู้ เพราะถือว่าเป็นบันไดขั้นแรกที่จะต้องผ่าน เพื่อก้าวไปสู่การศึกษาวิชาการอื่นๆ นอกเหนือจากวิชาหนังสือก็เป็นวิชาชีพต่างๆ เช่น คณิตศาสตร์ วิชาหมอ วิชาแพทย์ วิชาเสมียน วิชาศิลปะการต่อสู้ป้องกันตัว เช่น กระบี่กระบอง และมวย เป็นต้น ส่วนเด็กหญิงซึ่งสอนกันตามบ้านก็เป็นวิชาการบ้าน การเรือน เย็บปักถักร้อย วิชาสำคัญที่จะอบรมกันเป็นพิเศษอีกอย่างหนึ่งก็คือการอบรมจรรยาบรรณ

จากการศึกษาเรื่องหลักสูตร สามารถสรุปได้ว่าหลักสูตรที่พบในวรรณคดีสมัยรัชกาลที่ 1 – 3 ได้แก่ หลักสูตรพื้นฐาน ซึ่งเป็นหลักสูตรทั่วไปที่ใช้ในการดำเนินชีวิตประจำวัน หลักสูตรวิชาชีพ เป็นการศึกษาวิชาเฉพาะด้านเพื่อนำไปประกอบอาชีพ และหลักสูตรเพิ่มเติม ซึ่งเป็นการเรียนรู้เพื่อเพิ่มประสบการณ์ชีวิต

5. แบบเรียน

แบบเรียนของไทยปรากฏครั้งแรกในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้แก่ จินตามณี ซึ่งได้มีผู้ใช้เป็นแบบอย่างในการเขียนแบบเรียนรุ่นต่อมา เช่น ประถมมาลา และมูลบทบรรพกิจ เป็นต้น ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีแบบเรียนเกิดขึ้นหลายเล่ม ดังที่ ดวงเดือน พิศาลบุตร (2512 : 10) กล่าวไว้ว่า แบบเรียนที่ใช้ศึกษาเล่าเรียนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีปรากฏแน่ชัด 5 เล่ม คือ ประถม ก กา ประถมมาลา สุบินทกumar ประถมจินตามณีเล่มหนึ่ง และประถมจินตามณีเล่มสอง นอกจากนี้ยังมีหนังสืออ่านประกอบอื่นๆ เช่น เสือโค จันทโครพ อนิรุทธ สมุทรโฆษ เพชรมงกุฎ สังข์ทอง กากี พระยาจันทน์ และสวัสดิรักษา เป็นต้น และปรากฏแบบเรียนวิชาชีพซึ่งมีการกล่าวถึงใน ประถม ก กา ได้แก่ ตำราหมอ (วิชาโหราศาสตร์) ตำราหมอยา (แพทยศาสตร์) ตำราวิชาเลข ใจหทัยค้าขาย (เลขคณิต) ตำราวิชาช่างทอง และวิชาเสมียน แต่อย่างไรก็ตามการศึกษาศาสนาในสมัยนั้นยังไม่มีแบบเรียนที่เป็นระบบเดียวกัน และไม่มีการใช้อย่างกว้างขวางนัก แบบเรียนสมัยนี้จึงมีลักษณะเป็นตำราเฉพาะที่แต่งขึ้นเองหรือนำมาจากที่อื่นเพื่อใช้สอนลูกศิษย์ของตนเองเท่านั้น

จากการศึกษาพบว่าแบบเรียนที่ปรากฏในวรรณคดีสมัยรัชกาลที่ 1 – 3 ได้แก่ กาพย์พระไชยสุริยา สวัสดิรักษา เพลงยาวถวายโอวาท สุภาษิตสอนหญิง กฤษณาสมน้องคำฉันท์ ตำราหัวใจพระคาถา ตำราพิชัยสงคราม ตำรากฎหมาย ตำราคำถาอาคม คัมภีร์ไตรเพท ตำราขอมดำดิน ตำราเล่นหนัง ตำนานกลสตรี และหนังสืออ่านเพิ่มเติม ดังนี้

5.1 กาพย์พระไชยสุริยา

สุนทรภู่แต่งกาพย์พระไชยสุริยาเพื่อใช้สอนเจ้านายที่มาฝากตัวเป็นลูกศิษย์ศึกษาเล่าเรียนสมัยบวชอยู่ที่วัดเทพธิดาราม ถึงแม้ว่าเนื้อหาของกาพย์พระไชยสุริยาจะเป็นนิทาน แต่เมื่อศึกษารูปแบบการประพันธ์แล้วเชื่อว่าท่านน่าจะใช้เป็นแบบเรียนให้ลูกศิษย์ได้ฝึกอ่านคำในมาตราตัวสะกดต่างๆ กล่าวคือ ท่านพยายามผูกเรื่องตามลำดับการแจกลูกตามแม่สะกด ตั้งแต่แม่ ก กา ถึง แม่เกย เนื้อหาของเรื่องพระไชยสุริยาได้สอดแทรกการปลูกฝังคุณธรรมแก่ผู้เรียนให้เข้าใจถึงสภาพของสังคมที่ไม่เรียนร้อย เพราะคนในสังคมทำความชั่ว ไม่มีความปราณี ขาดความเมตตากรุณา และความเอื้ออาทรต่อกัน ทำให้ผีเข้าเมืองโดยไม่สามารถป้องกันได้ทำให้บ้านเมืองล่มจม ผู้คนต้องลำบากเมื่อหันมาทำความดีก็เกิดความสงบสุข เรื่องนี้นอกจากจะทำให้ผู้เรียนเพลิดเพลินแล้ว ยังฝึกให้อ่านออกเสียงได้อย่างถูกต้อง และเป็นพื้นฐานคุณธรรมให้ผู้เรียนรู้จักรับผิดชอบต่อหน้า มีความซื่อสัตย์และยึดมั่นอยู่ในความดีงาม

5.2 วรรณคดีคำสอน มีดังนี้

5.2.1 สวัสดิรักษา เป็นแบบเรียนที่แนะนำการปฏิบัติตัวสำหรับผู้หวังความเป็นสวัสดิมงคล จัดเป็นแบบเรียนจริยธรรมสำหรับผู้ชาย ที่จะช่วยอนุรักษ์แบบแผนวัฒนธรรมตลอดจนสร้างค่านิยมที่ดีในการดำเนินชีวิต มีเนื้อหาที่สอนให้ปฏิบัติแต่สิ่งดี ดังนี้

- 1) ให้ละเว้นความโกรธ
- 2) ให้มีความกตัญญูรู้คุณ
- 3) ให้พูดจาไพเราะ เลือกพูดแต่สิ่งที่ดีงาม
- 4) ระลึกถึงพระคุณบิดามารดา ครูอาจารย์ และพระรัตนตรัย
- 5) ให้รักษาความสะอาดของร่างกาย
- 6) ให้รู้จักกาลเทศะ
- 7) แต่งกายให้ถูกโฉลกตามวัน
- 8) ให้มีความรอบคอบ ระมัดระวัง
- 9) รักษาภิรียมารยาทให้ดี
- 10) สงเคราะห์ผู้อื่นตามความเหมาะสม

- 11) ให้มีสัมมาคารวะ
- 12) ให้มีความขยันหมั่นเพียร
- 13) ให้มีความอดทนอดกลั้น
- 14) ไม่ฝ่าฝืนในวันเกิด

จากคำสอนเหล่านี้ เมื่อผู้เรียนนำไปปฏิบัติจะทำให้มีความสุขความเจริญ และเป็นมงคลแก่ชีวิต

5.2.2 เพลงยาวถวายโอวาท เป็นแบบเรียนจริยธรรมสำหรับกษัตริย์หรือผู้ปกครอง ซึ่งเรียกว่า ทศพิธราชธรรมมีเนื้อหาเกี่ยวกับเรื่องต่างๆ ดังนี้

- 1) การศึกษาหาความรู้
- 2) การรักษาความสัตย์
- 3) การวางตัวให้เหมาะสม
- 4) การเลือกคบคน
- 5) การปฏิบัติราชการ

แบบเรียนเรื่องนี้เน้นเรื่องการศึกษาหาความรู้เพื่อเชิดชูพระเกียรติและการดำรงยศ เพื่อให้เป็นที่พึ่งของข้าราชการบริหาร รวมทั้งเน้นในเรื่องการพูด และการคบมิตร ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยสำคัญในการดำเนินชีวิตของทุกคน

5.2.3 สุภาษิตสอนหญิง เป็นแบบเรียนที่มุ่งเสนอสาระสำคัญซึ่งเป็นความรู้และประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิตของสตรี นับได้ว่าเป็นแบบเรียนจริยธรรมสำหรับสตรีเกี่ยวกับการครองตน การคบเพื่อน การรักษาชื่อเสียงส่วนตัว การวางตัวให้เหมาะสม การสำรวมกิริยามารยาท การดูแลบิดามารดา การเลือกคู่ครอง การครองเรือน การปรนนิบัติสามี และการเป็นแม่บ้านที่ดี ซึ่งคำสอนเหล่านี้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต หากสามารถปฏิบัติตามได้ก็จะได้รับการยกย่องจากบุคคลทั่วไป ทำให้ประสบความสุขความสำเร็จในการดำเนินชีวิตอยู่ในสังคม

5.2.4 กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ เป็นแบบเรียนที่อาจเรียกได้ว่าคู่มือสตรีอีกเล่มหนึ่งที่สอนให้สตรีรู้จักการปฏิบัติตัวให้เป็นที่รักของสามี และผู้คนทั่วไป มีเนื้อหากล่าวถึงผู้หญิงที่ไม่ดีไม่ควรเอาเยี่ยงอย่าง หลักการปรนนิบัติสามี การสำรวมกิริยามารยาท และการวางตัวให้เหมาะสม โดยผูกเป็นเรื่องราวว่า ท้าวพรหมหัตถ์กับพระนางบุษบา ครองเมืองพาราณสี มีพระราชธิดาอยู่สองพระองค์ คือ นางกฤษณาและนางจिरประภา เมื่อธิดาทั้งสองพระองค์มีอายุพอสมควรอภิเษกสมรส นางกฤษณาได้สามีถึง 5 พระองค์ และอยู่ด้วยกันอย่างมีความสุข ส่วนนางจिरประภาได้สามีเพียงพระองค์เดียวแต่

นางไม่สามารถผูกพระทัยพระสวามีไว้ได้ เพราะไม่รู้จักการปฏิบัติตน จึงเสด็จไปเฝ้าพระพี่นางทูลถามถึงวิธีที่นางทรงใช้ นางกฤษณาจึงตรัสสอนถึงวิธีปรนนิบัติพระสวามี โดยให้เว้นจากความขี้วุ่น มุ่งทำความดี และมีคุณธรรม นางจิรประภาเข้าไปปฏิบัติตามและประสบผลสำเร็จ พระสวามีมิได้ทอดทิ้ง กลับมีความรักมั่นคงยิ่งขึ้น

5.3 ตำรา ส่วนมากจะเป็นตำราที่เป็นสมบัติตกทอดของตระกูล ผู้เรียนจะได้เรียนความรู้จากตำราที่ผู้ใหญ่สะสมไว้ หรือได้รับจากอาจารย์ผู้สอน ดังนี้

5.3.1 ตำราหัวใจพระคาถา เป็นตำราที่ว่าด้วยการอยู่ยงคงกระพัน การปล้นสะดมรูปแบบต่างๆ และการเลี้ยงโหงพราย ซึ่งสมภารบุญมอบให้เณรแก้วไปศึกษาด้วยตนเอง ดังความว่า

.....	
ลูบหลังลูบหน้าแล้ววาไป	สิ้นไส้กูแล้วเณรแก้วอา
ยังแต่สมุดตำรับใหญ่	พื้นแต่หัวใจพระคาถา
กูจัดแจงช่องสุ่มแต่หนุ่มมา	หวงไว้จนราไม่ให้ใคร
ความรู้นอกนี้ไม่มีแล้ว	กูรักเณรแก้วจะยกให้
อยู่คงปล้นสะดมมีถมไป	เลี้ยงโหงพรายใช้ได้ทุกตา
	(ขุนช้างขุนแผน : 45 – 48)

5.3.2 ตำราพิชัยสงคราม เป็นตำราเกี่ยวกับการจัดทัพ กลศึกต่างๆ ที่เป็นยุทธศาสตร์สำคัญที่นักรบจะต้องศึกษาไว้ ในการศึกษาครั้งนี้บุคคลที่ศึกษาดำราพิชัยสงคราม ได้แก่ ขุนแผน และพลายงาม ในเรื่องขุนช้างขุนแผนดังนี้

ตอนที่พลายแก้วไปเรียนวิชากับสมภารมิได้เรียนความรู้ต่างๆ รวมทั้งการศึกษาดำราพิชัยสงครามด้วย ดังความว่า

เจ้าอุตสาห์ศึกษาวิชาการ	เขียนอ่านท่องได้แล้วไต่ถาม
ตำรับใหญ่พิชัยสงคราม	สุรย์จันทร์ฤกษ์ยามก็รอบรู้
	(ขุนช้างขุนแผน : 40)

ตอนที่พละงามไปเรียนที่บ้านพระจมีนศรีเสาวรักษ์ราช ความว่า

ครั้นอยู่บ้านอ่านคำพระธรรมศาสตร์

ตำรับราชสงครามตามกระแส

(ขุนช้างขุนแผน : 538)

5.3.3 ตำรากฎหมาย เป็นตำราที่ข้าราชการจะต้องศึกษาให้เข้าใจ เพื่อที่จะได้นำไปใช้ในการปฏิบัติราชการ ดังที่พระจมีนศรีเสาวรักษ์ราชได้ให้พละงามศึกษาดำรากฎหมายต่างๆ เช่น กรมศักดิ์ หลักชัย พระอัยการ และกฎหมายเนียบบาล ดังความว่า

พระกำหนดกฎหมายมีหลายเล่ม

เก็บไว้เต็มตู้ใหญ่ไขออกอ่าน

กรมศักดิ์หลักชัยพระอัยการ

มนเทียบบาลพระบัญญัติตัดสินานวน

(ขุนช้างขุนแผน : 537)

และเมื่อมีเวลาว่างพละงามได้ศึกษาดำรากฎหมายเพิ่มเติม ดังนี้

ครั้นอยู่บ้านอ่านคำพระธรรมศาสตร์

ตำรับราชสงครามตามกระแส

(ขุนช้างขุนแผน : 538)

5.3.4 ตำราคาถาอาคม เป็นตำราที่รวบรวมคาถาอาคมต่างๆ เช่น การอยู่ยงคงกระพัน การปลุกเสก เป็นต้น ส่วนมากเป็นสมบัติส่วนตัวของบุคคล ในเรื่องขุนช้างขุนแผน พละงามได้เรียนความรู้จากตำราคาถาต่างๆ ของขุนแผน ดังความว่า

อันเรื่องราวกล่าวความพละงามน้อย

ค่อยเรียบร้อยเรียนรู้ครูทองประศรี

ทั้งขอมไทยได้ลั่นก็ยินดี

เรียนคัมภีร์พุทธเทพพระเวทมนตร์

ปักมั่งตั้งตัวนะปัดตลอด

แล้วถอนถอดถูกต้องเป็นล่องหน

หัวใจกริตอิทธิเจเสนห์กล

แล้วเล้ามนต์เลขขมันกินน้ำมัน

(ขุนช้างขุนแผน : 532)

5.3.5 คัมภีร์ไตรเพท เป็นตำราเกี่ยวกับการพิจารณาดินฟ้าอากาศและการพยากรณ์
ปรากฏในเรื่องพระอภัยมณีที่กล่าวถึงนางวาสิเรียนความรู้จากคัมภีร์ไตรเพท ดังความว่า

เป็นเชื้อพราหมณ์ความรู้ของผู้เฒ่า	แต่ก่อนเก่าเดิมบุราณนานหนักหนา
เป็นมรดกตกต่อกันมา	นางอุตสาห์เรียนเล่าจนเข้าใจ
รู้ฤกษ์ฟ้าฟ้าดินสำแดงเหตุ	ทั้งไตรเพทพิธคัมภีร์ไสย
ครั้นเจนแจ้งแก่งเล้งเอาเข้าเผาไฟ	มิให้ใครพบปะพระคัมภีร์
ถึงหน้านาฟ้าฝนจะชุกแล้ง	ช่วยบอกแจ้งตายายให้ย้ายที่
จนได้ผลคนลือนางวาสิ	เป็นหมอดีดูแลแน่สุดใจ
	(พระอภัยมณี : 344)

5.3.6 ตำราขอมดำดิน เป็นตำราที่ว่าด้วยคาถาการเดินทาง ในเรื่องขุนช้างขุนแผน
พลายชุมพลเรียนวิชาจากตำราขอมดำดิน ทำให้สามารถดำดินได้อย่างชำนาญ ดังความว่า

วันหนึ่งเณรเอาคราดกวาดมลทิน	ยังมีขอมดำดินเมืองหงสา
มือถือลานทองของวิชา	หมายจะถามปริศนาของรามัญ
ผุดขึ้นที่ระหว่างกลางบริเวณ	ถามปริศนาเณรชุมพลนั้น
ชุมพลแก้ไขได้ฉับพลัน	ลานนั้นขอมให้ก็ได้มา
เรียนวิชาในลานชำนาญใจ	ส่องหนนายตัวได้ตั้งปรารภนา
อยู่ยงคงสารพัดศัสตรา	ดำพสุธาก็ได้ตั้งใจปอง
	(ขุนช้างขุนแผน : 973)

5.3.7 ตำราเสน่ห์หญิง เป็นตำราว่าด้วยไสยศาสตร์ และมารยาทหญิง ในเรื่องพระอภัย
มณี พระสังฆราชบาทหลวงได้เขียนตำราเสน่ห์หญิงให้นางละเวงศึกษาเพื่อทำสงครามกับเมืองผลึก
เมื่อนางละเวงได้รับตำราวิชาสู้รบสำหรับผู้หญิงจากบาทหลวงแล้วใช้เวลาศึกษาสองปี ดังนี้

.....	
นางจดจำค่านับรับตำรา	ทั้งผืนผ้าแผนที่ด้วยดีใจ
เอาใส่หีบจับจับระดับกระดาษ	ตำรับราชสงครามตามวิสัย
ให้คนหามตามหลังเข้าวังใน	นางตั้งใจพากเพียรเรียนตำรา

รู้วิสัยไตรเพทประเทศถิ่น	ภูมิแผ่นดินแดนทะเลพระเวหา
แล้วจ้างนางโลภหนักมากักตา	ประสมยายอดเสน่ห์ด้วยเล่ห์กล
เลือกเหล่าสาวสุรางค์สำอางใจ	งามประโลมล้าหญิงในสิงหล
ที่ร่นราวสาวน้อยได้ร้อยคน	มาสอนกลสตรีให้ปรีชา
แม่นชายใดได้ปะพ้อประเนตร	แสนทเวชหวังรักนั้นหนักหนา
แล้วฝึกหญิงยิงธนูสู้ศาสตรา	เป็นรักษาองค์นั้นสามพันคน
ทั้งหัดชายนายทหารชาญกำแหง	ให้เข้มแข็งการศึกเฝ้าฝึกฝน
ทุกคืนวันหมั้นระวังเป็นกังวล	กว่าพวกพลจะได้คล้องถึงสองปี
	(พระอภัยมณี : 430)

5.3.8 ตำรากลสตรี เป็นตำราที่บาทหลวงปีโปมอบให้นางยุพามกากับนางสุลาสวณ มีเนื้อหาว่าด้วยกलสตรี หรือการใช้มารยาหญิง ดังความว่า

.....	
แล้วก็พานารีทั้งพี่น้อง	เข้าในห้องให้ตำราวิชาการ
กलสตรีวิสัยในมนุษย์	ให้สิ้นสุดสอนสั่งเหมือนดังหลาน
แล้วเขียนหนังสือลับพับเหล็กกลาน	กลการลี้กล้ำที่สำคัญ
ให้สองนางพรางว่ารักษาไว้	ต่อเมื่อไรรับรับถึงชั้น
คูหนังสือมือเสือที่ไสนั้น	จึงผ่อนผันคิดความตามอุบาย
ทั้งสองนางต่างค่านับรับหนังสือ	เอาไสน์มือเสือไว้มิให้หาย
แล้วก็พามานั่งบัลลังก์ราย	อวยถวายพี่น้องทั้งสองรา
	(พระอภัยมณี : 555 – 557)

5.4 หนังสืออ่านเพิ่มเติม ได้แก่ สุภาสิตพระร่วงและโคลงเพชรพวง ซึ่งเป็นวรรณคดีที่จัดว่าเป็นตำราสำหรับผู้ปกครองบ้านเมือง และคนทั่วไป ดังปรากฏในเพลงยาวถวายโอวาทว่า

อนึ่งให้รู้สุภาสิตบัณฑิตพระร่วง	โคลงเพชรพวงผิดชอบทรงสอบสวน
ราชาศัพท์รับสั่งให้บังควร	ทราบให้ถ้วนถี่ไว้จะได้ทุก
	(ชีวิตและงานของสุนทรภู่ : 354)

และในขุนช้างขุนแผน พระจมีนศรีเสาวรักษ์ราชสอนให้พลายงามหาความรู้ต่างๆ รวมถึง
สุภาสิตพระร่วงด้วย ดังความว่า

แล้วให้รู้สุภาสิตบัณฑิตพระร่วง

ราชาศัพท์รับสั่งให้บังควร

ตามกระทรวงผิดชอบคิดสอบสวน

รู้จงถ้วนถี่ไว้จึงได้การ

(ขุนช้างขุนแผน : 449)

สุภาสิตพระร่วง หรือบัณฑิตพระร่วง เป็นวรรณคดีที่มีเนื้อหาสั่งสอนให้มีความประพฤติที่ดี
ปฏิบัติตนให้เหมาะสม เช่น มีสัมมาคารวะ มีความสุภาพอ่อนน้อม ให้เกียรติผู้อื่น อันเป็นมารยาทที่ดี
งามที่ใครมองเห็นจะเกิดความเจริญตาเจริญใจ เป็นการสร้างมนุษยสัมพันธ์ให้เกิดขึ้นในสังคม

ส่วนโคลงเพชรพวง มีชื่อเรียกว่า "ลิลิตพยุหยาตราเพชรพวง" ผลงานของเจ้าพระยาพระคลัง
(หน) กวีสมัยรัชกาลที่ 1 แต่งขึ้นเพื่อเป็นแบบแผนการจัดพยุหยาตราทางชลมารคและสถลมารค
เนื้อหาเป็นการบรรยายกระบวนการพยุหยาตราทั้งทางชลมารคและสถลมารคอย่างละเอียดถี่ถ้วน นับได้ว่า
เป็นแบบเรียนสำคัญเกี่ยวกับแบบแผนทางราชการ

จากการศึกษาเรื่องแบบเรียน สามารถสรุปได้ว่า มีทั้งแบบเรียนที่ใช้สอนพื้นฐานการอ่านการ
เขียน ซึ่งผู้สอนจะแต่งขึ้นเองเพื่อให้ศิษย์ใช้ท่องจำ แบบเรียนวรรณคดีคำสอนต่างๆ ที่สอนหลักการ
ปฏิบัติตนและเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตอย่างมีความสุข ตำราต่างๆ ที่เป็นมรดกตกทอดของ
ตระกูล และได้รับจากครูอาจารย์ ส่วนมากผู้เรียนจะศึกษาดำรงต่างๆ ด้วยตนเอง นอกจากนี้ยังมี
หนังสืออ่านเพิ่มเติมที่ผู้สอนได้แนะนำให้ผู้เรียนไปอ่านประกอบการเรียนรู้อย่างได้แก่ สุภาสิตพระร่วง
และโคลงเพชรพวง ซึ่งเป็นวรรณคดีที่ใช้สอนแบบแผนความประพฤติ และเป็นแบบแผนราชการอีกด้วย

6. วิธีสอน

วิธีสอนเป็นเครื่องมือที่ครูนำมาใช้ในการดำเนินการสอนของลูกศิษย์ตามความเหมาะสมโดย
จะต้องคำนึงถึงลักษณะเนื้อหาวิชา ลักษณะผู้เรียน จุดประสงค์ สภาพแวดล้อม และความสามารถ
ของผู้สอนเพื่อให้เกิดประสิทธิภาพในการจัดการเรียนการสอนมากที่สุด

วิธีสอนที่ปรากฏในวรรณคดีสมัยรัชกาลที่ 1 – 3 มีการสอนให้ท่องจำ การให้ปฏิบัติจริงและ
การนำไปประยุกต์ใช้ ดังนี้

6.1 การสอนให้ท่องจำ

การสอนให้ท่องจำเป็นการสอนเพื่อให้ผู้เรียนได้คุ้นเคยกับการอ่านคำต่างๆ หนังสือ จะเห็นได้
ชัดเจนจากวรรณคดีเรื่องกาพย์พระไชยสุริยาที่แต่งขึ้นเพื่อเป็นแบบสอนอ่านมาตราตัวสะกดต่างๆ

ผู้สอนน่าจะสอนในลักษณะ ตั้งนโม ก.ข. บนกระดานดำให้ลูกศิษย์ท่องจำ และสอนการประสมแม่ ก กา พอเด็กๆ จดจำได้บ้างก็ให้อ่านในหนังสือกาพย์พระไชยสุริยาเป็นมาตราตัวสะกดในแต่ละแม่ เริ่มจากแม่ ก กา ซึ่งเป็นคำที่อ่านง่ายที่สุดไปจนถึงแม่เกย คำที่ใช้ในการดำเนินเรื่องเป็นคำง่าย ๆ มีเนื้อหา กล่าวถึงพระไชยสุริยา มีมเหสีชื่อสุมาลี พระองค์และข้าราชการมัวเมาในต้นหาทำให้บ้านเมืองล่มจม ผู้คนหนีตาย ต้องลำบากเดินทางในป่า จนกระทั่งได้พึ่งเทศน์จากฤาษี แล้วตัดสินใจบวชและรักษาศีล เพื่อสร้างคุณดี และในที่สุดก็ได้ไปสวรรค์

การสอนท่องจำเช่นนี้ทำให้ผู้เรียนได้รับความเพลิดเพลิน ได้ฝึกทักษะการอ่านภาษาไทย และได้รับคติธรรมสอนใจ จัดว่าเป็นการสอนให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้จากกิจกรรมที่ให้ทั้งความรู้ ความสุข และสอดแทรกแนวทางในการสร้างคุณดีอีกด้วย

6.2 การสอนให้ลงมือปฏิบัติจริง

การเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง เป็นวิธีการสอนที่พบในการศึกษาครั้งนี้ จะเห็นได้จากวิชา ทักษะทั้งหลายที่ตัวละครได้เรียนรู้ เช่นการศึกษาของขุนแผน พลายงาม พลายชุมพล พระอภัยมณี ศรีสุวรรณ สินสมุทร สุดสาคร นางเสาวคนธ์ นางละเวง และมังคลา เป็นต้น

ในเรื่องพระอภัยมณี ตอนที่สุดสาครกับนางเสาวคนธ์เรียนวิชาการต่อสู้จากทศปาโมกข์เมือง กระเวก ผู้เรียนได้ทดสอบวิชากัน ทำให้เห็นภาพของการฝึกทักษะได้ชัดเจน ดังความว่า

.....
กระบวนศึกฝึกฝนชนกฤษ

รำกระบี่ตีกระบองดาบสองข้าง

ถึงลางที่พี่น้องเล่นลองรบ

ข้างพวกพี่น้องน้องสาวพุ่มหลาวแหลน

ข้างพวกพี่ตีตลบเข้ารบรับ

ข้างนายทัพขับรถเข้าจรถบ

บ้างทีมแทงพลางพลาดบ้างฟาดฟัน

จนเจนจำชำนาญในการศึก

.....

ด้วยทศปาโมกข์เมืองกระเวก

สำหรับฝึกศึกษาศัตริย์ให้จัดพล

.....
ต่างราญรอนเรียนครูให้รู้ครบ

ทั้งจักรว้างโลเอนได้เจนจบ

ตีกระทบแทงฟันประจัญทัพ

ทั้งโล่แพนทวนหอกคูกลอกกลับ

เอาปากจับแหลนหลาวลูกเกาทัณฑ์

พลตลบหลีกลัดคูผัดผัน

ไม่ถูกกันแก้ไขไวทุกคน

อาจารย์ฝึกพลรบให้หลบผัน

.....

เป็นองค์เอกอาจรู้หลบสู้ฟัน

รู้ผ่อนปรนปราบยุคทุกทุกองค์

(พระอภัยมณี : 401 – 402)

และในเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนที่ขุนแผนกับพละงามประลองกำลังกัน ทำให้เห็นว่าการลงมือปฏิบัติจะทำให้เห็นทักษะวิชาต่างๆ ว่าเกิดการเรียนรู้แล้วจะสามารถนำมาใช้ได้มากน้อยเพียงใด ดังความว่า

ดูช้างพละงามก็ไวว่อง
ได้ทีหนีไล่พัลวัน
ถูกจับไม่เข้าเปล่าทั้งนั้น
แต่พอห่างวาทวนกับปักพี
ลูกโพล่งโผนผางกลางสนาม

.....
เงยแขนแปร้นแปร้มาคว้างคว้าง
ขุนแผนหายกลับกลายเป็นเสือโคร่ง
ล่อควายบ้ายมาที่ประทับ
ขลุมนผลุนผลันถลันโลด
สู้กันพันเผือจนเหงื่อย้อย
พอเป็นนกแก้วแจ้วส่งเสียง
บินไปจับต้นไม้ยูงไถ่กัน

ดูทำนองขุนแผนก็แข็งขัน
กลับแทงแย้งฟันกันคนละที
เจ้าพละหันเยื้องย่องทำนองหนี
อัญชลีร้ายเวทเป็นไฟกลับ
เปลวฟู่วูความเสี่ยงสนั่น

.....
ขุนแผนยืนขวางรำขอรับ
เขี้ยวโง้งโดดหลอกกลอกกลับ
ตบขวับตีดมึงทะเล้งลอย
เสือโดดควายขวิดขีดไม่ถอย
ต่างปละปล่อยกลายกลับไปจับพลัน
ลูกเลียงเป็นสลิกานั่น
รู้พูดสารพันภาษาคน
(ขุนช้างขุนแผน : 616 – 618)

การเรียนรู้จากประสบการณ์จริงของพละงามเกิดขึ้นตอนที่ได้ร่วมยกทัพไปตีเมืองเชียงใหม่กับพ่อ ดังตอนที่ขุนแผนปรึกษากับพละงามเรื่องจะบุกเข้าไปช่วยพระท้าวแสนี ความว่า

.....
จะคิดลอบเข้าไปในบุรี
แล้วจึงเข้าประชิดติดนคร
พอกับเจ้าเข้าไปแต่สองรา
ต้องปลอมตัวเป็นลาวพวกชาวเมือง
จำจะรีบเข้าไปอย่าได้นาน
เจ้าพละงามเห็นชอบตอบบิดา
ถ้าเรายกโยธาฝ่าเข้าไป

.....
ดูท่วงทีแก้ไขเอาไทยมา
เราผันผอนเช่นนี้จะดีกว่า
ไปเที่ยวหาพวกไทยให้พบพาน
เราหาเครื่องแต่งตัวเอาตามบ้าน
หรือเจ้าจะคิดอ่านประการใด
คุณพ่อว่าต้องจัดหาผิดไม่
มันเห็นไทยพวกลาวจะร้าวราน

.....
 ปรีกษากันทั้งสองเห็นต้องใจ
 จงชุ่มชอนนอนนั้งระวังตน

.....
 แล้วเหลียวไปข้างหลังสั่งพหล
 คอยดูผู้คนจะไปมา
 (ขุนช้างขุนแผน : 667 – 668)

จะเห็นได้ว่าการสอนให้ลงมือปฏิบัติจริง เน้นเรื่องการฝึกทักษะทางร่างกาย และการฝึกคาถาอาคมต่างๆ โดยให้ผู้เรียนได้ลงมือกระทำ เป็นการศึกษาเชิงประจักษ์ ช่วยให้ผู้เรียนเกิดความรู้ความเข้าใจ และนำวิชาความรู้ไปใช้ประโยชน์ได้เป็นอย่างดี

6.3 การสอนให้นำไปประยุกต์ใช้

การสอนให้นำไปประยุกต์ใช้ปรากฏชัดเจนในวรรณคดีที่เป็นคำสอน ได้แก่ เรื่องสวัสดิรักษา เพลงยาวถวายโอวาท สุภาชีวิตสอนหญิง และกฤษณาสอนน้องคำฉันท์

ในเรื่องสวัสดิรักษา ได้อธิบายเรื่องการรักษาสิริ 27 ประการ โดยบอกว่าถ้าปฏิบัติแล้วจะดีอย่างไรหรือถ้าไม่ปฏิบัติตามจะเกิดผลเสียอย่างไร ดังนี้

- 1) ตื่นนอนแต่เช้าตรู่ ให้รักษาสิริตามคติโบราณ คือ ห้ามโกรธ แล้วหันหน้าไปทางทิศตะวันออกและทิศใต้ ต่อจากนั้นให้เสกน้ำล้างหน้าด้วยการสวดมนต์สามครั้งแล้วจึงล้างหน้า เสร็จแล้วจงพูดแต่วาจาดี จะเกิดเป็นมงคล ทั้งนี้เพราะเชื่อว่าเวลาเช้าราศีอยู่ที่หน้า เวลากลางวันราศีอยู่ที่ตัว ควรประหน้าออกด้วยเครื่องหอมจะมีความสุข ปราศจากโรค เวลาค่ำราศีอยู่ที่เท้า จงล้างเท้าให้สะอาด
- 2) การกินอาหาร ให้หันหน้าไปทางทิศตะวันออกเวลากินอาหารจะอายุยืน ถ้าหันหน้าไปทางทิศใต้จะมีคนรักใคร่มากมาย ถ้าหันหน้าไปทางทิศตะวันตกจะมีแต่ความสุขพร้อมทั้งจะมีคนให้ความยกย่องนับถือเกียรติของตน แต่ถ้าหันหน้าไปทางทิศเหนือจะไม่ดีอย่างมาก
- 3) อย่ามองต่ำและอย่าบ้วนน้ำลายขณะถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ จะเสียราศี ให้หันหน้าไปทางทิศเหนือหรือทิศตะวันตกจึงจะดี จะไม่ถูกผีถูกคุณไสยเสกสิ่งใดสิ่งหนึ่งเข้าตัวหรือฝังรูปฝังรอย จะปลอดภัยทุกประการ เมื่อถ่ายเสร็จแล้วให้อาบน้ำ ล้างหน้า
- 4) ให้หันหน้าตามน้ำ ห้ามหันหน้าทวนน้ำขณะอาบน้ำในแม่น้ำลำคลองหรือห้วยบึงแห่งใด เพราะจะถูกลมเพลมพัด มีอาการเจ็บป่วยโดยไม่รู้สาเหตุได้ ห้ามถ่ายอุจจาระและปัสสาวะลงในแม่น้ำลำคลอง เมื่ออาบน้ำเสร็จแล้วให้ทำความเคารพแม่พระคงคาซึ่งเป็นเจ้าแม่ประจักษ์น้ำให้ติดเป็นนิสัย
- 5) ให้อาบน้ำและทาแป้งหอมก่อนออกเดินทาง ไปที่ใดๆ จะมีชัย
- 6) อย่าลอดใต้สะพานและอย่าลอดร้านฟักแฟง จะมีมลทิน และอย่าลอดไม้ลำที่ใช้ค้ำเรือนหรือใช้ค้ำเชือกคอก จะเสียศักดิ์ศรี ดลบันดาลให้เวทมนตร์เสื่อม เกิดความอัปยศ

7) ให้เหน็บพกขวาเวลานุ่งผ้า โดยรวบริมผ้านุ่งขึ้นมาไขว้ไว้ที่ท้องข้างขวา จะกันสัตว์มี
เขี้ยว เล็บ และงาได้

8) ห้ามภรรยาอนนหลับทับมือและพาดเท้า อย่างอนข้างซ้ายของหญิงมักมีภัย เมื่อร่วม
เพศเสร็จแล้วควรอาบน้ำ จะมีราศีและปลอดภัย

9) ให้สรงผมวันอังคารหรือวันเสาร์จะดี สันวิบัติปัดไถม

10) ให้ตัดเล็บวันจันทร์หรือวันพุธ กันจัญไร

11) ให้เริ่มเรียนวิชาความรู้ในวันพฤหัสบดี จะมีความเจริญรุ่งเรือง

12) ให้แต่งกายนักรบให้มีครบทั้งเจ็ดสี ดังนี้

วันอาทิตย์	สีแดง	เป็นมงคล
วันจันทร์	สีขาวนวล	จะอายุยืน
วันอังคาร	สีม่วงคราม	จะเป็นมงคล ไม่มีมัวหมอง
วันพุธ	สีแสดปนกับสีเหลือง	ดีที่สุด
วันพฤหัสบดี	สีเขียวเหลือง	กิติ
วันศุกร์	สีเมฆหมอก	เหมาะกับการออกรบ
วันเสาร์	สีดำ	ดีที่สุด

13) ให้แต่งม้าศึกให้สวยงามและมีสีสันเช่นเดียวกับการแต่งกายของนักรบ

14) ให้หมั่นท่องบ่นวิชาดาตาอาคมเป็นนิจ เวลาค้าคินควรมุงคิดเสมอ จึงจะมีอำนาจ
ศักดิ์สิทธิ์พ้นศัตรูได้ และเพิ่มเกียรติยศให้ปรากฏสืบไป

15) ห้ามซุ่มซ่อนด่าว่าเวลาสุนัขเห่าหอน เพราะจะทำให้เสียสง่าราศี มีภัยอันตราย ทำให้คน
ไม่ยำเกรง ขาดความเคารพนับถือ และไม่เกรงคำพูด

16) ห้ามก่มน้ำลายเวลาลมพัด จะไปถูกสัตว์ทำให้นมดเลื้อมได้

17) ให้ไหว้หรือแสดงอาการเคารพเมื่อพบปะพระสงฆ์ผู้ทรงศีล เพราะถ้าไม่ปฏิบัติเช่นนี้จะ
อัปยศ

18) ห้ามด่าว่าแดด ลม และฝน และอย่ากังวลเร่งวันให้หมดไปเร็วๆ

19) ให้ทำความเคารพเมื่อพระอาทิตย์ขึ้นตอนเช้าตรู่ และให้ทำความเคารพตอนพระจันทร์
ขึ้นด้วย

20) ให้แสดงความเคารพก่อนเข้านอนด้วยการไหว้หรือกราบลงกับหมอน สรรเสริญคุณบิดา
มารดาอาจารย์ให้เป็นปกติสม่ำเสมอตลอดไป

21) ห้ามทักเมื่อพบซากศพอย่างเด็ดขาด เพราะไม่ดีมากๆ ให้อายน้ำล้างหน้า ตามตำราว่า
จะแก้และกันอันตรายได้

- 22) ห้ามนอนทับเครื่องปลูกเสกต่างๆ เมื่อจะนอนต้องถอดเครื่องรางต่างๆ ออก
- 23) ห้ามเดินข้ามหรือเดินเฉียดเข้าไปใกล้อาวุธต่างๆ อย่างเด็ดขาด
- 24) ห้ามร่วมเพศในวันจันทร์กลาง วันสุริยกลาง วันเข้าพรรษา วันออกพรรษา และวันเกิด และห้ามร่วมเพศกับหญิงที่มีระดู เพราะอาจจะทำให้ตายได้ หรือไม่เช่นนั้นตาอาจจะบอด หรือเป็นฝีเป็นหนองขึ้นได้
- 25) ห้ามฆ่าสัตว์ในวันเกิด จะเสียราศี มีทุกข์โศกโรคภัย และจะอายุสั้น
- 26) ห้ามนอนเอาเท้าซ้ายทับเท้าขวา ถ้าลมหายใจคล่องทั้งสองข้าง แต่ถ้าหายใจคล่องเฉพาะข้างขวาต้องเอาเท้าขวาทับเท้าซ้ายจึงจะเป็นมงคลอย่างยิ่ง
- 27) ห้ามหักเสียงดังใดๆ ที่เกิดขึ้น เช่น เสียงดังโผดังเผา หรือดังกุกกัก เพราะจะถูกคุณไสยได้

ในเพลงยาวถวายโอวาท มีการสอนและอธิบายเหตุผลต่างๆ แล้วแนะนำให้ทำแต่สิ่งที่ดี เป็นหลักปฏิบัติสำหรับกษัตริย์หรือผู้ที่ปกครองบ้านเมือง เพราะกษัตริย์เป็นศูนย์รวมใจของประชาชน เป็นที่พึ่งทางใจในการบำบัดทุกข์และบำรุงสุข เป็นสัญลักษณ์ของความดีงาม มิใช่การใช้อำนาจกดขี่ข่มเหงผู้อื่น ผู้สอนจึงสอนให้ผู้เรียนนำคำสอนไปประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์โดยจะทำให้ผู้เรียนมีความรู้ความสามารถ และเป็นที่รักใคร่ของทุกคน ดังนี้

- 1) ให้พี่น้องรักใคร่ปรองดองกัน
- 2) ให้ตั้งใจศึกษาหาความรู้ในทุกๆ ด้าน เพื่อที่จะได้มีพระยศสูงส่ง
- 3) ควรระมัดระวังในการใช้วิชาความรู้ เพราะอาจให้ทั้งคุณและโทษ ไม่ควรใช้อวด ควรนำความรู้มาใช้ตามโอกาสอันควร
- 4) ควรมีความมานะพยายามจะได้ปรากฏพระยศสืบไป ถ้าเกียจคร้านพระยศก็จะเสื่อมถอย
- 5) วิชาความรู้เป็นสิ่งที่อยู่ติดตัวจนวันตาย การเป็นผู้มีความรู้จะได้เป็นที่พึ่งของข้าราชการบริพาร ผู้เรียนจึงต้องมีความพากเพียรในการศึกษาหาความรู้ให้เชี่ยวชาญ
- 6) ให้รักษาความสัตย์ ดุจดั่งงาช้างที่งอกแล้วไม่หดคืน
- 7) ให้พูดจาด้วยถ้อยคำที่ไพเราะอ่อนหวาน เพราะคนเราจะดีจะชั่วอยู่ที่การพูด เมื่อพูดดีก็มีคนรัก แต่ถ้าพูดไม่ดีย่อมจะเกิดโทษต่อผู้พูด
- 8) ให้รู้จักวางตัวให้เหมาะสม ไม่ต่ำหรือสูงจนเกินไป เพราะการวางตัวสูงเกินไปก็ไม่มีใครคบด้วย และหากวางตัวต่ำเกินไปก็ไม่เหมาะสมเพราะไม่มีใครเกรงใจ
- 9) ให้รู้จักเลือกคบคน เช่น การเลือกคบบัณฑิตไม่ควรถ้อยศศักดิ์ ให้หมั่นสนทนาจะได้รอบรู้ คนที่มีความจงรักภักดีก็อย่ามองข้าม และควรผูกมิตรกับคนที่มีเวทมนตร์คาถา

10) อย่าคบค้าสมาคมหรือซบเลียงคนหน้าไหว้หลังหลอก ให้อุปถัมภ์คนดีมีศีลสัตย์จะได้ประโยชน์

11) การคบคนชั่วเปรียบเหมือนการลงเล่นน้ำในหนองน้ำที่ไม่สะอาด หรือเหมือนกับการลงไปเกลือกกัวกับกาให้เสียศักดิ์ศรี ส่วนการคบคนดีนั้นเปรียบเหมือนหงส์ที่ได้อาศัยอยู่ในถ้ำทองเปรียบเหมือนถ้ำที่คุ้มครองจนกว่าหงส์จะปีกกล้าขาแข็ง สามารถบินทะยานขึ้นฟ้าได้อย่างมีศักดิ์ศรี

สุภาษิตสอนหญิงได้อธิบายว่าสิ่งใดดีและสิ่งใดไม่ดี แล้วแนะนำให้ปฏิบัติตามแต่สิ่งที่ดี หากสามารถปฏิบัติตามคำสอนได้เป็นอย่างดีแล้วก็จะได้รับการยกย่องจากบุคคลทั่วไป ทำให้ประสบความสุขความสำเร็จในการดำเนินชีวิต ดังนี้

1) เรื่องการครองตน หลักการครองตนที่ดี ได้แก่ การรู้จักประมาณตน เป็นสิ่งที่ควรระลึกอยู่เสมอ

2) การคบเพื่อน ให้รู้จักเลือกคบแต่คนดี อย่ามั่วสุมกับคนที่มีพฤติกรรมไม่ดี ดังนี้

- หญิงที่เกียจคร้านในการงาน ชอบแต่งตัวออกเที่ยว เป็นการเชิญชวนให้ผู้ชายมาติดพันตน
- หญิงที่เป็นนักเลง ชอบเที่ยวกลางคืน ใครจะห้ามอย่างไรก็ไม่ฟัง ถือว่าตนฉลาดรู้เรื่องทุกอย่าง มีนิสัยพุดมาก ชอบนินทาจนผู้อื่นเสื่อมระอา ใครคบหาด้วยจะเดือดร้อน
- หญิงที่ชอบเข้าปอนเล่นการพนัน
- หญิงที่สุบผีนกินเหล้าจนเมามาย
- หญิงที่ชอบลักขโมย
- หญิงที่เกียจคร้านงานบ้านงานเรือน ชอบคบเพื่อนที่นิสัยไม่ดี
- หญิงที่ปากหวาน แต่ยืมของชาวบ้านแล้วไม่ยอมคืน
- หญิงที่ไม่เจียมตัวชอบอวดอ้างว่าเป็นญาติกับผู้มีบรรดาศักดิ์
- หญิงที่ชอบแต่งตัวสวยแต่ขี้เกียจทำงาน
- หญิงหลายใจ ชอบจับปลาสองมือ ทำให้ผู้ชายทะเลาะกัน
- หญิงที่มีนิสัยเจ้าชู้ ชอบเล่นเพลงยาว ชอบเล่นปริศนาผู้ชาย ทำให้พลาดพลั้งได้ง่าย
- หญิงที่มีสามีอยู่แล้วยังคิดที่จะมีชายอื่น หรือคบชู้

3) ให้รู้จักรักษาวลสงวนตัว และวางตัวอย่างเหมาะสม ดังนี้

- รักใครต้องเก็บไว้ในใจ ไตร่ตรองดูให้แน่เสียก่อน

- รักษาพรหมจารี
- อย่าทอดสะพานให้ผู้ชาย ไม่ว่าจะด้วยสายตาหรือกิริยาท่าทาง เพราะจะทำให้เสื่อมเสีย

4) ให้รู้จักเสริมคุณค่าตนเองโดยการแต่งกายให้เหมาะสม รู้จักสำรวมกิริยามารยาท

- การเดิน ควรเดินช้าๆ ไม่แกว่งแขนมากเกินไป ไม่เดินย้าออก ไม่เดินเสยผม ไม่นุ่งผ้าได้สะตือ ต้องเดินอย่างระมัดระวัง อย่าเหม่อลอย
- การนอน ให้ระมัดระวังในการนอน อย่างนอนตื่นสาย
- การนั่ง ต้องนั่งให้เรียบร้อย ไม่เท้าแขนหรือเท้าคาง
- การพูด ไม่พูดเพ้อเจ้อ ควรพูดแต่สิ่งที่ดี ไม่พูดหยาบคายหรือพูดะคอก การพูดจาดีจะทำให้เกิดประโยชน์ในการประกอบอาชีพและการดำเนินชีวิตประจำวัน
- การยิ้มและหัวเราะ ควรยิ้มแต่พองาม และไม่หัวเราะเสียงดัง

5) การดูแลบิดามารดา จะต้องรู้จักตอบแทนบุญคุณของท่าน เช่น

- เชื้อฟังกิดามารดา
- ไม่ทำให้บิดามารดาขายหน้า
- เลี้ยงดูบิดามารดาเมื่อท่านชรา
- เคารพบูชาบิดามารดา

6) การเลือกคู่ครอง เป็นเรื่องธรรมดาของมนุษย์ มีข้อคิดดังนี้

- อย่าหลงเชื่อคำคนง่าย โดยเฉพาะแม่สื่อที่มักจะพูดแต่สิ่งดี จนทำให้มองข้ามข้อบกพร่องของผู้ชาย
- อย่าจับปลาสองมือ หรือรักเผื่อเลือก
- อย่าชิงสุกก่อนห่าม
- ถ้าฝ่ายชายรักจริงให้มาสู่ขอกับพ่อแม่ อย่าหนีตามเขาไป จะทำให้เกิดความอับอาย
- อย่าเลือกคนชั่วเป็นสามี เช่น คนสุบผีน ตีเมีย รำนกเลงหัวไม้ และชอบเล่นการพนัน เป็นต้น

7) การครองเรือน ควรทำตัวเป็นภรรยาที่ดีของสามี ดังนี้

- ซื่อสัตย์ต่อสามี ไม่คบชู้ ไม่มีใจวนเร่รักใคร่ชายอื่น
- เคารพยกย่องสามี ทั้งต่อหน้าและลับหลัง ไม่นินทาสามี
- เชื้อฟังกสามี
- ไม่ได้เถียง คำว่า ตะคอก หรือข่มขู่ให้สามีได้อาย

- ไม่โมโหร้าย ทำร้ายร่างกายสามี แล้วเรียกผู้หญิงอื่นมาดู
- ไม่คิดร้ายต่อสามี
- ไม่ทะเลาะกับสามี เมื่อสามีโกรธก็ไม่ขึ้นเสียงเถียงกัน

8) รู้จักปรนนิบัติสามี จะช่วยให้ชีวิตสมรสยืนยาว ดังนี้

- อย่างนอนตื่นสาย ต้องตื่นก่อนนอนหลังสามี เตรียมหาน้ำล้างหน้าไว้ให้ เวลานอนต้องไม่นอนดิ้นจนมือไปป้ายถูกสามี
- รู้จักกวาดพื้นสามียามปวดเมื่อย
- รู้จักเตรียมอาหาร น้ำดื่ม และของใช้ที่จำเป็นไว้ให้สามี เวลาสามีรับประทานอาหารให้ปรนนิบัติอยู่ใกล้ๆ และเมื่อสามีรับประทานอิ่มแล้วตนจึงรับประทาน
- จัดเตรียมเสื้อผ้าและของใช้ต่างๆ ตลอดจนหมากพลูบุหรีให้เมื่อสามีจะไปราชการ
- ทำความสะอาดที่นอน ปูที่นอนให้สามี เมื่อสามีเข้านอนให้กราบเท้าทุกครั้ง
- เวลาสามีจะเดินทาง หากนอนไม่ตื่น ควรปลุกให้รับประทานอาหารเช้าจะได้เดินทางได้ทันเวลา
- คอยดูแลรักษาพยาบาลเมื่อสามีเจ็บป่วย หากมีเรื่องไม่สบายใจควรปลอบให้คลายทุกข์ อย่าทำในสิ่งที่สามีไม่ชอบ
- ไม่คบชู้ หรือเอาเงินทองไปปรนเปรอชู้

9) การเป็นแม่บ้านที่ดี มีดังนี้

- เอาใจใส่ดูแลและทำงานบ้าน อย่าเอาแต่คบเพื่อนเที่ยวเตร่
- รู้จักจับจ่ายใช้สอยให้เหมาะสม สิ่งใดไม่จำเป็นไม่ควรซื้อ รู้จักเก็บออม เพื่อให้ครอบครัวมีฐานะมั่นคง
- แต่งกายให้เหมาะสมกับฐานะและโอกาส
- อย่าเป็นคนพูดมาก ไม่ควรนำเรื่องในบ้านออกไปเล่านอกบ้าน
- อย่าอวดมั่งอวดมี แต่งตัวฟุ้งเฟ้อเกินฐานะ
- อย่าทำใจใหญ่เที่ยวแจกจ่ายทรัพย์สินเงินทอง
- อย่าทำตัวแข่งกับคนรวย

ในภทษณาสอนน้องคำฉันท์ ก็ได้กล่าวถึงการปฏิบัติตัวของผู้หญิงไว้ ดังนี้

1) หญิงที่ไม่ดี ไม่ควรเอาเยี่ยงอย่าง ได้แก่

- หญิงที่ไม่รู้จักบุญคุณของสามี พุดจาซ่มเหง ไม่เกรงกลัว และคิดร้ายต่อสามี

- หญิงที่ชอบนิทสาสามี คอยจ้องจับผิดสามี และไม่สนใจงานบ้านงานเรือน
- หญิงที่ไม่สนใจงานเย็บปักถักร้อยที่พึงทำ แต่ชอบออกไปเที่ยวนอกบ้าน
- หญิงที่ไม่สนใจอาหารการกินของสามี ชอบเถียง ทูบตี และใช้วาจาข่มเหงสามี
- หญิงที่ขี้หึง ชอบทะเลาะวิวาท และหยิ่งยโส ไม่สนใจสามี
- หญิงที่ไม่รู้จักอาย ชอบเล่นสนุก ไม่รู้จักหุงหาอาหาร ชอบใช้สามีทำงานบ้าน
- หญิงที่ตระหนี่ เวลาสามีแขกมาบ้านชอบพูดขัดสามีเป็นการใส่แขกทางอ้อม
- หญิงที่มักมาก มีชู้
- หญิงที่มีความหยาบคายต่อบิดามารดาและสามี
- หญิงที่ชอบสร้างความแตกแยกและมีจิตริษยา
- หญิงที่ไม่รู้จักผูกมิตร มีเล่ห์เหลี่ยม ไม่จริงใจ
- หญิงที่ยักยอกปกปิดทรัพย์สิน และโกหกสามี

2) หลักในการปรนนิบัติสามี มีดังนี้

- รอบรู้กิริยาอัชฌาสัย ไม่ขัดใจสามี
- ร่วมทุกข์ร่วมสุขด้วยความเต็มใจ
- จงรักภักดีและกตัญญูต่อสามี
- ตื่นก่อนนอนหลัง และคอยรับใช้สามี
- เวลาสามีไม่สบาย ให้คอยดูแลรักษาพยาบาล
- เมื่อสามีนอน อย่าทำเสียงดังรบกวน
- รู้จักที่ต่ำที่สูง เคารพความเป็นส่วนตัวของสามี
- ปฏิบัติตามคำสั่ง และตามใจสามี
- ยามร้อนรู้จักพัดวี และเตรียมเครื่องหอมเวลาสามีจะอาบน้ำ
- เวลาสามีรับประทานอาหาร ให้คอยดูแลรับใช้ เมื่อจะนอนให้หนุนผ้านสามิ
- เมื่อสามีพึงใจนางสนมใด ภรรยาไม่ควรหึงจนเกินงาม
- เมื่อสามีให้รางวัลนางกำนัล ไม่ควรทัดทานหรือริษยา
- รู้จักเกรงใจสามี ไม่บันดาลโทสะ
- เคารพสามีเหมือนบิดา
- ตรวจตราความเรียบร้อย อำนวยความสะดวกในการทำงานของสามี
- กราบเท้าสามีทั้งตอนเช้าและกลางคืน
- มีความเที่ยงธรรม หากสามีพอใจหญิงอื่นก็เปิดโอกาสให้

- ให้ละออดิทั้งสี่ คือ โทษะ โมหะ จันทะ และภยา
- คนที่ทำผิดเพียงครั้งเดียวพึงตักเตือนสั่งสอน แต่ถ้าผิดสามครั้งขึ้นไปก็สมควรลงโทษ
- เรียนรู้อารมณ์ของสามี
- พุดเรื่องต่างๆ ตอนที่สามีอารมณ์ดี อย่ารบกวนเวลาไม่สบายใจ
- รู้ว่าสามีชอบหรือไม่ชอบสิ่งใด แล้วอย่าทำในสิ่งที่ทำให้ขัดเคืองใจ
- ตรวจตราอาหารการกิน เตรียมอาหารที่สามีชอบ
- จัดหาเครื่องหอมประพินกายสามี
- ดูแลจัดหาเครื่องนุ่งห่มให้สามีเป็นอย่างดี
- เตรียมน้ำดื่มลอยดอกไม้มั้ให้ชื่นใจ
- จัดเตรียมที่นอนให้เรียบร้อย ประณิบัติเวลานอน
- จัดหาน้ำชาให้สามีก่อนเข้านอน และจัดเก็บให้เรียบร้อย
- เตรียมน้ำล้างหน้าไว้ก่อนที่สามีจะตื่น

3) การสำรวจมกิริยามารยาท มีดังนี้

- เมื่อสามีจะออกไปไหน ให้รู้จักสำรวจมสลายตา อย่าแอบมองเพราะจะทำให้เกิดความระแวง
- อย่ายืนพุดกับสามี เพราะเป็นกิริยาที่หยาบคาย
- หากจะติเตียนใครควรพุดดีๆ ไม่เอ่ยเสียงดัง
- ไม่พุดหยาบคาย เพราะจะทำให้เสียสง่าราศี
- อย่าสอดรู้สอดเห็น อย่าพุดและหัวเราะเสียงดังเกินไป
- ระมัดระวังกิริยาท่าทางเวลาจะเดินหรือนั่ง หากพลาดพลั้งจะอายคนอื่น
- อย่าเดินเร็วเกินไป อย่าเดินกรีดกราย อย่าเดินเหม่อลอย เพราะจะทำให้สะดุดล้ม
- อย่าเดินหัดดอกไม้มั้ อย่าเดินเสยผม หรือเอามือจับแก้ม จะทำให้เสื่อมสวัสดิ์
- อย่าเดินเท้าเปล่า และอย่าจัดเสื้อผ้าขณะเดิน
- อย่าหัวร่อต่อกระซิกกับผู้ชาย
- อย่าทำคาง เท้าแขน หรือแอ่นกายจนเกินงาม
- อย่าออกนอกบ้านหรือแวะหาเพื่อนยามค่ำคืน
- อย่างั้เียงคอ หรือขยับไปมาบ่อยเกินไป
- อย่างั้ขวางบันได ด้ร่มไม้ หรือนอนนั่งในที่คนเดินผ่าน

4) การวางตัวให้เหมาะสม มีดังนี้

- ไม่พูดเสียงดัง
- ยิ้มแย้มพองาม
- ไม่จามเสียงดัง
- ไม่พูดมากเกินไป
- ไม่นอนนานเกินไป จะทำให้เกียจคร้าน
- รับประทานอาหารให้พอดี
- รักษาอิริยาบถให้งดงามทั้งการนั่ง การนอน การเดิน และการยืน
- ขยันหมั่นเพียรในการทำงาน
- รอบรู้วิธีปรมนิบัติสามี
- รักษาพลสงวนตัว
- รักษาศีล และทำบุญให้ทานเป็นประจำ
- มีความเมตตากรุณาต่อสัตว์
- ดูแลรักษาด้านไม้เป็นอย่างดี
- ดูแลข้าทาสบริวารให้สุขสบาย
- ไม่หลบหนีภาระงาน

จะเห็นได้ว่าการสอนให้นำไปประยุกต์ใช้นั้น เป็นการสอนหลักปฏิบัติในชีวิตประจำวัน ให้นำไปใช้เพื่อทำให้เกิดความสุขในการดำเนินชีวิต

จากการศึกษาเรื่องวิธีการสอน จะเห็นได้ว่า การสอนให้ท่องจำเน้นเรื่องการฝึกอ่านหนังสือให้คล่อง การสอนให้ลงมือปฏิบัติจริงเป็นการฝึกทักษะต่างๆ เพื่อนำมาปฏิบัติให้เห็นผลจริง เช่น การต่อสู้ การฝึกเวทมนตร์คาถา เป็นต้น ส่วนการสอนให้นำไปประยุกต์ใช้เป็นการสอนให้ปฏิบัติแต่สิ่งที่ดีงาม และเป็นโอวาทที่พึงปฏิบัติตาม เพื่อให้เกิดความสุขความเจริญ

บทที่ 4

สรุปผลการศึกษา อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

สรุปผลการศึกษา

ในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ผู้ศึกษามีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาระบบการศึกษาไทยจากวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สมัยรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3 จากวรรณคดีจำนวน 7 เรื่อง ได้แก่ เสภาขุนช้างขุนแผน พระอภัยมณี กฤษณาสมันต์ คำฉันท์ กาพย์พระไชยสุริยา เพลงยาวถวายโอวาท สวัสดิรักษา และสุภาสิตสอนหญิง โดยได้วิเคราะห์ระบบการศึกษาซึ่งประกอบด้วย ปรัชญาการศึกษา ผู้สอนและผู้เรียน หลักสูตร แบบเรียน และวิธีสอน มีผลการวิเคราะห์ดังนี้

1. ปรัชญาการศึกษา พบว่าปรัชญาการศึกษาที่ใช้เป็นแนวทางในการจัดการศึกษาสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้แก่ พุทธปรัชญาการศึกษา ปรัชญาพัฒนานิยม และปรัชญาสารัตถนิยม ที่เห็นชัดเจนว่าพุทธปรัชญาการศึกษาใช้มากที่สุด มุ่งพัฒนาชีวิตและยกระดับจิตใจของผู้เรียนให้สูงขึ้น ถือว่าผู้เรียนเป็นผู้มีศักยภาพในการเรียนรู้ด้วยตนเอง ให้ผู้เรียนได้พึ่งพาตนเอง และสามารถใช้ความรู้ใช้สติปัญญาแก้ไขปัญหาต่าง ๆ และสามารถดำรงอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข ปรัชญาพัฒนานิยม ผู้สอนเป็นผู้กำหนดหรือวางแผนการศึกษาตามความเหมาะสมให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ตามความถนัดและความสนใจของตน และสามารถนำไปใช้ในชีวิตและการทำงานได้ และปรัชญาสารัตถนิยมผู้สอนต้องเป็นผู้มีความรู้และความประพฤติดี เป็นแบบอย่างให้ผู้เรียนปฏิบัติตามผู้เรียนจะได้รับการถ่ายทอดวิชาการจากผู้สอนอย่างเต็มที่

2. ผู้สอนและผู้เรียน พบว่าผู้ใหญ่ในครอบครัวจะสอนความรู้พื้นฐานให้แก่ลูกหลาน เช่น การอ่านการเขียนเบื้องต้น การอบรมกิริยามารยาท การต่อสู้ และคาถาอาคม เป็นต้น เมื่อโตขึ้นก็ได้ส่งเสริมให้ลูกหลานออกไปศึกษาวิชาการต่างๆ ตามความสนใจ เช่น ถ้าเป็นลูกผู้ชายจะให้บวชเรียนหรือไปฝึกหัดราชการ เป็นต้น ถ้าเป็นลูกสาวเมื่อจะแต่งงานแม่จะสอนหลักการครองเรือน เพื่อให้ลูกนำไปปฏิบัติตัวอย่างเหมาะสม

นักบวชที่ปรากฏได้แก่ พระสงฆ์ ฤาษี และบาทหลวง พระสงฆ์เป็นผู้สอนเด็กชายที่มาบวชเรียน โดยจะสอนให้รู้ธรรมะ อบรมคุณธรรม จริยธรรม คาถาอาคม และไสยศาสตร์ ตามความรู้ของพระแต่ละรูป เมื่อผู้สอนเห็นว่าผู้เรียนเรียนได้ดีแล้วก็จะส่งเสริมให้ไปศึกษาความรู้จากผู้อื่นต่อไป พระฤาษีสอนวิชาทั้งทางโลกและทางธรรมแก่ศิษย์ทั้งหญิงและชาย ส่วนบาทหลวงส่วนมากจะเห็นว่าสอนเรื่องการต่อสู้ การจัดทัพและกลอุบายต่างๆ

ครูในราชสำนักเป็นครูที่พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งให้สอนพระราชโอรสพระราชธิดาให้รู้เรื่อง การต่อสู้ การจัดทัพ การควบคุมพล กลศึก และความรู้อื่นๆ ตามแบบฉบับของกษัตริย์

การศึกษาจากข้าราชการในวัง เป็นการฝึกหัดราชการ ให้รู้เรื่องธรรมเนียมการเข้าเฝ้าฯ หลักการปฏิบัติราชการ และข้อกฎหมายต่างๆ เมื่อผู้สอนเห็นว่าผู้เรียนมีความรู้ความสามารถดีแล้วก็จะ ส่งเสริมให้เข้ารับราชการต่อไป

3. **สถานศึกษา** จะพบว่าสถานที่ที่ใช้ในการจัดการศึกษา ได้แก่ บ้าน วัด วัง และสำนักผู้มีความรู้ต่างๆ การศึกษาที่บ้านมีผู้ใหญ่ในบ้านเป็นผู้สอนโดยจะสอนวิชาพื้นฐานต่างๆ ให้ลูกหลานได้นำไปใช้ในอนาคต การศึกษาที่วัดมีพระสงฆ์เป็นผู้สอนโดยผู้เรียนจะไปบวชเรียนและเรียนตามกฎของพระสงฆ์ วังเป็นสถานที่ศึกษาของลูกกษัตริย์ และสำนักผู้มีวิชาจะเป็นสถานที่ที่ผู้เรียนจะต้องไปขอเล่าเรียนวิชาจากผู้สอนเอง

ส่วนบ้านตามแต่ฐานะ อาชีพ และตระกูลของผู้เรียน ส่วนมากผู้หญิงจะได้รับการศึกษาในบ้าน จากมารดาและญาติผู้ใหญ่เป็นผู้สอนการบ้านการเรือน อาหารการกิน เย็บปักถักร้อย อบรมกิริยามารยาท หน้าที่ของการเป็นภรรยาที่ดี

4. **หลักสูตร** พบว่ามีการจัดเป็น 3 หลักสูตร ได้แก่ หลักสูตรพื้นฐาน หลักสูตรวิชาชีพ และหลักสูตรเพิ่มเติม หลักสูตรพื้นฐาน ซึ่งเป็นหลักสูตรทั่วไปที่ใช้ในการดำเนินชีวิตประจำวัน หลักสูตรวิชาชีพ เป็นการศึกษาวิชาเฉพาะด้านเพื่อนำไปประกอบอาชีพ และหลักสูตรเพิ่มเติม ซึ่งเป็นการเรียนรู้เพื่อเพิ่มประสบการณ์ชีวิต

5. **แบบเรียน** พบว่ามีทั้งแบบเรียนที่ใช้สอนพื้นฐาน การอ่าน การเขียน ซึ่งผู้สอนจะแต่งขึ้นเองเพื่อให้ศิษย์ใช้ท่องจำ แบบเรียนวรรณคดีคำสอนต่างๆ ที่สอนหลักการปฏิบัติตนและเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตอย่างมีความสุข ตำราต่างๆ ที่เป็นมรดกตกทอดของตระกูล และได้รับจากครูอาจารย์ ส่วนมากผู้เรียนจะศึกษาดำรงต่างๆ ด้วยตนเอง นอกจากนี้ยังมีหนังสืออ่านเพิ่มเติมที่ผู้สอนได้แนะนำให้ผู้เรียนไปอ่านประกอบการเรียนรู้เอง ได้แก่ สุภาษิตพระร่วง และโคลงเพชรพวง ซึ่งเป็นวรรณคดีที่ใช้สอนแบบแผนความประพฤติ และเป็นแบบแผนราชการอีกด้วย

6. **วิธีสอน** พบว่ามี 3 วิธี ได้แก่ การสอนให้ท่องจำ การสอนให้ปฏิบัติจริง และการสอนให้นำไปประยุกต์ใช้

การสอนให้ท่องจำเน้นเรื่องการฝึกอ่านหนังสือให้คล่อง การสอนให้ลงมือปฏิบัติจริงเป็นการฝึกทักษะต่างๆ เพื่อนำมาปฏิบัติให้เห็นผลจริง เช่น การต่อสู้ การฝึกเวทมนต์คาถา เป็นต้น ส่วนการสอนให้นำไปประยุกต์ใช้เป็นการสอนให้ปฏิบัติแต่สิ่งที่ดีงามและเป็นโอกาสที่พึงปฏิบัติตาม เพื่อให้เกิดความสุขความเจริญ

การอภิปรายผล

การจัดการศึกษาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สมัยรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3 ยังไม่มีการจัดระบบที่แน่นอน มีความแตกต่างด้านโอกาสทางการศึกษาระหว่างเพศชายและเพศหญิง รวมทั้งสถานภาพทางสังคมเป็นตัวกำหนดหลักสูตรการเรียนรู้

ค่านิยมทางสังคมทำให้ผู้ชายมุ่งที่จะเรียนเพื่อเข้ารับราชการ เพราะต้องการยศศักดิ์ และยกระดับคุณภาพดีขึ้น ถึงแม้ว่าในวรรณคดีจะกล่าวถึงการเรียนรู้เพื่อรับราชการของผู้หญิงอย่างนางวานิล แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าสังคมจะเปิดโอกาสให้ผู้หญิงเข้ามามีส่วนร่วมในการรบ เพราะสังคมได้กำหนดค่านิยมเอาไว้ว่าผู้ชายจะต้องเข้มแข็ง เป็นผู้ปกป้องประเทศชาติ ส่วนผู้หญิงจะดูแลบ้านเรือน เลี้ยงลูก ปรนนิบัติสามี และเป็น “ช้างเท้าหลัง” อย่างไรก็ตามวรรณคดีก็เป็นทางออกของการหลีกเลี่ยงค่านิยมอย่างหนึ่งของมนุษย์ ทำให้มีโอกาสได้แสดงความคิดเห็นที่แตกต่างออกไปได้อย่างไม่จำกัด

พุทธปรัชญาที่ใช้นำทางการจัดการศึกษาเป็นการนำเอาหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนามาจัดการเรียนการสอนเพื่อขัดเกลาจิตใจของผู้เรียนให้เป็นผู้คิดดี ทำดี และมีความสุข ซึ่งสอดคล้องกับการจัดการศึกษาในปัจจุบันที่กำลังส่งเสริมการเรียนรู้วิถีพุทธ และจัดการศึกษาโดยเน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง

ในวรรณคดีได้กล่าวถึงลัทธิและการเรียนภาษาต่างประเทศ ทำให้เห็นว่าบ้านเมืองสมัยนั้นมีชาวต่างชาติเข้ามาอาศัยอยู่หลายเชื้อชาติมาติดต่อกับคนไทย และแลกเปลี่ยนเรียนรู้ภาษาและวัฒนธรรมของกันและกันอย่างกว้างขวาง เพราะนอกจากจะกล่าวถึงในวรรณคดีที่นำมาศึกษาแล้ว ยังพบว่าในช่วงเวลาเดียวกันนี้ได้มีวรรณกรรมแปลจากพงศาวดารของจีน และพงศาวดารมอญ ได้แก่ สยามก๊ก และราชธานีราช เกิดขึ้นมา ทำให้เห็นว่าวัฒนธรรมต่างชาติได้แพร่เข้ามาในประเทศไทยอย่างหลากหลาย จนกวัดไต่ไม่ได้ที่จะนำมาแทรกในวรรณคดีแห่งยุคสมัยนั้น

จากแนวคิดที่ว่าวิชาความรู้สำคัญที่สุด ซึ่งปรากฏในวรรณคดีทุกเรื่องที่ศึกษา ทำให้เห็นว่ามีการพัฒนาการศึกษาเกิดขึ้น บ้านเมืองสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ต้องการนักปราชญ์ราชบัณฑิตจำนวนมากมาร่วมกันสร้างเมืองให้เป็นปึกแผ่น และหากใครได้เข้ารับราชการก็จะเป็นเกียรติแก่วงศ์ตระกูล และมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ดังคำกล่าวที่ว่า “สิบพ่อค้าไม่เท่าหนึ่งพระยาเลียง” ทำให้เห็นภาพความตื่นตัวทางการศึกษาสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี

ข้อเสนอแนะ

ในการศึกษาครั้งนี้ผู้ศึกษามีข้อเสนอแนะ ดังนี้

1. ควรนำวรรณคดีทุกเรื่องที่แต่งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมาศึกษา เพื่อให้เห็นภาพสะท้อนระบบการศึกษาไทยสมัยนั้นได้ชัดเจนยิ่งขึ้น
2. ควรศึกษาพัฒนาการของระบบการศึกษาไทยจากวรรณคดีสมัยสุโขทัยจนถึงสมัยรัชกาลที่ 4 เพื่อจะได้เห็นวิวัฒนาการทางการศึกษาของไทยก่อนการจัดการศึกษาระบบโรงเรียน แล้วนำมาเปรียบเทียบกับจัดการศึกษาปัจจุบัน
3. ควรศึกษาแนวคิดร่วมของกวีในสมัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับระบบการศึกษาของไทย

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

กาญจนาศนันท์ และ นายดำรา ณ เมืองใต้ (นามแฝง). (2545). เล่าเรื่องขุนช้างขุนแผน. พิมพ์ครั้งที่ 2.

กรุงเทพฯ : อมรินทร์.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. (2532). ขุนช้างขุนแผนฉบับอ่านใหม่. กรุงเทพฯ : สยามรัฐ.

จิตรกร ตั้งเกษมสุข. (2525). ความเป็นมาของการศึกษาไทย. กรุงเทพฯ : บางกอกการพิมพ์.

จันทน์ ขำวิไล. (2501). ประชุมนิราศสุนทรภู่. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา.

ฐะปะนีย์ นาครทรรพ. (2537). สุนทรภู่รอบรู้วัฒนธรรม. กรุงเทพฯ : สมาคมภาษาและหนังสือแห่งประเทศไทย.

ดวงเดือน พิศาลบุตร. (มปป.). ประวัติการศึกษาไทย. กรุงเทพฯ : ภาควิชาสารัตถศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2518). ชีวิตและงานของสุนทรภู่. กรุงเทพฯ : เสริมวิทยบรรณาการ.

----- (2472). ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ เล่ม

1. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

ถนอมวงศ์ กฤษณ์เพชร. (2525). รายงานการวิจัยเรื่อง พัฒนาการพลศึกษาในประเทศไทย ระหว่าง พ.ศ. 2325 – 2525. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ทองปลิว ชมชื่น. (2528). ปรัชญาการศึกษาในระบบโรงเรียน. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย ศิลปากร.

ธวัช ปุณโณทก. (2542). วิวัฒนาการแบบเรียนวิชาภาษาไทย. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

น้อมนิจ วงศ์สุทธิธรรม. (2543). วรรณกรรมกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

นันทา ขุนภักดี. (2530). รายงานการวิจัย การวิเคราะห์ความเชื่อของชาวไทยในสวัสดิรักษา. พิมพ์ครั้งที่ 2. นครปฐม : มหาวิทยาลัยศิลปากร.

นายดำรา ณ เมืองใต้ (นามแฝง). (2509). เล่าเรื่องพระอภัยมณีคำกลอน วรรณกรรมเอกของสุนทรภู่. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช.

บรรจง จันทรสา. (2522). ปรัชญาการศึกษา. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช.

บุญยงค์ เกศเทศ. (2517). สถานภาพของสตรีไทยในวรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ ช่วงปี พ.ศ. 2325 - 2394 (รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3). ปริญญาานิพนธ์ กศ.ม. (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. อัดสำเนา.

- เบญจวรรณ สุนทรากุล. (2518). *วิวัฒนาการของแบบเรียนไทย*. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- ปรมาณูชิตธิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระ. (2533). *กฤษฎาสอนน้องคำฉันท์*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ประจักษ์ ประภาพิตยากร. (2522). *วรรณคดีวิเคราะห์พระอภัยมณี*. กรุงเทพฯ : มูลนิธิพัฒนาเยาวชน.
- _____. (2525). *รายงานผลการวิจัยพระเอกในวรรณคดีคลาสสิกของไทย เรื่อง ขุนแผน : พระเอกแบบนักรบ*. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.
- ประสาร ทองภักดี. (2520). *ระบบการศึกษาของพระพุทธเจ้า*. กรุงเทพฯ : ดำรงการพิมพ์.
- ปราณี สุรสิทธิ์. (2527). *คำสอนสตรีไทยจากวรรณกรรมช่วงก่อนได้รับอิทธิพลตะวันตก*. ปรินูญานิพนธ์ กศ.ม.(ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. อัดสำเนา.
- ปัญญา บริสุทธิ์. (2534). *วิเคราะห์วรรณคดีไทยโดยประเภท*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- เปื้อง กิจรัตน์. (2532). *หลักสูตรอุตสาหกรรมศึกษาและการจัดการมัธยมศึกษา*. กรุงเทพฯ : คณะอุตสาหกรรมศึกษา สถาบันราชภัฏพระนคร.
- พนัส หันนาคินทร์. (2521). *การศึกษาของไทย*. กรุงเทพฯ : วัฒนาพานิช
- พัชนี อัยวรางษ์. (2521). *จริยศึกษาของสตรีไทยในสุภาษิตสอนหญิงคำกลอน*. วิทยานิพนธ์ อม. (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา.
- พิมพ์พรรณ เทพสุเมธานนท์ และคณะ. (2542). *ปรัชญาการศึกษาเบื้องต้น*. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- ไพฑูรย์ สีนลรัตน์. (2523). *ปรัชญาการศึกษาเบื้องต้น*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ยุทธพงษ์ ไกยวรรณ. (2541). *เทคนิคและวิธีการสอน*. กรุงเทพฯ : ศูนย์สื่อเสริมกรุงเทพ.
- รำพึง ศิลาลง. (2530). *การศึกษาวรรณคดีคำสอนประเภทร้อยกรองช่วงก่อนได้รับอิทธิพลจากวรรณกรรมตะวันตกในเชิงจริยธรรม*. ปรินูญานิพนธ์ กศ.ม (ภาษาไทย). พิษณุโลก : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พิษณุโลก.
- วิชัย แหวนเพชร. (2530). *เทคนิคและวิธีการสอนอุตสาหกรรมศึกษา*. กรุงเทพฯ : คณะวิชาอุตสาหกรรมศึกษา สถาบันราชภัฏพระนคร.

- วิชาญ สว่างวงศ์. (2520). **วิเคราะห์ค่านิยมจากวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ (ช่วงสมัยรัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 3)**. ปริญญาโท กศ. ม. (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. อัดสำเนา.
- ศักดิ์ดา ปรารงค์ประทานพร. (2526). **ปรัชญาการศึกษาฉบับพื้นฐาน**. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- ศิริกุล ผลศักดิ์. (2523). **พื้นฐานการศึกษา**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : ชินอักษรการพิมพ์.
- ศิลปากร, กรม. (2506). **สถาปนาเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน ฉบับหอสมุดแห่งชาติ**. กรุงเทพฯ : ศิลปบรรณาคาร.
- . (2511). **พระอภัยมณีคำกลอนของสุนทรภู่ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ**. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพฯ : ศิลปบรรณาคาร.
- ศึกษาธิการ, กระทรวง. (2507). **ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435 – 2507**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา.
- . (2525). **200 ปีของการศึกษาไทย**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา.
- สมบุญ วรรณภาพ. (2525). **ประวัติและปรัชญาการศึกษาไทย**. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- สมพันธุ์ เลขาพันธุ์. (2516). **วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น**. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- สาโรช บัวศรี. (2528). **ปรัชญาการศึกษาในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช.
- สุนทร ศิริรักษา และสมัย รื่นสุข. (2520). **การศึกษา 111 พื้นฐานการศึกษา**. กรุงเทพฯ : หัดดโกศลการพิมพ์.
- สุพัตรา ชุมเกตุ. (2523). **การศึกษาไทย : อดีต ปัจจุบัน และแนวโน้ม**. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- อนุমানราชธน, พระยา. (2510). **ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน**. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน.

ประวัติย่อผู้วิจัย

ประวัติย่อผู้วิจัย

ชื่อ ชื่อสกุล	นางสุกัญญา เจียมวิเศษ
วันเดือนปีเกิด	2 มิถุนายน 2499
สถานที่เกิด	อำเภอบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	65/45 ซอยประชาราษฎร์ 10 ถนนประชาราษฎร์ 1 แขวงบางซื่อ เขตบางซื่อ กรุงเทพมหานคร 10800
สถานที่ทำงานปัจจุบัน	มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลพระนคร วิทยาเขต พณิชยการพระนคร 86 ถนนพิษณุโลก แขวงจตุจักร เขตจตุจักร กรุงเทพมหานคร 10300
ประวัติการศึกษา	
พ.ศ. 2516	มัธยมศึกษาตอนต้น โรงเรียนราชินีบน
พ.ศ. 2518	ประกาศนียบัตรการศึกษาชั้นต้น (ปก.ศ.) วิทยาลัยครูสวนสุนันทา
พ.ศ. 2520	ประกาศนียบัตรการศึกษาชั้นสูง (ปก.ศ. สูง) วิทยาลัยครูจันทระเกษม
พ.ศ. 2525	ครุศาสตรบัณฑิต (ค.บ.) สาขาวิชาภาษาไทย วิทยาลัยครูสวนสุนันทา
พ.ศ. 2548	การศึกษามหาบัณฑิต (กศ.ม.) สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร